

Volume • Cilt: 19 Issue • Sayı: 62 July • Temmuz 2024

ÖNERİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ HAKEMLİ DERGİSİ

ONLINE ISSN: 2147-5377

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Öneri – Volume • Cilt: 19 Year • Yıl :31 Issue • Sayı: 62 July• Temmuz 2024

Online ISSN: 2147-5377

Marmara Üniversitesi Rektörlüğü Adına İmtiyaz Sahibi • Owner: Prof. Dr. Mustafa KURT (Rektör • Rector)

Enstitü Adına Sahibi • Owner: Prof. Dr. İclal ATTİLA (Enstitü Müdürü • Director of Institute)

Editör • Editor in Chief

Doç. Dr. Meltem ULUSAN POLAT

Alan Editörleri • Associate Editors

Prof. Dr. Besim Bülent BALI, İktisat • Economics (Marmara University)

Prof. Dr. Ahmet Kemal BAYRAM, Siyaset Bilimi • Politics (Marmara University)

Prof. Dr. Nuriye GARİPAĞAOĞLU, Coğrafya • Geography (Marmara University)

Prof. Dr. Kemalettin KÖROĞLU, Tarih • History (Marmara University)

Prof. Dr. İsmail TAŞPINAR, İlahiyat • Theology (Marmara University)

Prof. Dr. Ali Murat YEL, Sosyoloji/Antropoloji • Sociology/Anthropology (Marmara University)

Doç. Dr. Alparslan NAS, İletişim • Communication (Marmara University)

Doç. Dr. Meltem ULUSAN POLAT, İşletme • Business Administration (Marmara University)

Dr. Öğr. Üyesi Elif TOPALDEMİROĞLU, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi • Political Sciences and Public Administration (Marmara University)

Dr. Öğr. Üyesi Ebru ZEYBEK CEBECİ, Hukuk • Law (Marmara University)

Dr. Öğr. Üyesi Elif GÖRAL, Maliye • Public Finances (Marmara University)

Editör Kurulu • Editorial Board

Prof. Dr. Ali Durusoy

Prof. Dr. Ebru Özgen

Prof. Dr. Fatma Gülrüh Gürbüz

Prof. Dr. Gül Üstün

Prof. Dr. Gülcan Çağıl

Doç. Dr. Isabelle Depret

Prof. Dr. Kohn Keane

Prof. Dr. Mehmet Şişman

Prof. Dr. Nezih Güner

Prof. Dr. Okan Yeşilot

Prof. Dr. Ömer Faruk Gençkaya

Prof. Dr. Seçkin Özmen

Prof. Dr. Stephan Schöning

Prof. Dr. Yaşar Kabataş

Danışma Kurulu • Advisory Board

Prof. Dr. Erol ÖZVAR (Marmara University)

Prof. Dr. Mustafa KURT (Marmara University)

Yayına Hazırlama Sorumluları • Responsible for Publication: Arş. Gör. Rahime Eymen BAKIR – Arş. Gör. Ali BULUT – Arş. Gör. Emrullah AYGÜN – Arş. Gör. Halil İbrahim İŞLİYEN – Arş. Gör. Gözde Günay YILDIRIM – Arş. Gör. Meryem GÜMÜŞTEKİN – Arş. Gör. Muhammed Enes BULUŞ – Arş. Gör. Muhammed Eren BECERMEN – Arş. Gör. Muhammed Furkan YAZICI – Arş. Gör. Usame YOLCU – Arş. Gör. Furkan Semih YAMAN

Dizgi • Typesetting:

Burcu DİKER, Burcu YILDIRIM, Hakan TEMELOĞLU

Marmara Üniversitesi Yayinevi • Marmara University Press

Adres • Address Göztepe Kampüsü, Kadıköy 34722 İstanbul

Tel • Phone: +90 (216) 777 14 00

Faks • Fax: +90 (216) 777 14 01

E-posta • E-mail: yayinevi@marmara.edu.tr

Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü • Marmara University, Institute of Social Sciences

Adres / Address: Göztepe Kampüsü Enstitüler Binası Kat:5 Kadıköy/İstanbul

Tel • Phone: (216) 418 72 42 – Dâhili: 1943-1944

Faks • Fax: (216) 348 34 90

E-Posta • E-Mail: oneridergisi@marmara.edu.tr

Hakemli “ÖNERİ” Dergisi; Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Hakemli Akademik yayımıdır. Altı ayda bir yayınlanır. Dergiye Türkçe ve İngilizce çalışmalar kabul edilir. Dergide yayınlanan makalelerdeki görüşler yazarlarına aittir ve Editör Kurulu tarafından benimsendiği anlamına gelmez. Editör Kurulu, yazının özüne dokunmaksızın gerekli yazım ve cümle değişiklikleri yapma hakkını saklı tutar. Dergiden yapılan alıntılarda kaynak göstermek mecburidir. **DOAJ, EBSCO, ECONLIT, PROQUEST** ve **ULRICHSWEB** Uluslararası İndeksleri ve **ULAKBİM** Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı (SBVT) tarafından taranmaktadır.

“ÖNERİ” is a peer-reviewed and biannually published scientific journal of Marmara University Institute of Social Sciences. ÖNERİ accepts articles both in English and Turkish. The views expressed in published articles are those of the authors and should not be attributed to the Editorial Board. The Editorial Board reserves the right to make grammatical changes as may be necessary without changing the substance of the paper. The published articles in ÖNERİ cannot be used without being cited. The journal is indexed in **DOAJ, EBSCO, ECONLIT, PROQUEST, ULRICHSWEB,** and **ULAKBIM** Humanities & Social Sciences Index.

İçindekiler • Contents

Yönetimden • Institue's Notes / İclal ATTİLA.....	VI
Editör'den • From Editor / Meltem ULUSAN POLAT	VII

PSİKOLOJİ / PSYCHOLOGY

Drm Lists Created with Chatgpt: Analysing Recognition Memory with Climate-Change Themed Lists Chatgpt ile Oluşturulan Drm Listeleri: İklim Değişikliği Temalı Listelerle Tanıma Belleği Analizi Gökhan ŞAHİN	1
--	---

İLAHİYAT / THEOLOGY

Hukuki Geçerlilik ve Ahlaki Geçerlilik Bağlamında Şâtıbî'de “Sihhat” ve “Butlan” Kavramlarının Kullanımı Use of the Concepts of “Sihhat” and “Butlan” in Shâtıbî in the Context of Legal Validity and Moral Validity Zeynep CERRAH	18
Müslüman Dünyada Dini Radikalizmin Yeni Bir Evresi Olarak Daiş Düşüncesi Isis' thought as a New Phase of Religious Radicalism in the Muslim World Nurullah ÇAKMAKTAŞ	39

İKTİSAT / ECONOMICS

Savunma Harcamalarının Ekonomik Büyümeye Etkisi: Seçilmiş G20 Ülkeleri Üzerine Bir Panel Veri Analizi Impact of Defence Expenditures on Economic Growth: A Panel Data Analysis on Selected G20 Countries Menekşe ÇİÇEK, Eylül KABAKÇI GÜNAY, Meltem İNCE YENİLMEZ.....	61
--	----

İŞLETME / BUSINESS ADMINISTRATION

Yeşil Finans Yazınının Mevcut Durumu ve Geleceği: Bibliyometrik Bir Analiz Current Status and Future of Green Finance Literature: A Bibliometric Analysis Funda ÇEVİRGEN, Eylem BAYRAKÇI.....	79
Proposing a Model for Understanding Blockchain Technology Adoption in Organizations Firmalarda Blockchain Teknolojisinin Kabulünü Anlamak İçin Bir Model Önerisi Fatma GÜLRUH GÜRBÜZ, Maryam ALJAMAL.....	113

Müşteri Segmentasyon Modellerinin Karşılaştırılması Üzerine Ampirik Bir Araştırma
An Empirical Research on Comparison of Customer Segmentation Models

Ebru SARIOĞLU, Mehmet Nuri İNEL 130

SİGORTACILIK / INSURANCE BUSINESS

Türk Katılım Sigorta Sektöründe Müşteri Memnuniyetini ve Sadakatini Etkileyen Faktörler
Factors Affecting Customer Satisfaction and Loyalty in Turkish Participation Insurance Industry

Müslime SÖZEN, Hasan MERAL 146

SİYASET BİLİMİ / POLITICS

Impact of Political Culture on the Policy-Making Process: Comparative Analysis of the United
Kingdom and Türkiye

Siyasal Kültürün Politika Oluşturma Sürecine Etkisi: Birleşik Krallık ve Türkiye'nin Karşılaştırmalı
Analizi

Emre AYDİLEK 166

Yönetimden • Institue's Notes

Öneri dergisinin değerli okuyucuları,

2024 yılının Temmuz sayısı ile sizlere merhaba demekteyiz. 1994 yılında yayın hayatına başlayan ve sosyal, beşerî ve idari bilimler alanına giren tüm disiplinlerdeki özgün ve nitelikli, teorik ve/veya uygulamalı çalışmalara yer veren Öneri dergisi, geçen 30 senede EBSCO, ULRICHSWEB, ECONLIT, PROQUEST gibi uluslararası indeksler ve ULAKBİM tarafından taranan bir akademik dergi niteliğine kavuşmuştur. Dergimizin, alan editörlerimiz ile genişleyen ve daha da güçlenen yayın kurulu yapısıyla bayrağı daha ileriye taşıyacağına olan inancımı belirtmek isterim. Öneri dergisi, 30 yıllık yayın hayatında her ne kadar sosyal, beşeri ve idari bilimlerin farklı dallarında yapılmış çalışmalara yer vermiş olsa da işletme ve ekonomi alanındaki çalışmaların daha fazla yer almasından kaynaklı olarak, bir işletme ve ekonomi dergisi şeklinde algılanmıştır. Sosyal bilimlerin farklı alanlarından makalelere yer verme anlayışımız çerçevesinde bu sayımızda ilahiyat ve psikoloji alanlarından çalışmalar da yer almaktadır. Dergimizin yayınlanmasında katkılarını sunan değerli yazarlarımıza, kıymetli zamanlarını bize ayıran hakemlerimize ve alan editörlerimize, derginin editör ve yardımcılarına, yayın süreçlerinde katkı sunan araştırma görevlilerine ve mizanpaj aşamasında destek gördüğümüz Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı personeline teşekkür ederim.

Yeni sayımızın akademik alana katkıda bulunmasını dilerim.

Saygılarımla...

Prof. Dr. İclal ATTİLA

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Editor'den • From Editor

Dergimizin değerli okuyucuları,

Uluslararası hakemli dergimiz Öneri'nin yeni sayısını sizlerle buluşturmanın mutluluk ve heyecanını paylaşıyoruz. Bu sayımızda, farklı konu ve alanlarda Türkçe ve İngilizce olarak 9 yeni makaleye yer vermekteyiz.

G. Şahin, makalesinde, ChatGPT ile oluşturulan DRM listeleri kapsamında, iklim değişikliği temalı listelerle tanıma belleği analizi konusunu mercek altına almıştır. M. Aljamal ve F. G. Gürbüz, çalışmalarında, firmalarda blockchain teknolojisinin kabulünün anlaşılmasına yönelik bir model önerisi sunmaktadırlar.

E. Bayrakçı ve F. Çevirgen, yeşil finans yazınının mevcut durumu ve geleceğine yönelik bibliyometrik bir analiz ortaya koymuşlardır. H. Meral ve M. Sözen, Türk katılım sigortacılığında müşteri memnuniyeti ve sadakatini etkileyen faktörleri incelemiştir.

M. İnce Yenilmez, M. Çiçek ve E. Kabakçı Günay, savunma harcamalarının ekonomik büyümeye etkisini seçilmiş G-20 ülkeleri kapsamında ele almışlardır. Z. Cerrah, akademik çalışmasında, hukuki ve ahlaki geçerlilik bağlamında Şatıbtıde "sıhhat" ve "butlan" kavramlarının kullanımı konusunu ele almıştır.

E. Sarıoğlu ve M. İnel, müşteri segmentasyon modellerinin karşılaştırılmasına yönelik bir analiz kaleme almışlardır. N. Çakmaktaş, DAİŞ düşüncesini Müslüman dünyada dini radikalizmin yeni bir evresi çerçevesinde kaleme almıştır. E. Aydılek, Birleşik Krallık ve Türkiye karşılaştırmalı analizi kapsamında siyasal kültürün politika oluşturma sürecine etkisini incelemiştir.

Dergimizin Temmuz 2024 sayısına bilimsel katkı sağlayan değerli yazarlarımıza bu vesileyle teşekkürlerimizi iletiyoruz. Ayrıca, dergimizde yayınlanan makaleleri bilimsel sorumluluk ve akademik etik esasıyla büyük bir özveriyle değerlendiren saygın hakemlerimize de değerli katkıları için çok teşekkür ediyoruz.

Öneri dergisinin yayına hazırlanma sürecindeki emek ve destekleri için üniversitemiz Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığının değerli personeline teşekkür ederiz. Makalelerin toplanmasından son yayın aşamasına kadar geçen süreçte tüm akışı büyük bir titizlikle takip ederek özverili yardımlarını esirgemeyen başta Arş. Gör. Ali Bulut ve Arş. Gör. Rahime Eymen Bakır olmak üzere yayına hazırlık sürecinde emeği geçen sorumlu ekibe katkıları için teşekkür ederiz. Dergimizin ulusal ve uluslararası akademik camiada daha iyi bir noktaya getirilmesi için Yayın ve Bilim Kurulları ile Yayına Hazırlık Ekibi olarak çalışmalara devam etmekteyiz. Ocak 2025 sayımızda da değerli bilimsel çalışmaları sizlere ulaştırabilmek dileğiyle...

Saygılarımızla...

Doç. Dr. Meltem ULUSAN POLAT

DRM LISTS CREATED WITH CHATGPT: ANALYSING RECOGNITION MEMORY WITH CLIMATE-CHANGE THEMED LISTS* **

CHATGPT İLE OLUŞTURULAN DRM LİSTELERİ: İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ TEMALI LİSTELERLE TANIMA BELLEĞİ ANALİZİ

Gökhan ŞAHİN***

Abstract

Machine learning and natural language processing have led to the development of powerful language models such as ChatGPT, which can generate consistent and human-like responses to a wide range of queries. In many domains, ChatGPT provides appropriate responses to given commands. One of the aims of this study is to investigate the use of these association lists, such as the Deese-Roediger-McDermott (DRM) lists popular in cognitive psychology studies, by ChatGPT by giving the necessary instructions. The same method was then used to create association lists around a specific topic (climate change). The results of the first study showed that participants gave more false answers when discriminating whether critical words were presented during the test phase than when related and unrelated words were presented. This finding shows that DRM lists generated by ChatGPT can be used to search for memory errors. In line with the literature, false answers for critical words were predominantly rated as 'remember'. The results of the second study, which was applied to the lists created

* This study is an expanded version of the paper presented by the author at the 4th International Black Sea Modern Scientific Research Congress.

** The survey in this article was approved by the decision number 2023/234 taken at the meeting of Recep Tayyip Erdoğan University Social Sciences and Humanities Ethics Committee on 25/08/2023 and numbered

*** Karadeniz Technical University, Department of Psychology, gsahin@ktu.edu.tr ORCID 0000-0002-6479-7018.

How to cite this article/Atıf için: Şahin, G. (2024). DRM lists created with chatgpt: Analysing recognition memory with climate-change themed list. *Öneri Dergisi*, 19(62), 1-17. DOI: 10.14783/maruoneri.1363643

Makale Gönderim Tarihi: 20.09.2023

Yayına Kabul Tarihi: 25.01.2024

Bu eser Creative Commons Atıf-Gayri Ticari
4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

on the topic of climate change and compared the responses of the groups with the climate denial scores, show that there is no significant difference in the emergence of false memories between the two groups. The level of climate change denial did not significantly affect the participants' responses to the critical words in the climate-related lists. The low level of climate denial in the sample is a limitation of this study. It is recommended that future studies compare memory performance across an appropriate sample.

Keywords: DRM, False memory, ChatGPT, Climate change, Remember/know

Öz

Makine öğrenimi ve doğal dil işleme, ChatGPT gibi çok çeşitli istemlere karşılık tutarlı ve insan benzeri yanıtlar üretebilen güçlü dil modellerinin geliştirilmesine yol açmıştır. Birçok alanda, ChatGPT verilen komutlara uygun yanıtlar sağlamaktadır. Bu çalışmanın amaçlarından biri, bilişsel psikolojide bellek yanılgıları çalışmalarında popüler olan Deese-Roediger-McDermott (DRM) listelerinin benzerlerinin, gerekli yönergeler verilerek ChatGPT tarafından oluşturulması ile bu çağrışım listelerini kullanarak bellek yanılgılarını incelemektir. Devamında aynı yöntem belirli bir tema çerçevesinde (iklim değişikliği) çağrışım listelerinin oluşturulması için kullanılmıştır. İlk çalışmanın sonuçları, katılımcıların test aşamasında kritik kelimelerin sunulup sunulmadığını ayırt etmekte ilişkili ve ilişkisiz kelimelere kıyasla daha fazla yanlış yanıt verdiklerini ortaya koymuştur. Bu bulgu ChatGPT ile oluşturulan DRM listelerinin de bellek yanılgılarını araştırmaya imkan verdiğini göstermektedir. Bununla birlikte kritik kelimeler için verilen yanlış yanıtlar, literatürle uyumlu şekilde, ağırlıklı olarak 'hatırlıyorum' şeklinde değerlendirilmiştir. İklim değişikliği temasında hazırlanan listelerle uygulanan ve iklim inkarı puanları ile gruplanan kişilerin yanıtlarının karşılaştırıldığı ikinci çalışmanın sonuçları, iki grup arasında yanlış yanıtların ortaya çıkmasında anlamlı bir fark olmadığını göstermektedir. İklim değişikliğini reddetme düzeyi, katılımcıların iklim temalı listelerdeki kritik kelimelere verdikleri yanıtları anlamlı düzeyde etkilememiştir. Örneklemen genelinde iklim inkarının düşük düzeyde olması bu çalışmanın bir sınırlılığıdır. İleride yapılacak çalışmalarda uygun örneklem üzerinden bellek performansının karşılaştırılması önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: DRM, Bellek yanılgısı, ChatGPT, İklim değişikliği, Hatırlıyorum/Biliyorum

1. Introduction

One area of research that focuses on memory errors is false memories. A false memory occurs when people recall events that did not happen or remember actual events differently from the way they actually occurred. False memories, or the recall of events or experiences that did not actually occur, have long been a topic of interest in psychology and cognitive science. The way in which our memories can be altered or constructed, and the factors that contribute to this phenomenon, continue to be a subject of active research. The Deese-Roediger-McDermott (DRM) method is a commonly used approach in studying memory errors using word lists (Roediger & McDermott, 1995). In the DRM (Deese-Roediger-McDermott) method, participants are presented with lists of words that are semantically associated with each other during the learning phase. In the subsequent testing phase, participants are asked to recall or recognize the words from the list. However, the critical word, which is the most strongly associated word that was not presented, is often mistakenly remembered, resulting in false memory. This phenomenon is known as false memory. The application of

the remember/know method (Tulving, 1985) to evaluate observed false memories reveals that participants tend to label their memories as “remembering” rather than “knowing” (Roediger & McDermott, 1995). The findings indicate that not only do individuals incorrectly recall the critical word that was not actually presented to them, but they also vividly remember the moment when it was shown to them during the learning phase while assessing their memory as “remembering” and providing contextual details. The DRM method is easily used, both within and between participants, as demonstrated by Zwaan et al. (2018). This suggests that being aware does not eliminate its effect. Studies by Gallo, Roberts & Seamon (1997) and Huff et al. (2012) have shown that warning participants to avoid recalling critical items prior to studying, or using more distinctive encoding processes can reduce the effect, but not completely eliminate it. Even when participants are asked to recall falsely remembered items, they exhibit high confidence in their accuracy, as shown by Roediger and McDermott (1995). Additionally, participants will confidently attribute the source of non-presented lures, as demonstrated by Payne et al. (1996). Huff et al. (2012) provide a review and meta-analysis of these findings.

Buchanan et al. (1999) conducted a study to explore the roles of associative and categorical connections in the Deese-Roediger-McDermott (DRM) paradigm. Their results revealed a greater occurrence of false memory in associative lists, while Smith et al. (2002) reported that priming effects were more pronounced in associative lists than categorical lists. However, an important factor that could have affected previous research on the functions of associative and categorical relations in the DRM is that backward associative strength (BAS) was higher in associative lists than in categorical lists. When BAS was matched, false memories were found to be equivalent across list types (Cokane et al., 2021). It is worth mentioning that the lists used were not purely associative, as some category coordinates were included in associative lists (Knott, Dewhurst & Howe, 2012). Park, Shobe & Kihlstrom (2005) found that even after controlling for BAS, associative lists still showed higher rates of false recall and false recognition. BAS has a strong influence on false memory (Cann, McRae & Katz, 2011). Several studies, including Gunter, Bodner & Azad (2007), Huff and Bodner (2013), Huff, Bodner & Gretz (2020), and McCabe and Smith (2006), have reported this pattern. Researchers have employed several other methods to study DRM lists. Various techniques have been employed to improve memory retention, such as utilizing visuals of the words’ referents in a list (Israel & Schacter, 1997; Schacter, Koutzstall & Norman, 1999), generating mental images for each word (Oliver, Bays & Zabricky, 2016; Robin, 2010), sketching pictures of the words (Namiyas et al., 2022), and engaging in study tasks that involve rating the pleasantness of items and emphasizing the unique characteristics of each item (Huff & Bodner, 2013; Huff et al., 2012; McCabe et al., 2004).

Recent advances in machine learning and natural language processing have led to the development of powerful language models, such as ChatGPT (Generative Pre-trained Transformer), capable of generating coherent and human-like answers to a variety of inquiries. Released to the public in November 2022, ChatGPT is an AI-powered chatbot that can perform various tasks, such as writing essays and poems, solving coding issues, and explaining complex concepts. It

can generate custom responses quickly and comprehensively, simulating human-like conversational responses. These language models have been applied in a variety of settings, including chatbots, language translation, and text generation. ChatGPT is a sophisticated language engine that can generate responses to any prompt. It was trained using millions of sentences generated by humans, and the training process involved feeding these sentences into an encoder-decoder recurrent neural network. With this model, we can generate responses to any prompt, such as: What is the meaning of life? -What are your feelings about politics in the Turkey? Are you happy with your current situation? The model has been shown to be capable of generating responses that are indistinguishable from those produced by humans. It achieves this by learning a set of rules and patterns that can be applied to any input prompt. For example, if you give the chatbot a prompt like “I am feeling down today” it will reply with something like “It’s okay to feel sad sometimes. You just need to look on the bright side of things and try not to let it get you down.” OpenAI’s ChatGPT (2022) is an advanced chatbot that uses the GPT-3 speech pattern to produce human-level text responses in conversational contexts. It is programmed using a large set of human dialogues, making it capable of responding to a wide spectrum of subject areas and prompts. Chatbots using GPT technology are effective at simulating human conversations and are widely used in applications such as customer service, education and entertainment. There are studies in which ChatGPT has been tried as a tool for academic studies. Like a tool to summarize the literature review articles related work in the selected field (Aydın & Karaaslan, 2022), enhancing academic research (Alshater, 2022), like translator (Jiao et al., 2023). The extensive worldwide embrace of ChatGPT in recent times has showcased the remarkable versatility of this technology, spanning across diverse applications such as software development and testing, creative endeavors like poetry and essays, as well as practical uses in crafting business letters and contracts and mostly code writing (Reed, 2022; Tung, 2023). Even more astonishing is the fact that the capabilities of these models extend beyond simple language generation. They can, for example, demonstrate a reasonable proficiency in playing chess (Noever, 2020) and successfully tackle university-level math problems (Drori et al., 2022).

This research aims to investigate how AI-generated DRM (Deese-Roediger-McDermott) paradigm lists can influence the formation of false memories. The main aim of the first study is to determine whether the use of AI-generated DRM lists can lead to the emergence of false memories. After the first study, the potential of the lists to induce false memories was recognised and the lists were created around a theme in the second study. This topic was climate change. The aim was to see if there was a relationship between the responses to the list words and the level of climate change denial. By understanding the impact of AI-generated DRM lists on the development of climate change false memories, this research aims to improve our understanding of the potential impact of AI-generated content on human cognition and behaviour. Researchers have conducted studies using DRM lists with specific themes, such as survival or accidents, to investigate memory errors. A study by Howe and Derbish (2010) used lists of survival-related

words and found that these words were more likely to be misremembered than negative or neutral words. They also found that when people processed the words in terms of their relevance to survival, this further increased their susceptibility to false memories. Another study by Maulina et al. (2021) used accident-related word lists and found that these words also led to higher rates of false memories compared to negative or neutral words. It has been found also in other studies that false memory formation increases when people are presented with stimuli that are consistent with their own knowledge base but mostly trauma related theme lists (Brennen, Dybdahl & Kapidžić, 2007; Dasse et al., 2015; Goodman et al., 2011). Similarly, people with a trauma-related history were expected to reveal more false memories in trauma-related DRM lists, and people with high climate change awareness, that is, people with low climate denial, were expected to reveal more false memories in climate-themed lists. Climate change was determined as the list theme because it is one of the current and most important global problems. The possibility of assessing people's level of climate change denial with a scale and the expectation that lists on the theme of climate change will be easy to create by artificial intelligence were influential in the selection of this theme.

This objective was pursued through the execution of two distinct studies. The initial study concentrated on evaluating participants' recollection of DRM lists produced by ChatGPT. Subsequently, other study employed DRM lists centered around the topic of climate change, alongside the utilization of the climate change denial scale (Hakkinen & Akrami, 2014). This scale's scoring facilitated a comparative analysis of memory performance between individuals classified under the low and high scorers' categories.

2. Study 1

2.1. Method

2.1.1. Participants

Firstly, an analysis utilizing GPower, as recommended by Faul et al. (2007), was performed to determine the necessary sample size. Drawing upon the findings of a prior study employing a comparable experimental design and list types (Maulina et al., 2021), an average effect size of .198 was observed. Conducting an a priori power analysis within GPower (for repeated measures, within factors, with one group and five measurements, with a correction factor of 0.5 among repeated measurements), it was determined that a total sample size of 43 would be required. The experiment involved 44 participants, including 8 men. The average age of the participants was 25.84 years old ($SD=5.79$). Participants were recruited via the internet, a convenient method for gathering data from a diverse group of individuals. Participation was completely voluntary. The study was approved by the Ethics Committee of a public university and was determined to be ethically appropriate.

2.1.2. Materials

2.1.2.1. ChatGPT DRM lists

In this study, lists created using ChatGPT, similar to Deese Roediger and McDermott's (1995) DRM method, were used. The lists have been made compatible with Google forms, which provide ease of application with all devices (computers and mobile phones) by being distributed over social media. The method (Şahin, 2022), which was previously used by the researcher and whose effectiveness was observed, was applied again. In this method, shortened versions of the lists were used in accordance with the online DRM study. 8-word lists consisting of 8 related words and lists and 1 critical word with the most association were used. In the study, 12 lists, 2 of which were unrelated and each containing 8 words, were used. The lists are presented in the Appendix.

2.2. Procedure

Google Forms was used to collect data for the study. Participants were first directed to a page where they gave their own demographic details, such as gender and age. As the research was conducted online, subjects were instructed to record the start time of the experiment in order to regulate the length of the experiment and keep them engaged. When the experiment was completed, participants were asked to provide the completion time in order to calculate the overall duration of the experiment. The mean completion time for the experiment was 6.45 minutes, which was within the estimated range of 5-10 minutes given in the instructions. Following the collection of demographic information and recording of the starting time, participants proceeded to learn word lists. Upon reviewing the instructions, the word lists were presented. The following command is given to create word lists via ChatGPT.

“Write 10 critical words and 7 related list words that are associatively linked with each critical word. The list words should all be one word long, not including the critical word, and should be written in descending order according to their backward associative strength.”

To account for the effects of both primacy and recency, we presented unrelated lists of words at the beginning and at the end of the word lists. In total, 12 lists of 8 words each, containing in all 96 words, were presented during the learning phase. In lieu of the binary yes/no approach, we adopted the two alternative forced choice (2AFC) response method during the recognition phase to prioritize sensitivity in explaining memory errors (Green & Swets, 1966). Within each trial of the 2AFC test, participants were presented with both an old word and a new word (Şahin & Tekman, 2019). Their task was to identify which option belonged to the category of old words. Following the instruction, individuals encountered two words in each response step, adhering to the 2AFC format, and were prompted to make a selection. Subsequent to this choice, participants were then required to provide a remember/know response. During the test phase, participants responded by selecting one of 20 word pairs (comprising 5 critical, 5 related, and 10 unrelated pairs).

2.3. Results

2.3.1. Hits for word type

A one-way repeated-measures analysis of variance (ANOVA) was conducted to compare the proportion of correct responses (hits) for each of the three types of words, as calculated separately for each participant. The mean hit rates for critical, related, and unrelated words, based on participants' selection of the words they had learned, were subjected to repeated measures analysis of variance. The analysis revealed a significant effect of word type on hit rates ($F(2, 82) = 16.57, p < .001, \eta^2 = .288$). In summary, the ability to correctly identify previously presented words during the test phase varied depending on the type of word. Further analysis using a Bonferroni post-hoc test revealed significant differences in mean hit scores between critical words and both related ($(M = .73, SE = .024), t = -5.03, p = .001$) and unrelated words ($(M = .86, SE = .026), t = -4.61, p = .001$). Critical words had the lowest hit scores compared to other word types. The mean hit score for critical words was .73 ($SD = 0.169$), whereas for related and unrelated words, it was .85 ($SD = 0.125$) and .86 ($SD = 0.125$), respectively. Figure 1 shows the average scores.

These results also indicate that DRM lists generated from ChatGPT allows for the observation of false memories. Once it was established that the participants had greater difficulty discerning whether the critical words had been presented during the learning phase, we proceeded to analyze the proportions of Remember and Know responses.

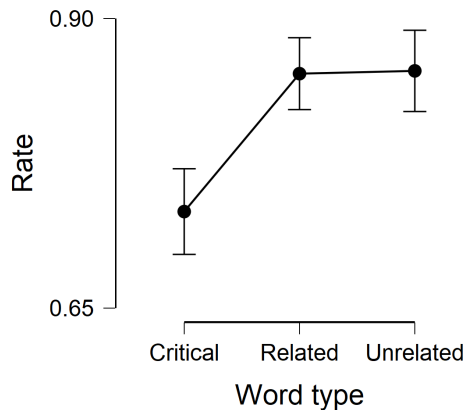

Figure 1. Hit rates by word type (Error bars shows %95 confidence interval)

2.3.2. Remember/know responses for word type and hit/false answers

To investigate the underlying mechanisms of recognition memory, participants were asked to indicate whether they “remember” or “know” that they had studied a given word pair during the test phase. Participants' performance, based on their response, was assessed for word type (critical, related, unrelated), Remember/Know (R/K), and Hit False (HF) using a 3 x 2 x 2 mixed ANOVA design. The analysis revealed a significant effect of HF ($F(1, 41) = 359, p < .001, \eta^2 = .90$). Furthermore, there

were significant interactions between word type and HF ($F(2, 82) = 16.94, p < .001, \eta p^2 = .29$) as well as between R/K and HF ($F(1, 42) = 12.57, p < .001, \eta p^2 = .23$). Subjects' HF responses to word type differed significantly by word type. The results of the posthoc Bonferroni test showed that the means of the correct and incorrect responses to critical words were significantly different from the responses to related ($(M = -.060, SE = .012), t = -4.94, p = .001$) and unrelated words ($(M = -.062, SE = .012), t = -5.13, p = .001$). The HF rates for RK responses for the three word types are shown in Table 1.

Table 1. Hit/false rates by word type in remember/know responses

Word type	Hit false	R/K	Mean	SD
Critical	Hit	Remember	.46	.21
		Know	.28	.22
	False	Remember	.09	.14
		Know	.17	.16
Related	Hit	Remember	.49	.27
		Know	.37	.22
	False	Remember	.07	.09
		Know	.08	.12
Unrelated	Hit	Remember	.50	.23
		Know	.36	.23
	False	Remember	.04	.09
		Know	.10	.10

For the significant interactions of R/K and hit false applied the post hoc test. The Bonferroni post-hoc test indicated a significant difference between “remember” responses made after hits versus false alarms ($(M = .413, SE = .032), t = 12.76, p = .001$) as well as “know” responses in the same conditions ($(M = .216, SE = .032), t = 6.67, p = .001$).

3. Study 2

3.1. Method

3.1.1. Participants

Consistent with study 1, GPower analysis was conducted to determine the required sample size (Faul et al., 2007). An a priori power analysis using GPower (repeated measures, within-between interactions, 2 groups, 6 measurements, correction among repeated measurements = 0.5) showed that a total sample size of 44 was needed. The study included a total of 40 participants, of whom 12 were male. The participants had a mean age of 34.97 ($SD=9.20$).

3.1.2. Materials

3.1.2.1 ChatGPT climate change themed DRM lists

We used climate change-themed association lists of the same type and length as the first experiment.

3.1.2.2. Climate change denial scale

Scale covers different forms of denial, such as human impact on climate change and the severity of climate change. The scale was developed by Häkkinen and Akrami (2014). The scale is 6-point Likert-type scaled from 1 (“strongly disagree”) to 6 (“totally agree”). The 3rd, 4th, 7th, 13th and 15th items of the scale, which consists of 16 items in total, are reverse coded. The Turkish adaptation of the scale, validity and reliability tests were done by Kırıl Uçar, Yalçın and Özdemir (2019). The reliability of the scale was determined by testing the internal consistency coefficient (Cronbach’s Alpha). The internal consistency coefficient of the scale for 13 items was found to be .87. In addition, the value obtained for the two-half reliability (Guttman’s Split-Half) of the scale is .84 (Kırıl Uçar, Yalçın & Özdemir, 2019). For this study Cronbach Alpha is .85.

3.2. Procedure

The same procedure was followed as in the first study. Unlike the first study, the DRM lists were created with the theme of climate change. The following command is given to create word lists via ChatGPT.

“Write 10 critical words and 8 related list words associatively linked with each critical word, and each of them thematically related with climate change. The list words should all be one word long, not including the critical word, and should be written in descending order according to their backward associative strength.”

Participants also responded to 16 questions of the Climate Change denial scale on a 1-6 Likert scale after responding to word pairs.

The mean of the Climate Change Denial Scale for the entire sample was 1.98 ($SD = .65$). Considering that the scale items have 6-point Likert-type ratings, it can be seen that the level of climate change denial is relatively low in the entire sample. Similar values were observed (1.79 for Kırıl Uçar et al., 2019) in the Turkish adaptation study of the scale. Descriptives for scale values are shown in Table 2.

Table 2. Descriptive Statistics for Climate Denial Scale

	Low	High
Valid	22	18
Mean	24.60	40.33
Std. Deviation	3.98	9.17
Minimum	16	31
Maximum	30	61

3.3. Results

3.3.1. Hit/false and remember/know assessment between groups

A mixed ANOVA design was employed to analyze the proportion of hit/false and remember/know responses for critical, related, and unrelated words, both within and between low/high climate denial groups. A significant effect was found for hit/false answers ($F(1, 38) = 222.03, p < .001, \eta p^2 = .284$). Word type RK interaction ($F(1.97, 75.08) = 3.46, p < .05, \eta p^2 = .007$) and RK hit false interactions ($F(1, 38) = 12.13, p < .001, \eta p^2 = .034$) were also statistically significant. Due to sphericity violation, Greenhouse- Geisser correction was used for word type RK interaction. However, no significant effect was observed between the groups ($F(1, 38) = 1.94, p = .171, \eta p^2 = .005$). Figure 2 displays the averages.

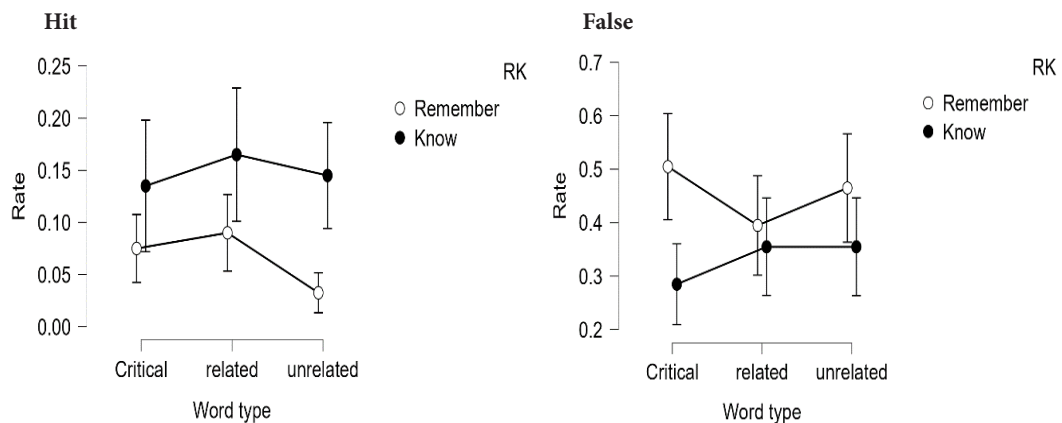

Figure 2. Hit/False rates for Remember/Know by word type (Error bars shows %95 confidence interval)

Based on the significant interaction of word type and RK, separate analyzes of variance were performed for remember and know responses.

3.3.2. Remember/know responses for word type after Hits

A repeated measure ANOVA was conducted to investigate the relationship between word type and remember/know responses after hits. The analysis revealed no significant effect of word type on remember/know responses after hits ($F(1, 39) = 3.06, p = .08, \eta p^2 = .073$).

3.3.3. Remember/know responses for word type after False alarms

A repeated measure ANOVA was conducted to investigate the relationship between word type and remember/know responses after false alarms (FA). The analysis revealed no significant effect of word type on remember/know responses after FA ($F(1.85, 72.51) = 2.63, p = .082, \eta p^2 = .073$). But

the analysis indicated a significant effect of remember/know responses after FA ($F(1, 39) = 9.03, p < .05, \eta p^2 = .188$). Post-hoc tests with Bonferroni correction revealed a significant difference in remember responses after FA for know responses ($(M = -.082, SE = .027), t = -3.00, p = .005$). Figure 3 displays the rates of these differences.

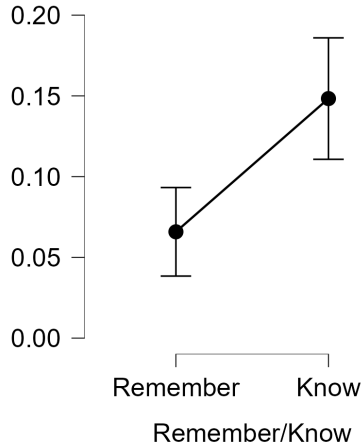

Figure 3. Remember/Know responses for word type after FA (Error bars shows %95 confidence interval)

These results show that people mostly evaluated “know” after giving false answers for all test words.

4. Discussion

The development of advanced language models, such as ChatGPT, through machine learning and natural language processing has attracted significant scientific interest. The enhancement of human intelligence stands as a pivotal mechanism empowered by generative AI tools like ChatGPT. Investigating the diverse roles of such tools in facilitating human augmentation could be a focal point for future research (Dwivedi et al., 2023). By enabling individuals to tackle intricate problems through the augmentation of intelligence and capabilities, generative AI tools pave the way for accelerated work completion and more efficient goal achievement (Licklider, 1960). ChatGPT can be used to perform structured and repetitive tasks needed by knowledge workers, including software developers and report writers, in less time and faster. ChatGPT’s text rendering performance is significantly affected by the data and training models used. When asked to create disinformation about COVID-19, it performed effectively (Klepper, 2023). This performance can be partially attributed to the data pools on which it was trained. If the data it reached were based on data that did not contain disinformation, it could be expected that ChatGPT would not be successful in producing disinformation. Since ChatGPT is based on GPT-3, which includes various types of publicly available documentation, including disinformation reports, it should also be taken into account that data and training models affect ChatGPT performance (Dwivedi et al., 2023). In contrast to conventional tools, which often rely

on pattern matching and information retrieval algorithms, generative AI tools like ChatGPT operate through learning algorithms that actively cultivate intelligence. Leveraging a vast reservoir of data, ChatGPT possesses the capacity for boundless intellectual growth, unrestricted by cognitive limitations that humans encounter—albeit with a reliance on human supervision to a certain extent. In the absence of such oversight, ChatGPT demonstrates equal proficiency in generating both accurate and erroneous text, presenting a challenge in assessment. Unmonitored, ChatGPT may assimilate and construct intelligence that lacks objectivity or accuracy. Notably, in generating text on specific topics, ChatGPT may even reference non-existent scientific works, with no straightforward means to rectify such errors through user feedback. In contrast to conventional tools primarily designed to interpret existing data, generative AI tools like ChatGPT have the unique ability to generate entirely new data. Coupled with its proficiency in understanding and reproducing human natural language, ChatGPT can emulate human behavior, potentially playing significant roles in both business and society. While the precise extent to which ChatGPT surpasses humans in creative thinking remains an empirical question, it is evident that the tool excels at synthesizing diverse data, summarizing overarching trends, and producing compelling descriptions. While ChatGPT may not assume the role of a decision-maker in business and society, it is entirely plausible that its capacity to present synthesized summaries from varied perspectives could stimulate creative thoughts among humans, introducing novel considerations that might not have been contemplated otherwise (Dwivedi et al., 2023).

As an AI language model, ChatGPT has the ability to generate text based on given prompts, including lists of any kind. However, whether it can create DRM (Deese-Roediger-McDermott) call lists specifically, would depend on the specific programming and instructions given to it. The first experiment involved a memory task using association lists generated by ChatGPT without any particular theme. The results showed consistent false alarms and were similar to studies using classic DRM lists, particularly for critical words. And also we indicated a significant difference between remember responses made after hits versus false alarms, as well as know responses in the same conditions. Additionally, ratings of remember responses following false answers for critical words differed significantly from both related and unrelated words. False responses for critical words were more frequently rated as remembered with consistently Roediger and McDermott's (1995) DRM study. These findings showed that word lists created with artificial intelligence could provide similar results with classical DRM lists. Based on these findings, the second study revealed.

In the second study, ChatGPT was instructed to create word lists with a climate change theme. The participants' level of climate denial was determined using a scale and then grouped based on their scores. Their memory performance was compared, and the results of the remember/know evaluations made after their responses to test their recognition memory were also analyzed. Although the level of climate denial among the participants was generally low, values close to those observed in an adaptation study of the climate change denial scale (Kıral Uçar, Yalçın, & Özdemir, 2019) were obtained. The adaptation study found that individuals with postgraduate education had significantly lower levels of climate change denial than those with undergraduate or associate degrees. In this

study, we did not observe a significant group effect for memory errors. Although significant effects were observed in the adaptation study, making this comparison between sample groups that can be separated with high values in terms of climate denial may reveal clearer results.

The study firstly aimed to investigate the use of artificial intelligence to rapidly generate lists that are comparable to those used in memory tasks. To this end, successful results have been demonstrated. It has been observed that DRM lists created by artificial intelligence can reveal the classical DRM effect in the literature. Furthermore, the study aimed to generate such lists specifically focused on climate change, a critical global issue, and examine the resulting effects. However, it was observed that there was no significant difference between the groups in the memory errors revealed by the thematic lists. The fact that the entire sample had low scores on climate denial seems to be related to this finding. More comprehensive studies with appropriate samples are recommended.

Given that ChatGPT predominantly produces written text, it's essential to explore the types of writing tasks for which it is well-suited and identify the tasks deemed appropriate for its utilization. As a generative AI tool, ChatGPT employs language models to amalgamate information from diverse sources, crafting coherent written outputs. Essentially functioning as a text predictor, it discerns relationships within text fragments to anticipate subsequent content, subsequently rephrasing it to create the semblance of entirely new written pieces. While this method can yield seemingly credible written content, it's crucial to note that the output may not always be rooted in factual information. Since their emergence, GPT models, and the most popular of them, ChatGPT, have been used for research as well as being researched themselves. In the study, which evaluated GPT models from cognitive psychology's unification fallacy, cognitive reflection test and various bias problems, the "intelligence" of this tool was evaluated in a sense, and at the same time, a direct relationship with cognitive psychology was established (Binz & Schulz, 2022). The artificial intelligence-cognitive psychology relationship was continued in this study by using the field of cognitive psychology to create DRM lists that have become almost classic in the field of memory errors. It is estimated that artificial intelligence-focused studies will continue to increase in the future in the field of psychology and especially in the field of cognitive psychology. In this process, both studies and artificial intelligence itself will continue to develop.

An important limitation of the study is that an experimental memory study with DRM lists was conducted online on the internet. Although online DRM studies have begun to be used (Şahin, 2022; Wagner, Lyon & AuBuchon, 2022) it is not possible to adequately control possible confounding factors (any other distracting tasks) during the follow-up and response phases of the participants during the experiment. However, the fact that the findings are consistent with those in the standard experimental environment is a positive situation regarding this limitation. One suggestion for future studies is to reach samples that are expected to be high in climate change denial and make a group comparison in terms of memory performance. In addition, another suggestion is to compare the created thematic list with the differences that may arise when applying classical DRM lists within the group or between groups.

Ethics Committee Permission

The fieldwork of this article was approved by the Ethics Committee Permission with the dated 25/08/2023 and order number 234 which was obtained at the meeting of the Ethics Committee of Recep Tayyip Erdogan University, numbered: 2023/234.

References

- Alshater, Muneer, Exploring the Role of Artificial Intelligence in Enhancing Academic Performance: A Case Study of ChatGPT (December 26, 2022). Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=4312358> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4312358>.
- Aydın, Ö., Karaarslan, E. (2022). OpenAI ChatGPT Generated Literature Review: Digital Twin in Healthcare . In Ö. Aydın (Ed.), *Emerging Computer Technologies 2* (pp. 22- 31). İzmir Akademi Derneği.
- Binz, M. & Schulz, E. (2022). Using cognitive psychology to understand GPT-3. *10.31234/osf.io/6dfgk*.
- Brennen, T., Dybdahl, R., & Kapidžić, A. (2007, December). Trauma-related and neutral false memories in war- induced Posttraumatic Stress Disorder. *Consciousness and Cognition, 16*(4), 877–885. <https://doi.org/10.1016/j.concog.2006.06.012>.
- Buchanan, L., Brown, N. R., Cabeza, R., and Maitson, C. (1999). False memories and semantic lexicon arrangement. *Brain Lang. 68*, 172–177. doi: 10.1006/brln.1999.2072.
- Cann, D. R.,McRae, K., and Katz, A. N. (2011). False recall in the Deese-Roediger-McDermott paradigm: The roles of gist and associative strength. *Q. J. Exp.Psychol. 64*, 1515–1542. doi: 10.1080/17470.218.2011.560272.
- ChatGPT (2022). ChatGPT: Optimizing Language Models for Dialogue. OpenAI. Retrieved from <https://openai.com/blog/chatgpt/> , Access Date: 16.12.2022.
- Coane JH, McBride DM, Huff MJ, Chang K, Marsh EM and Smith KA (2021) Manipulations of List Type in the DRM Paradigm: A Review of How Structural and Conceptual Similarity Affect False Memory. *Front. Psychol. 12*:668550. doi: 10.3389/fpsyg.2021.668550.
- Dasse, M. N., Juback, S. K., Morissette, S. B., Dolan, S. L., & Weaver, C. A. (2015, September 28). False Memory Susceptibility in OEF/OIF Veterans With and Without PTSD. *Military Psychology, 27*(6), 354–365. <https://doi.org/10.1037/mil0000094>.
- Drori, I., Zhang, S., Shuttleworth, R., Tang, L., Lu, A., Elizabeth, K., Liu, K., Chen, L., Tran, S., Cheng, N., Wang, R., Singh, N., Patti, T. L., Lynch, J., Shporer, A., Verma, N., Wu, E., & Strang, G. (2022, August 2). A neural network solves, explains, and generates university math problems by program synthesis and few-shot learning at human level. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*. <https://doi.org/10.1073/pnas.212.343.3119>.
- Dwivedi, Y. K., Kshetri, N., Hughes, L., Slade, E. L., Jeyaraj, A., Kar, A. K., Baabdullah, A. M., Koohang, A., Raghavan, V., Ahuja, M., Albanna, H., Albashrawi, M. A., Al-Busaidi, A. S., Balakrishnan, J., Barlette, Y., Basu, S., Bose, I., Brooks, L., Buhalis, D., . . . Wright, R. (2023, August). Opinion Paper: “So what if ChatGPT wrote it?” Multidisciplinary perspectives on opportunities, challenges and implications of generative conversational AI for research, practice and policy. *International Journal of Information Management, 71*, 102642. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2023.102642>
- Faul, F., Erdfelder, E., Lang, A. G., & Buchner, A. (2007). G*Power 3: A flexible statistical power analysis program for the social, behavioral, and biomedical sciences. *Behavior Research Methods, 39*(2), 175–191. <https://doi.org/10.3758/ BF03193146>.

- Gallo, D. A., Roberts, M. J., and Seamon, J. G. (1997). Remembering words not presented in lists: can we avoid creating false memories? *Psycho. Bull. Rev.* 4, 271–276. doi: 10.3758/BF03209405.
- Goodman, G. S., Ogle, C. M., Block, S. D., Harris, L. S., Larson, R. P., Augusti, E. M., Cho, Y. I., Beber, J., Timmer, S., & Urquiza, A. (2011). False memory for trauma-related Deese-Roediger-McDermott lists in adolescents and adults with histories of child sexual abuse. *Development and psychopathology*, 23(2), 423–438. <https://doi.org/10.1017/S095.457.9411000150>
- Green, D. M., & Swets, J. A. (1966). *Signal detection theory and psychophysics*. New York: Wiley. Reprinted 1974 by Krieger, Huntington, NY.
- Gunter, R. W., Bodner, G. E., & Azad, T. (2007). Generation and mnemonic encoding induce a mirror effect in the DRM paradigm. *Memory & Cognition*, 35, 1083–1092.
- Häkkinen, Kirsti, Nazar Akrami (2014). “Ideology and Climate Change Denial”. *Personality and Individual Differences*, S. 70, 62-65.
- Howe, M.L., Derbish, M.H., 2010. On the susceptibility of adaptive memory to false memory illusions. *Cognition* 115, 252–267.
- Huff, M. J., & Bodner, G. E. (2013). When does memory monitoring succeed versus fail? Comparing item-specific and relational encoding in the DRM paradigm. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 39(4), 1246–1256.
- Huff, M. J., Bodner, G. E., & Gretz, M. R. (2020). Reducing false recognition in the Deese-Roediger/McDermott paradigm: Related lures reveal how distinctive encoding improves encoding and monitoring processes. *Frontiers in Psychology*, 11, 602347.
- Huff, M. J., Coane, J. H., Hutchison, K. A., Grasser, E. B., and Blais, J. E. (2012). Interpolated task effects on direct and mediated false recognition: effects of initial recall, recognition, and the ironic effect of guessing. *J. Exp. Psychol. Learn. Mem. Cognit.* 38, 1720–1730. doi: 10.1037/a0028476.
- Israel, L., and Schacter, D. L. (1997). Pictorial encoding reduces false recognition of semantic associates. *Psycho. Bull. Rev.* 4, 557–581. doi: 10.3758/BF03214352.
- Jiao, W., Wang, W., Huang, J. T., Wang, X., Shi, S., & Tu, Z. (2023). Is ChatGPT A Good Translator? Yes With GPT- 4 As The Engine. *arXiv.org*. <https://arxiv.org/abs/2301.08745>.
- Knott, L. M., Dewhurst, S. A., and Howe, M. L. (2012). What factors underlie associative and categorical memory illusions? The roles of backward associative strength and interitem connectivity. *J. Exp. Psychol. Learn. Mem. Cognit.* 38,229–239. doi: 10.1037/a002520.
- Kıral Uçar, G., Gezici Yalçın, M., & Özdemir, G. (2019). İklim değişikliği inkarının sosyal baskınlık yönelimi ve ekolojik adil dünya inancı ile ilişkisi. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(37), 739-764.
- Klepper, D. (2023), It turns out that ChatGPT is really good at creating online propaganda: ‘I think what’s clear is that in the wrong hands there’s going to be a lot of trouble. January 24, (<https://fortune.com/2023/01/24/chatgpt-open-ai-online-propaganda/>).
- Licklider, J. C. (1960). Man-computer symbiosis. *IRE transactions on human factors in electronics*, (1), 4-11.
- Maulina, D., Irwanda, D. Y., Sekarmewangi, T. H., Putri, K. M. H., & Otgaar, H. (2021). How accurate are memories of traffic accidents? Increased false memory levels among motorcyclists when confronted with accident-related word lists. *Transportation Research Part F: Traffic Psychology and Behaviour*, 80, 275–294. <https://doi.org/10.1016/j.trf.2021.04.015>.

- McCabe, D. P., Presmanes, A. G., Robertson, C. L., & Smith, A. D. (2004). Item-specific processing reduces false memories. *Psychonomic Bulletin & Review*, 11, 1074–1079.
- McCabe, D. P., & Smith, A. D. (2006). The distinctiveness heuristic in false recognition and false Recall. *Memory*, 14(5), 570–583
- Namias, J. M., Huff, M. J., Smith, A., & Maxwell, N. P. (2022). Drawing individual images benefits recognition accuracy in the Deese–Roediger–McDermott paradigm. *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 75, 1571–1582.
- Noever, D. (2020, August 2). The Chess Transformer: Mastering Play using Generative Language Models. arXiv. org. <http://arxiv.org/abs/2008.04057>
- Oliver, M. C., Bays, R. B., & Zabrucky, K. M. (2016). False memories and the DRM paradigm: Effects of imagery, list and test type. *Journal of General Psychology*, 143(1), 33–48.
- Park, L., Shobe, K. K., and Kihlstrom, J. F. (2005). Associative and categorical relations in the associative memory illusion. *Psychol. Sci.* 16, 792–797. doi: 10.1111/j.1467-9280.2005.01616.x.
- Payne, D. G., Elie, C. J., Blackwell, J. M., and Neuschatz, J. S. (1996). Memory illusions: recalling, recognizing, and recollecting events that never occurred. *J. Mem. Lang.* 35, 261–285. doi: 10.1006/jmla.1996.0015.
- Reed, L. (2022). ChatGPT for Automated Testing: From conversation to code. Sauce Labs. (<https://saucelabs.com/blog/chatgpt-automated-testing-conversation-to-cod>) Accessed: February 20, 2023
- Robin, F. (2010). Imagination and false memories. *Imagination, Cognition, and Personality*, 30, 407–423.
- Roediger, H. L., & McDermott, K. B. (1995a). Creating false memories: Remembering words not presented in lists. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 21(4), 803–814. <https://doi.org/10.1037/0278-7393.21.4.803>.
- Schacter, D. L., Koutstaal, W., and Norman, K. A. (1997). False memories and aging. *Trends Cognit. Sci.* 1, 229–236. doi: 10.1016/S1364-6613(97)01068-1.
- Smith, S. M., Gerkens, D. R., Pierce, B. H., and Choi, H. (2002). The roles of associative responses at study and semantically guided recollection at test in false memory: the Kirkpatrick and Deese hypotheses. *J. Mem. Lang.* 47, 436–447. doi: 10.1016/S0749-596X(02)00012-8.
- Şahin, G. (2022). False Memories and Cognitive Flexibility. *Studia Psychologica*, 64(3), 283-294. 0039-3320. DOI: <https://doi.org/10.31577/sp.2022.03.854>.
- Şahin, G., & Tekman, H. G. (2019). Sahte Hatıralarda Zorunlu Seçim Yöntemi ile Hatırlıyorum/ Biliyorum ve Modalite Etkileri. *Psikoloji Çalışmaları/ Studies in Psychology*, 39, 179–193. <https://doi.org/10.26650/sp2019-0016>
- Tulving, E. (1985). Memory and consciousness. *Canadian Psychology/Psychologie canadienne*, 26(1), 1–12. <https://doi.org/10.1037/h0080017>.
- Tung, L. (2023). ChatGPT can write code. Now researchers say it's good at fixing bugs, too. ZDNet. (<https://www.zdnet.com/article/chatgpt-can-write-code-now-researchers-say-its-good-at-fixing-bugs-too>) Accessed: February 29, 2023
- Wagner, R. L., Lyon, B. A., & AuBuchon, A. (2022). False Memory for Words in Noise: An At-Home DeeseRoediger- McDermott (DRM) Experiment Across Adulthood. *Psi Chi Journal of Psychological Research*, 27(2), 154– 165. <https://doi.org/10.24839/2325-7342.JN27.2.154>
- Zwaan, R. A., Pecher, D., Paolacci, G., Bouwmeester, S., Verkoeijen, P., Dijkstra, K., et al. (2018). Participant nonnaiveté and the reproducibility of cognitive psychology. *Psycho. Bull. Rev.* 25, 1968–1972. doi: 10.3758/s13423.017.1348-y

APPENDIX

DRM-like lists of one critical word and 8 associatively related words.

Özgürlük	Aşk	Güç	Bilgi	İyi	Barış	Yaratıcılık	Üzüntü	Zengin	başarı
hürriyet	sevgi	kuvvet	enformasyon	mükemmellik	huzur	yenilik	keder	refah	zafer
bağımsızlık	bağlılık	otorite	anlayış	erdem	şakinlik	özgünlük	sefalet	talih	galibiyet
özerklik	tutku	kontrol	bilgelik	ahlak	dinginlik	hayalgücü	yas	servet	ilerleme
otonomi	özen	etki	içgörü	doğruluk	sessizlik	ustalık	hüzün	lüks	tamamlama
egemenlik	sevencelik	kudret	uzmanlık	yardımsverlik	soğukkanlılık	beceri	melankoli	bolluk	üstünlük
irade	düşkünlük	baskınlık	farkındalık	asalet	uyum	buluş	depresyon	doluluk	itibar
demokrasi	hayranlık	zorlama	aşinalık	onur	denge	vizyon	ızdırap	kolaylık	ün
adalet	çekicilik	komuta	öğrenme	dürüstlük	itidal	marifet	sıkıntı	hazine	önem

İklim	Sürdürme	Santral	Çevre	Doğa	Kuraklık	Sel	Hava	Enerji	adaptasyon
ısınma	yenilenir	güneş	kayıp	kasırğa	kıtlık	hasar	sıcaklık	güç	uyum
gaz	verimli	rüzgar	çeşitlilik	tayfun	tarım	erezyon	yağış	koruma	başetme
emisyon	dönüşüm	hidroelektrik	kirlilik	deprem	salgın	çamur	bulut	tasarruf	esneklik
ayakizi	sıfır	jeotermal	bozunma	taşkın	göç	toprak	nem	israf	strateji
bozulma	karbon	biyokütle	gürültü	yangın	çatışma	cefa	basınç	endüstri	plan
afet	gelişim	nükleer	tüketim	heyelan	zorluk	tuz	tahmin	talep	politika
felaket	dost	fosil	istila	tufan	dengeşiz	su	modelleme	kullanım	program
tüketme	aksiyon	kömür	ışık	soğuk	azalma	kıyı	fırtına	saklama	hazırlık

DRM-like climate related lists of one critical word and 8 associatively related words.

HUKUKİ GEÇERLİLİK VE AHLAKİ GEÇERLİLİK BAĞLAMINDA ŞÂTİBÎ'DE “SİHHAT” VE “BUTLAN” KAVRAMLARININ KULLANIMI

USE OF THE CONCEPTS OF “SİHHAT” AND “BUTLAN” IN SHÂTİBÎ IN THE
CONTEXT OF LEGAL VALIDITY AND MORAL VALIDITY*

Zeynep CERRAH**

Öz

Bu makale, Şâtibî'nin sıhhat ve butlan kavramlarını alışılmışın dışında bir şekilde, hem hukuki geçerlilik hem ahlaki geçerlilik bağlamında kullandığını göstermeyi amaçlamaktadır. Hukukun dışa dönük, ahlakın içe dönük yapısının bir sonucu olarak hukuki geçerlilik fiillerin kurala uygun görünmesiyle alakalı iken ahlaki geçerlilik fiillerin gerçekleştirilme niyetiyle alakalı bir kavramdır. Sıhhat ve butlan kavramları fıkıhta genellikle fiillerin dışa yansıyan yönüne ilişkin hukuki geçerlilikle ilgili bir yargı bildirdiği halde Şâtibî, bu kavramların ayrıca niyet bağlamında yeni anlamlar kazanacağını vurgulayarak sıhhat ve butlan kavramlarını ahlaki geçerlilikle de ilişkilendirmiştir. Fiilin ahlaki geçerliliğinde önemli olan unsurun niyet oluşu, Şâtibî'yi niyetin mahiyetiyle ilgili bir sorgulamaya itmiş ve ahlaken geçersiz bir fiilin yalnızca sevap doğurmayan bir fiil mi, yoksa günaha neden olan bir fiil mi olduğunun cevabını aramıştır.

Anahtar Kelimeler: Sıhhat, Butlan, Şâtibî, Hukuki geçerlilik, Ahlaki geçerlilik

* Bu çalışma, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri programı kapsamında yürütülen “Şâtibî'de Hukuk ve Ahlak İlişkisi” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, zeynepcerah@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2285-2717

How to cite this article/Atıf için: Cerrah, Z. (2024). Hukuki geçerlilik ve ahlaki geçerlilik bağlamında şâtibîde “sıhhat” ve “butlan” kavramlarının kullanımı. *Öneri Dergisi*, 19(62), 18-38. DOI: 10.14783/maruoneri.1458183

Makale Gönderim Tarihi: 24.03.2023

Yayına Kabul Tarihi: 01.04.2024

Bu eser Creative Commons Atıf-Gayri Ticari
4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

Abstract

This article aims to show that Shâtibî uses the concepts of sihhat and butlan in an unusual way, in the context of both legal validity and moral validity. As a result of the outward-looking structure of law and the inward-looking nature of morality, legal validity is related to the actions appearing to comply with the rules, while moral validity is a concept related to the intention of the actions. Although the concepts of sihhat and butlan in fiqh generally express a judgment regarding the legal validity of the external aspects of acts, Shâtibî also associated the concepts of sanctity and nullity with moral validity, emphasizing that these concepts will gain new meanings in the context of intention. The fact that the important element in the moral validity of the act is intention led Shâtibî to question the nature of intention and seek the answer to whether a morally invalid act is merely an act that does not lead to good deeds or an act that causes sin.

Keywords: Sihhat, Butlan, Shâtibî, Legal validity, Moral validity

1. Giriş

Hukuka uygunluk (legalite) ve ahlaka uygunluk (moralite) farkı, normlara uygun olarak gerçekleştirilmiş eylemin değeriyle ilgili bir tartışmaya temas eder. Bir fiilin hukuka uygun kabul edilmesi için hukuk normuna uygun olarak gerçekleşmesi, yani norma aykırı olmaması kafidir. Öte yandan hukuk normlarına ya da konvansiyonel ahlak normlarına uygun olarak işlenen bir fiil, doğrudan ahlaki bir fiil olarak değerlendirilmemektedir. Hukuken geçerli bir fiilin ahlaken de geçerli kabul edilebilmesi fiilin ardında yatan niyetin de ahlaki olması ile mümkündür (Çağır, 1966, ss. 58-61; Del Vecchio, 1940, ss. 282-283). Hukuk felsefesi tartışmalarından hareketle fıkıh kavramlarına yaklaştığımızda hukuk felsefesinde hukukun dışa dönüklüğü ve ahlakın içe dönüklüğü tartışmasının bir boyutunu oluşturan hukuka uygunluk-ahlaka uygunluk ayrımını, fıkhıta herhangi bir meselenin diyani ve kazai olarak farklı hükümler alabilmesinde okumamız mümkündür. Bu sebeple günümüzde hukuka uygunluk ve ahlaka uygunluk kavramlarının en yakın karşılığı olarak diyani hüküm ve kazai hüküm kavramları tespit edilmiştir. Ayrıca kazai hüküm bildirdiği düşünülen sihhat ve butlan kavramları, günümüzde hukuki geçerliliğe ya da geçersizliğe yönelik kavramlara tekabül edecek şekilde anlaşılmaktadır. Bununla birlikte geçmişte bu kavramların yalnızca kaza alanına ilişkin kavramlar olarak değerlendirilip değerlendirilmediği incelenmelidir. Legalite-moralite ayrımı bağlamında yürütülen bu tartışma, Şâtıbî'nin sihhat ve butlan kavramlarına ilişkin olarak verdiği örnekleri değerlendirerek müellif açısından sihhat ve butlan kavramlarının günümüz hukuk felsefesi tartışmalarında hangi geçerlilik düzeyine tekabül ettiğini anlama hususunda bize yardımcı olacaktır.

Bu makale ile Şâtıbî'nin sihhat ve butlan kavramlarını, bazen diyani bazen kazaî hüküm olarak kullandığı; bu bağlamda sihhati hukuki geçerlilik ve ahlaki geçerlilik; butlanı, hukuki geçersizlik ve ahlaki geçersizlik olmak üzere dört farklı kategoriye karşılayacak şekilde kullandığını göstermek hedeflenmektedir. Ayrıca Şâtıbî'de fiillerin ahlaki geçerliliğinin yalnızca ahlaken geçerli ya da ahlaken geçersiz şeklinde iki kutuplu olarak değerlendirilmediği, fiillerin farklı ahlaki derecelere sahip olabildiğini göstermek hedeflenmiştir. Makalenin amacı sihhat ve butlan kavramlarını fıkıh

literatürü açısından değerlendirmek değil, hukuk felsefesi açısından bu kavramların karşılayabileceği anlamları tespit etmektir. Bu sebeple makalede hakim olarak hukuk felsefesi terimleri kullanılmıştır.

Makasid düşüncesine atıfla özellikle dini ilimlerde yenilik anlayışı ve dinin evrenselliği bağlamında Şâtıbî'nin görüşleri çokça tartışılmıştır (Cârullah, 2010, ss. xvii-xxiv; Masud, 1995; Rahman, 2018, ss. 73-77, 92-94). El-Muvâfakât adlı eserinden hareketle Şâtıbî'nin makasida ilişkin görüşlerinin tespiti ve makasid düşüncesindeki pozisyonunun belirlenmesine yönelik de pek çok çalışma yapılmıştır (el-Ensârî, 2004; Kilânî, 2000; er-Reysûnî, 1992; el-Ubeydî, 1992). Muvâfakât'ın yanı sıra el-İ'tisâm adlı eseri de bid'ate ilişkin tartışmalara temel olmuştur (Ali, 1998). Bu bağlamdaki tartışmalar sıklıkla fıkıh, fıkıh usulü ve dini ilimler temelinde gerçekleşmiştir. Ne var ki Şâtıbî, multi-disipliner yaklaşımla incelenmesi gereken yoğunlukta -makasid düşüncesi başta olmak üzere- çeşitli görüşler sunmuş, sosyoloji, psikoloji, felsefe gibi pek çok disiplinin referans gösterebileceği geniş bir fikir yelpazesi ortaya koymuştur. Şâtıbî'nin yalnız İslami ilimler çalışmalarına sıkıştırılmaması, felsefe gibi farklı disiplinlerin de istifade edebileceği önemli bir kaynak olarak keşfedilmesi amacına hizmet etmek istedik. Çalışmamız yalnız Şâtıbî çalışmalarına değil aynı zamanda hukuk felsefesi çalışmalarına da katkı sunmak üzere planlanmıştır. Bu sebeple fıkhi kavramlar, hukuk felsefesinde tekabül edebilecekleri kavramlarla mukayese edilerek tartışılmış ve hukuk felsefesi problemlerine fıkhi bir bakış açısıyla cevap vermek hedeflenmiştir.

Hukuki geçerlilik ve ahlaki geçerlilik bağlamında Şâtıbî'de sıhhat ve butlan kavramlarının kullanımına yönelik incelemeyi Şâtıbî'nin el-Muvâfakât (eş-Şâtıbî, 1997) adlı eseri ile sınırlı tuttuk. Bidatler ve bidatlere karşı Kur'an ve Sünnet'e bağlı kalmaya ilişkin görüşlerinin yer aldığı El-İ'tisâm (eş-Şâtıbî, 1992), Şâtıbî'ye ait fetvaların Muhammed Ebul-Ecfân tarafından toplanıp yayınlanmasıyla oluşan Fetâva'l-İmâm eş-Şâtıbî (eş-Şâtıbî, 1985), Arap dilinin ana gayeleri ile İbn Mâlik et-Tâî'nin el-Elfiye'sinde kastettiği manaların incelendiği el-Makâsıduş-şâfiye fi şerhi'l-Hulâsati'l-kâfiye (eş-Şâtıbî, 2007) ve genellikle Arapça dil bilgisi, şiiirler ve bazı fıkıh konularına dair hocalarından ve ilim meclislerinden duyduğu tespitlerden oluşan derleme niteliğindeki (Masud, 1995, ss. 79-80) el-İfadât ve'l-inşadât (eş-Şâtıbî, 1986) adlı eserlerini ve günümüze ulaşmayan ya da Şâtıbî'ye nispeti tartışmalı eserleri (Masud, 1995, ss. 78-80; Baltacı, 2006, ss. 243-244) araştırma konumuza doğrudan katkı sağlamamaları dolayısıyla çalışmamızın kapsamı dışında bıraktık. El-Muvâfakât'ta hemen her meseleyi ahlaki amaçlar bağlamında değerlendiren Şâtıbî'de (Abdurrahman, 1994, ss. 97-103) hukuki geçerlilik ve ahlaki geçerlilik tartışmalarına katkı sağlayabilecek pek çok tartışma ve örnek bulmak mümkündür ancak bu, makalenin kapsamını hayli genişletecekti. Bu sebeple konu, sıhhat ve butlan kavramlarına ilişkin örneklerle sınırlandırıldı.

Konunun doğası, nitel veri toplama tekniklerinden istifade etmemizi gerektirmiştir. Tartışma konusuna ilişkin veri, hukuk felsefesi eserleri ve Şâtıbî'nin el-Muvâfakât adlı eserinden doküman analizi yöntemiyle toplanmış, elde edilen veriler karşılaştırmalı ve yorumlayıcı bir yaklaşımla içerik analizi yöntemi kullanılarak değerlendirilmiştir. Bu suretle detayları ve derinliği ile incelenen sıhhat ve butlan kavramlarının en iyi şekilde ifade edilmesi amaçlanmıştır.

Makalenin ilk bölümünde hukukun dışa dönüklüğü ve ahlakın içe dönüklüğü tezinin bir neticesi olarak gündeme gelen hukuka uygunluk ve ahlaka uygunluk kavramları değerlendirilmiştir. İkinci bölümde, fıkhîta, bu kavramlara tekabül edebilecek kazai hüküm ve diyani hüküm kavramları üzerinde durulmuştur. Son bölümde sıhhat ve butlan kavramlarının, hangi geçerlilik seviyesine karşılık gelebileceği ve Şâtıbî'nin sıhhat ve butlan kavramlarını ne şekilde kullandığına odaklanılmıştır. Müellifin bu kavramları bazen kazai hüküm, bazen diyani hüküm anlamında kullandığı, böylece sıhhat kavramını hem hukuki geçerlilik hem ahlaki geçerlilik anlamında, butlan kavramını ise hem hukuki geçersizlik hem ahlaki geçersizlik anlamında kullanabildiği açıklanmaya çalışılmıştır.

2. Hukuk Felsefesinde Hukukî Geçerlilik ve Ahlakî Geçerlilik Ayırımı

İnsan fiillerinin, biri dışarıdan görülen ve fizik dünyada varlık bulan, diğeri insanın içinde gerçekleşen niyet ve iradeden ibaret iki yönü bulunmaktadır. Fiillerin çift kutuplu yapısından hareketle hukukun dışa dönük, ahlakın içe dönük olduğu tezi ileri sürülmüştür. Bu makale, ahlak ile hukukun, fiillerin yalnızca bir yönünü ele aldığına değil, başlangıç noktalarının farklı olduğuna işaret etmektedir. Yani hukukun öncelikle dışa yansıyan fiillerle ilgilendiği ve ancak gerekliyse bu fiillerin ardında yatan niyete baktığı, öte yandan ahlakın ise öncelikle niyeti esas aldığı kastedilmektedir (Abadan, 1954, s. 13; Del Vecchio, 1940, ss. 274-275). Hukukun öncelikli ilgi alanını fiillerin dış görünüşlerinin oluşturması, hukukun toplumsal hayatı düzenleyebilmek üzere somut davranışlardan hareket etme ve kural koyarken önceden kestirilebilen ve tekrarlayan davranışları dikkate alma gerekliliğinden kaynaklanır. Bu sebeple dış dünyaya yansıyan ve sıklıkla karşılaşılan fiiller, hukukun gündeminde yer alır. Fiillerin ardında yatan niyet ve irade her zaman açık olmadığından kurallara dayanak olmaya uygun değildir (Çağıl, 1966, ss. 58-59; Yörük, 1956, s. 18).

Hukukun niyet ve iradeyi özellikle ceza hukuku alanına dahil pek çok durumda göz önüne aldığı gözlemlenmek mümkündür. Mesela taammüdün, kastın ve tedbirsizliğin ceza hukuku açısından farklı sonuçlarının bulunması, iç iradenin hukuk açısından da dikkate alındığını gösterir. Yani hukukun niyeti incelemeye alabilmesi için öncelikle hukuka aykırı bir fiilin gerçekleşmiş olması gerekir. Hukuka aykırı bir fiil gerçekleşmedikçe hukuk niyetle ilgilenmez. Öte yandan hukuka aykırı her fiilin ardında yatan niyet ve iradeyle de ilgilenilmemektedir. Niyetin hukuki neticeye tesiri çoğunlukla sınırlıdır (Aral, 1971, s. 68; Çağıl, 1966, 58-59).

Dış dünyada var olmayan fiiller, düşünceler, niyetler ahlakın konusu olabilir hatta sevmek, dost olmak gibi fiiller yalnızca ahlakın değerlendirme alanına girer. Ahlak, dış dünyada var olmasını istediği bir davranışı emrettiğinde dahi bu davranışın arka planında yatan saikleri incelemektedir. Bu sebeple bir davranışın iyiliğini, onun iyi bir iradenin ürünü olup olmaması belirlemekte, yalnız dış görünüşü itibarıyla iyi olması bir davranışa ahlaki açıdan iyi niteliği kazandırmaya yetmemektedir. Ahlaki geçerlilik fiilin içte ve dışta iyiye yönelmesini gerektirmektedir. Ahlaki değerlendirmelerde, hukuktan farklı olarak içten dışa bir yol izlenmesi, ahlakın hukuk gibi kanunlaştırılmasına engel teşkil etmektedir çünkü insanların fiillerinde hangi niyet ve zihniyete sahip olması gerektiği her

durum ve şarta göre yeniden belirlenecektir (Çağıl, 1966, ss. 63-64; Çobanoğlu, 1964, s. 27). Öte yandan ahlakın da yalnız niyet ve iradeyle ilgilendiğini söylemek mümkün değildir. Mesela meşru müdafaa durumunda başkasının ölümüne neden olmak, hukuken suç olarak kabul edilmemesine rağmen kişinin ahlaken kendini suçlu hissetmesini engellemez. İçsellik önemli bir yönü olmakla birlikte bu durum ahlakın dış davranışları denetlemediği anlamına gelmemektedir (Ceylan, 2015, s. 38).

Hukuk ile ahlakın başlangıç noktalarının farklılığı, herhangi bir fiil ya da tasarrufun hukuka uygunluğu (legalite) ile ahlaka uygunluğunu (moralite) belirlemeye yönelik farklı kriterlerin doğmasına neden olmuştur.

Legalite ile moralite farkı, normlara uygun olarak gerçekleştirilmiş eylemin değeriyle ilgili bir tartışmaya temas eder. Bir fiilin hukuka uygun kabul edilmesi için hukuk normuna uygun olarak gerçekleşmesi yani norma aykırı olmaması kafidir. Öte yandan hukuk normlarına ya da toplumsal ahlak normlarına uygun olarak işlenen bir fiil, zorunlu olarak ahlaki bir fiil olarak değerlendirilmemektedir. Fiilin ahlaka uygun kabul edilebilmesi için fiilin ardında yatan niyetin de ahlaki olması gerekir. Cezalandırılma ya da kınanma korkusu veya menfaat elde etme isteği ile gerçekleştirilen fiil, hukuka ya da konvansiyonel ahlaka uygun olsa dahi ahlaki fiil olarak değerlendirilmemektedir. Fiilin ahlaka uygun oluşu, kurala uygun görünmesiyle değil fiili gerçekleştirme iradesinin ahlaka uygun olması ile mümkün olmaktadır (Çağıl, 1966, ss. 58-61; Kılıç, 2007, ss. 598-599). Kanuna duyulan saygı, vicdanın emrini yerine getirme isteği, görev duygusu ve benzeri sebeplerle kanuna uygun davranmak içsel bir durumun, kanuna uygun davranış dışsal bir durumun göstergesidir (Bardakoğlu, 2017, s. 60).

3. Hukukî Geçerlilik ve Ahlakî Geçerlilik Bağlamında Fıkıhta Kazaî Hüküm ve Diyânî Hüküm Ayrımı

Çağdaş düşünürlerin başlangıç noktasından hareketle hukuk ve ahlakı ayırmaya yönelik yaklaşımının benzerini fıkıhta, fetva ve kazadaki yaklaşım farklılığında görmek mümkündür. Kalpte olanın dini-ahlaki açıdan daha değerli kabul edilmesi karşısında kaza açısından fiillerin dışa yansıyan yönünün esas alınması fetva ve kaza ayırımında kritik rol oynamaktadır. Kaynağının şer'î olması itibarıyla kazaî hüküm de diyânî hüküm gibi dinî bir nitelik taşımakla birlikte buradaki ayırım, tanrının değil, insanların fiillere vereceği değerle alakalı olarak başlangıç noktasına atıfta bulunmaktadır.

Beşeri davranışların dini hükmünü, dini açıdan geçerliliğini (İbn Kayyim, 1993, I, s 35) başka bir ifadeyle ahlaki geçerliliğini belirleme faaliyetine ifta, verilen hükme fetva denmektedir (Seyyid Bey, 2010, s. 276). Kaza ise insanlar arası ilişkilere konu olan davranışlar hakkında verilen yargı kararına yahut bu ilişkilerin hukuki geçerliliğini belirleme faaliyetine verilen isimdir. Bu minvalde şer'î ameli hükümler içerisinde hak ve sorumlulukları baz alan, yargıya konu olabilecek hakları esas alan, beşeri ilişkileri düzenleyen, hukukun düzenleme alanına ilişkin meselelere yönelik hükümlere de kazâî hüküm denmektedir (Türcan, 2006, s. 161).

Herhangi bir meselenin şer'î hükmünü beyan etme temelinde ortak olan ifta ve kaza arasındaki farkların başında kadı'nın belirli bir mesele hakkındaki diyani hükmü bildirmenin ötesinde belirli bir davranışı emretme ve davranışı zorlama gücüne sahip olması yer alır. Fıkıh normunun fetva yoluyla bildirilmesinde ise dünyevi açıdan bir bağlayıcılık ortaya çıkmamaktadır. Belirli bir fıkıh normu fetva yoluyla bildirildiğinde ahlaki bağlayıcılığın ötesine geçmezken kaza yoluyla bildirildiğinde hukuki bağlayıcılığa ve icbar gücüne sahip olmaktadır (Karâfi, 1995, ss. 43-57, 97-98; Seyyid Bey, 2010, s. 280). Müftünün fetvasının icbar gücü olmadığı için fetvanın zahiri delillere uygun olması da zorunlu değildir. Hatta müftiden, fetva isteyenin niyetini de hesaba katması ve vereceği cevabın neden olabileceği sonuçları kestirmesi beklenir (Güman, 2019, ss. 16-17). Kazada ise adaletin yanı sıra toplumsal düzeni sağlama amacı da bulunmaktadır. Toplumsal düzenin sağlanabilmesi açısından icbar gücüne sahip olan kaza uygulamasında asıl olan, davranışın öncelikle dışa yansıyan yönünü ele almaktır. Fetvada vicdani yöne önem verilirken kazada zahiri yön ön planda tutulur (Seyyid Bey, 2010, s. 282). Yine de bu, kazada niyetin tamamen ihmal edildiği anlamına gelmemektedir. Hakkın kötüye kullanımı, maraz-ı mevte boşama, mirasçılar lehine borç ikrarı, suç teşkil eden fiilde failin kastı gibi pek çok mesele, kaza alanında niyetin de göz önünde alındığına dair örnekler barındırır. Ayrıca belirtmek gerekir ki fetvada, müftü açısından muhatabın fiilinin uhrevi neticesi kapalı bir alandır. Onu yalnızca Allah bilebilir.

Fıkıh disiplinini evrensel bir adalet sistemi kurmak üzere normatif kurallar koyan bir sistem olarak algılayan Johansen (1999, ss. 23-24, 33-34, 70-71), bu hususa ilişkin olarak, adalet sağlayıcı bir sistemin öncelikli olarak bakması ve düzenlemesi gereken alanın dışa yansıyan davranışlar olduğunun altını çizer. Bu davranışların ardında yatan sebebi yalnızca Allah bilebilir ve yalnız Allah'ın bileceği bir hususta hüküm vermek doğru olmayacaktır. Johansen, fukahanın zihninde ahlaki normlar ile hukuki normlar arasındaki ayrımın "zahir" ve "batın" ayrımının bir sonucu olduğuna inanır. Ona göre fakihler de fiillerin zahirine göre hüküm verdiklerinin bilinciyle fiilleri ayırma yoluna gitmişlerdir. Mesela iman kişinin vicdaniyla alakalı bir durum iken kelime-i şahadet ile dışa yansması halinde kişiye Müslüman olarak davranmak gerekli olacaktır.

Şâtıbî de benzer bir yaklaşım sergilemektedir. O, "Şeriatta zahir olan ameller batın olanlara delil kılınmıştır" diyerek zahirdeki eksiklik veya bozukluğun, batının da eksiklik veya bozukluğuna delalet edeceğini, zahiri düzgün bir eylemin batınının da düzgün olduğuna hükmetmenin bir ilke olduğunu belirtir. Şer'î bir hüküm verirken, dışa yansıyan fiillerden hareketle hüküm vermek bir kriter olarak belirlenmiştir. Bu yüzden müminin imanına, kafirin küfrüne bu kıstasla hükmedilir (eş-Şâtıbî, 1997, I, s. 367). Neticede kişinin imanını bilecek olan yalnızca Allah'tır ancak kişinin İslam toplumunda Müslüman olarak muamele görmesi, Müslümanların sahip olduğu hukuki haklara sahip olup yüklendiği hukuki sorumluluklara muhatap olabilmesi için kelime-i şahadet ile imanını izhar etmesi gerekmektedir. Hüküm verilirken dışa yansıyan fiil esas alınır ve aksi bir delil olmadıkça kelime-i şahadet getiren kişinin Müslüman olduğuna hükmedilir.

Bir akdin kurulup kurulmamasına yine dışa yansıyan unsurlardan hareketle karar verilir (eş-Şâtıbî, 1997, I, s. 367). Fıkıhta genel kural, akdin inikadının irade beyanına bağlı olduğudur. "Bir şeyi

yapmaya karar vermek ve ona yönelmek” (Zerka, 1998, I, s. 366) anlamına gelen irade, özü itibarıyla insanın iç dünyasıyla ilişkili subjektif bir durumdur. İradenin hukuki bir mahiyet kazanabilmesi ancak beyan edilmesine bağlıdır. Yalnızca niyet ile herhangi bir akit doğmamakta ya da hukuki fiil ortaya çıkmamaktadır. Benzer şekilde sadece boşamaya niyet etmek de boşamanın gerçekleşmesini sağlamamaktadır. Hukuki bir fiilin ortaya çıkması ya da bir akdin doğması için niyetin veya iradenin beyan edilmesi gerekir. Özellikle muamelat alanında, iradenin söz ya da fiille beyan edilmemesi halinde mevcut niyet, hukuk açısından herhangi bir sonuç doğurmayacaktır. Asıl olan herhangi bir tasarruftaki irade ile beyanın birbirine uygun olmasıdır yani irade beyanının, iradeyi yansıttığı var sayılır. Bu sebeple aksi bir delil olmadıkça iradenin araştırılması şart görülmemektedir (Zerka, 1998, I, ss. 435-437).

Şâtıbî'nin nikahın geçerliliğine dair yürüttüğü tartışmada aynı kuralın işletildiği görülür. Şâtıbî; Kâfî'nin, bir beldede belirli bir süre kalacak olan kimsenin, kaldığı sürenin bitiminde boşamayı niyet ederek biriyle evlenmesi durumunda nikah akdinin geçerli olacağına çoğunluk ulema tarafından kabul edildiğini naklettiğini belirtir. Şâtıbî, benzer ifadeleri İbnu'l-Arabî'den de nakleder. İbnu'l-Arabî'ye göre nikah akdinde bulunan kimsenin ebedi nikaha niyet etmesini gerekli görmek, nikahı bir anlamda Hristiyanların nikahına döndürmek olacaktır. Cumhura göre nikahta boşama niyeti açıkça ifade edilmedikçe ve niyet dışı vurulmadıkça bu tür bir niyet, nikahın hukuki geçerliliğini zedelememektedir (eş-Şâtıbî, 1997, I, s. 388). Öte yandan nikah akdi yapan kimselerin ayrılma niyetinde olduğu ya da ayrılması beklenen bir ortam içinde olduğu karinelerle biliniyorsa Şâtıbî'ye göre bu nikah akdi hukuken de geçersiz sayılmaktadır (eş-Şâtıbî, 1997, I, s. 398).

Hukuk felsefesinde hukukun dışa dönük, ahlakın içe dönük oluşunun neticesi olarak hukuka uygunluk-ahlaka uygunluk kavramlarına dair belirlenen kriterlerdeki farklılıkların fıkıhtaki yansımaları zahiri ve batini durumların, diyani hüküm ve kazai hüküm ayrımını doğurmasında takip edilmiştir.

Diyânî hüküm kavramı şer'î-amelî hükümlerin tamamını karşılayacak genişlikte, fetva anlamında kullanılmıştır. Diyanî hükmü fetva anlamında kullananlar yaygın olarak Hanefiler olmuştur (Güman, 2019, s. 14). İster toplumsal ilişkileri düzenlemeye yönelik bir kural olsun ister bireysel sorumluluklara ilişkin bir kural olsun, tüm fıkıh normları dayandığı kaynak ve uhrevi sorumluluğu esas alması itibarıyla diyânî bir hükmü bildirmektedir. Zaten mükelleflerin fiillerine yönelik beşli tasnifin hukuki değil, dinî-ahlaki nitelikte olması, fıkıhın öncelikle diyânî hükmü bildirdiğine işaret etmektedir (Türcan, 2006, s. 161).

Kazâî hüküm tabiri, hem yargı kararını hem hukuki geçerliliği ifade etmektedir. Fıkıhın pozitif düzeyde tedvine konu olmadığı teşekkül döneminde, hukuka uygunluğu belirleyen yargı kararları ya da yargı ile ulaşılması ihtimal dahilinde olan kararlardır. Hukuk sisteminin yargı kararlarıyla belirlendiği göz önüne alındığında, hukuka uygunluğu ifade etmek üzere kazâî hüküm, kazâen ya da fi'l-kadâ, fi'l-hukm, fi hakk'îl-hukm gibi tabirlerle yargısal içeriğe işaret edilmesi şaşırtıcı değildir (Türcan, 2006, ss. 161, 164-167). Zâhiren, fi'z-zâhir, ale'z-zâhir, şer'an, eş-şer'î, fiş-şer', el-hukm fi'd-dunyâ tabirlerinin de bu anlamda kullanıldığı ifade edilir (Güman, 2019, s. 15).

Diyânî hüküm ve kazâî hüküm kavramları; zaman içinde değişen anlam yelpazesi, tek başlarına kullanıldıklarında kazandıkları anlamların yanı sıra birbirlerine karşılık olarak kullanıldıklarında bir eylemin dini/ahlaki geçerliliği ve hukuki geçerliliği arasındaki farkı belirtmek üzere kullanılmaktadır (Mahmesânî, 1979, ss. 321 vd.; Türcan, 2006, ss. 159-167).

Hukuki düzenlemelerin objektif ve formel değerlendirmeleri gerektirmesi, ahlaki değerlendirmelerde süjenin vicdanına ve sorumluluk bilincine dayanılması; hukuka uygunluk ile ahlaka uygunluğun, başka bir ifadeyle diyani hüküm ile kazâî hükmün birbirinden ayrılmasının sebebi. ¹ Hukuki geçerlilik ile ahlaki geçerlilik farklılığını, hukuka uygun bir fiilin diyani hükmünün haram olmasında ya da diyani hükmü helal olmasına rağmen kazaen geçerli olmayan tasarrufların bulunmasında okuyabiliriz (Türcan, 2016, ss. 162-163; Yaylalı, 2003, s. 30). Bir meselenin kazâen farklı diyâneten farklı bir hüküm alması mümkün olduğu gibi bir meselede kazai ve diyânî hüküm aynı da olabilir ki zaten fihki hükümlerden beklenen budur (Güman, 2019, s. 15; Yaylalı, 2003, s. 30). Fıkıhta, hukuki geçerliliği olan her bir fiil ve tasarrufun ilke olarak ahlaki geçerliliği de barındırması beklenmektedir (Türcan, 2006, s. 159).

Tahrimi gerektiren nehyin, fesadı/butlanı gerektirip gerektirmediği meselesi (ez-Zerkeşi, 2000, II, s. 163) hukuki geçerlilik ile ahlaki geçerlilik ayırımına ilişkin tartışmalara zemin olmaktadır. Bu noktada nehyin yöneldiği fiillerin sonuçları, fiillerin hissi fiil ya da şer'î fiil olması açısından ayrılmaktadır. Hissi fiiller, duyularla bilinebilen ve ortaya çıkması şer'î bir düzenlemeye bağlı olmayan, öldürmek, zina etmek, içki içmek gibi fiiller olarak tanımlanmaktadır (eş-Şâfi, 1982, s. 165). Hissi fiillere yönelik nehiy, doğrudan fiilin kötülüğüne delalet eder. Dolayısıyla fiilin işlenmesi durumunda da uhrevi-ahlaki sorumluluk doğmaktadır. Nehyedilmiş hissi fiiller vesilesiyle herhangi bir hakkın elde edilemeyeceği hususunda ittifak edilmiştir (Türcan, 2016, s. 164).

1 Kaza, insanlar arasındaki anlaşmazlıkların çözüme kavuşturulması ve hukuka aykırılıklara uygun yaptırımın belirlenmesi için vardır. Mahkeme, mükelleflerin beyanına ve maddi belgelere göre hüküm vereceğinden dolayı manipülasyona açıktır ve her zaman adaleti sağlayamayabilir. Mahkemenin hükmü somut ispat vasıtalarına dayandığı için taraflar için bağlayıcı olacaktır. Bununla birlikte mahkemenin verdiği hüküm, diyâneten uygun olan sonucu karşılamayabilir. Kaza konusu olmuş bir meselede delil yetersizliği, taraflardan birinin kendini diğerinden daha iyi savunması ya da delilini ispatlaması sebebiyle kadı'nın kararı sonucunda taraflardan birinin hak kaybı yaşaması ve diğerinin haksız kazanç elde etmesi mümkündür çünkü kadı, kişilerin niyetlerine ya da ispat vasıtaları dışında olayın iç yüzüne vakıf değildir. Kadı, somut delillerle hükmetmeye mecbur olsa da verilen hükmün dini meşruiyeti sağlamaya yetmediği fakihlerce hatırlatılmıştır. Hz. Peygamber'in de vurguladığı üzere bir beşer olarak o dahi ancak sunulan delillerden hareketle hüküm vermekle mükelleftir ve delillerin yönlendirmesi sonucunda birine, başkası lehine haksızlık etmesi mümkündür (Buhârî, Mezalim, 17). Deliller neticesinde birinin lehine haksız bir kazanca hükmetmekle o kişiye ateşten bir parça vermiş olacağını belirtmektedir (Buhârî, "İ'tisâm", 21, "Megazi", 79; Tirmizî, "Ahkâm", 2). Diyâneten-kazaen hüküm ayırımı, hukuki ve ahlaki geçerlilik farkını vurgularken uhrevi sorumlulukları hatırlatarak fikhin ahlaki tutarlılığının sağlanmasına hizmet etmektedir (Güman, 2019, ss. 16-18; Yaman, 2008, ss. 114-115. Ayrıca bkz. Yaylalı, 2003, ss. 29-36).

Gerçekleşmesi, şer'î bir düzenlemeye bağlı olan ve kendisine fıkhi sonuç bağlanabilen şer'î tasarruflar açısından durum daha farklıdır. Şer'î tasarruflar yalnız hukuki işlemleri değil ibadetleri ve cezaya konu fiilleri de içine alacak şekilde geniş anlamda kullanılmıştır (Dönmez, 2011, s. 118). Şer'î fiil ve tasarruflar söz konusu olduğunda, hukuki geçerlilikleri bağlamında karşımıza sıhhat, fesad ve butlan gibi kavramlar çıkmaktadır.

Literatürde başlangıçta “bir ibadet veya hukuki işlemin unsurlarını ve temel gereklerini taşıması sebebiyle geçerli olması” anlamında kullanılan sıhhat kavramı, sonra gelen usulcüler tarafından çoğunlukla muamelat açısından kullanılmış ve “yapılan işlemin, onunla amaçlanan sonuçların doğmasına uygun nitelikte olması” anlamında kullanılmıştır (Apaydın, 2009, s. 110). Sıhhatin karşısında ise fesad ve butlân kavramları yer almıştır. Fesad ve butlân kavramları, ibadet veya hukuki işlemlerdeki bozukluk ve hükümsüzlüğü ifade etmek üzere kullanılmıştır. Alimlerin çoğu, fesad ile butlânı aynı anlamda kullanmakla birlikte Hanefiler, muamelat alanında bu iki kavramı ayırarak farklı hukuki sonuçlar ön görmüştür. Muamelat alanında fesad, alimlerin çoğunluğuna göre “akidlerin, kendileriyle ulaşılmak istenen sonuçları doğurmaması” anlamına gelir ki bu, aynı zamanda butlânın da tanımıdır. Hanefiler ise muamelat alanı söz konusu olduğunda, hukuki işlemdeki eksikliği türüne göre ayırmakta ve bir akdin, rükün ya da inikat şartlarındaki eksikliği işlemin butlanına, sadece vasıflardaki eksikliği ise fesadına sebep olarak değerlendirmektedir (Apaydın, 1995, s. 417; Bardakoğlu, 1992, ss. 476-477).

Hanefi usulcülerin, şer'î fiillerin uhrevi ve dünyevi hükümlerini birbirinden ayırarak fiillerin uhrevi açıdan aldıkları hükümleri vücut, nedb, kerâhat ve ibaha; dünyevi açıdan aldıkları hükümleri inikat, adem-i inikat, sıhhat, butlan, fesad, nefaz, adem-i nefaz, lüzum ve adem-i lüzum olarak belirledikleri görülür (Türkan, 2016, ss. 75-76). Gazzâlî (2012, II, s. 100) ve Râzî (1988, I, s. 344) gibi usul alimleri de Hanefiler gibi şer'î fiillerin hukuki sonuç doğurması ile uhrevi sorumluluk doğurmasını farklı kategorilerde değerlendirmişler. Onlara göre de ilke olarak mutlak nehiy, şer'î tasarrufun fesadını gerektirmemektedir. Mesela uhrevi sorumluluğu itibariyle farklı sonuçları olan sünni talak ile bid'î talak, aynı hukuki sonuçları doğurmakta, hukuki sonuçlarını doğurması itibariyle aralarında bir fark bulunmamaktadır. Uhrevi sorumluluk doğuran bid'î talakın, nehyedilmiş bir fiil olmasına rağmen tasarruf fesada uğramamış, geçerli olmuştur çünkü herhangi bir şer'î tasarrufun fesadı, unsur ve şartlarının yokluğuna bağlı kılınmıştır. Netice itibariyle haram kılmak, haram kılınan şeyin dünyevi sonuçları üzerinde değil uhrevi karşılığı üzerinde etkilidir. Örnek olarak Gazzâlî, mutlak nehyin, yöneldiği fiili tahrime ettiğini ancak ibadet nitelikli tasarruflar dışındaki fiillerin fesadına hükmetmek için farklı bir delilin bulunması gerektiğini, nehyin muamelata dair fiillerin fesadını gerektirmeyeceğini belirtmektedir (Gazzâlî, II, ss. 100, 104). Hanefilerin ve onlar gibi düşünen alimlerin, mutlak nehyin uhrevi sorumluluk doğurduğu ancak hukuki tasarrufun hükümsüzlüğünü gerektirmediği şeklindeki değerlendirmesi, günümüzde hukukilik ile ahlakilik ayırımına benzer bir ayırımın fıkhîta da gözlemlendiğini göstermektedir. Haram kılınan bir fiilin bazı hukuki sonuçlar doğurabildiğini kabul etmek, hukuka uygunluk ile dine-ahlaki ahlaka uygunluğun birbirinden ayrı olarak değerlendirildiğine işaret eder.

Fiillerin dünyevi ve uhrevi açıdan farklı hükümlerinin olmadığını savunan usulcüler; dünyevi hükümleri de vücut, nedb, hürmet, kerahat ve ibaha hükümleri kapsamında değerlendirirler. Mesela onlara göre alışveriş akdinin sıhhati ile mebiden faydalanmanın mübahlığı kastedilirken, akdin butlan ya da fesadı, mebiden faydalanmanın haramlığını gerektirir. Nafız bir akitten bahsedildiğinde anlaşılın, mülkiyetin müşteriye feshedilemeyecek şekilde intikalinin vacip olduğudur (Türcan, 2016, ss. 76-77).

Mükelleflerin fiillerinin değerlendirildiği birden çok kategori bulunmakta ve bu kategorik farklılıklar, hukuki geçerlilik ile ahlaki geçerlilik ayrımına işaret eden örnekler barındırmaktadır. Bizim de konuyu tartışmak üzere verdiğimiz örneklerde dini/ahlaki hüküm bildiren vücut, nedb, kerâhat ve ibâhanın yanı sıra şer'î fiillerin hukuki geçerliliklerine işaret etmek üzere inikat, adem-i inikat, sıhhat, butlan, fesat, nefaz, adem-i nefaz, lüzum ve adem-i lüzum gibi kavramlar yer almaktadır (Tücan, 2016, ss. 75-76). Bazı günümüz araştırmacıları benzer bir yaklaşım sergiler ve mükelleflerin fiillerine yönelik vacip, müstehap, mübah, mekruh ve haramdan oluşan beşli kategoriyi ahlaki kategori olarak değerlendirir. Sahih ve batıldan oluşan kategori ise geçerlilik ve hükümsüzlüğü ifade eden hukuki değer grubudur. Ahlaki ve hukuki geçerliliğe ilişkin kategorilerin birbirine karışmaması, bazı araştırmacılar tarafından fukahanın hukuk ile ahlak alanlarını ayırdığına delil kabul edilmiştir (Johansen, 1999, ss. 69-70).

Vacip, müstehap, mübah, mekruh ve haramı dini-ahlaki geçerliliğe ilişkin vasıflar; fasit, sahih ve batılı hukuki geçerliliğe ilişkin vasıflar olarak nitelemek fıkıh tarihi açısından işimizi hayli kolaylaştırıcı bir ayırım olabilirdi. Ne var ki sıhhat, fesat ve butlan kavramları başlangıçta yalnız hukuki işlemler için değil, ibadetler dahil hemen her tür fiilin dışı yansıyan yönünü değerlendirmek üzere kullanılmış, zamanla bu kavramların muamelat gibi kazaya konu olabilecek alana yönelik bir kullanımı tercih edilmiştir (Apaydın, 2009, s. 110). Bu bağlamda Türcan (2006, s. 167), kazai hüküm ifade eden sıhhat, fesat, butlan hükümlerinin kaza konusu olmayan ibadetler için kullanılmasının mecazi bir kullanım olduğunu ifade etmektedir. Çoğunlukla herhangi bir akdin ya da ibadetin şekil şartları itibarıyla geçerliliğini ifade etmek üzere kullanılan bu kavramlar, bazı alimler tarafından eylemin içe yansıyan yönünü de kapsayacak genişlikte diyani hüküm bildirmek üzere de kullanılmıştır. Şâtıbî bunlardan biridir. Bir sonraki bölümde sıhhat ve butlan kavramlarının Şâtıbî açısından hem diyani hem kazai hüküm bildirdiği, dolayısıyla hem hukuki geçerlilik hem ahlaki geçerliliğe ilişkin kavramlar olduğu üzerinde durulacaktır.

4. Hukukî Geçerlilik ve Ahlakî Geçerlilik Bağlamında Şâtıbî'de Sıhhat ve Butlan Kavramlarının Kullanımı

Şâtıbî cumhur ulema gibi ikili bir kategori kullanarak geçerlilik ve hükümsüzlük durumlarını sıhhat ve butlan kavramlarıyla ifade etmektedir. Bununla birlikte o, sıhhat ve butlanı sadece dünyevi geçerliliğe ilişkin kavramlar olarak değerlendirmek yerine dünyevi ve uhrevi açıdan taksime tabi tutarak incelemektedir. Bu bölümde, ilgili kavramlara Şâtıbî'nin yüklediği anlamlar hem ibadetler

hem muamelat açısından değerlendirilecek ancak sıhhat ve butlan kavramlarının Şâtîbî açısından hangi geçerlilik düzeyine tekabül ettiği, özellikle muamelat alanına ilişkin olarak incelenecektir. İbadetlerin genellikle² dini/ahlaki alana ilişkin oluşu dolayısıyla hukuki geçerlilik ve ahlaki geçerliliğe ilişkin farkın gözlemlenebileceği zemin muamelat sahasıdır.

Şâtîbî sıhhatin iki anlamda kullanıldığını belirtir. İlk anlamıyla sıhhat “amelin neticelerinin dünyada gerçekleşmesidir.” Bu anlamda kullanıldığında ibadet nev’inden bir amelin sahih olarak nitelenmesi, o amelin zimmetteki borcu temizlemek için yeterli olduğu ve fiilin sonuç doğurduğu anlamına gelmektedir (eş-Şâtîbî, 1997, I, s. 451).

Sıhhatin muamelata ilişkin fiil ve tasarruflar için kullanımı ise tartışmamıza zemin oluşturmaktadır. Muamelata ilişkin bir fiilin, ilk anlamıyla sahih olarak nitelenmesi, akdin yapısına göre mülkiyetin nakli, evliliğin gerçekleşmesi, akdin konusu olan maldan faydalanmanın mübahlığı gibi dünyevi sonuçlar doğurduğu anlamına gelmektedir (eş-Şâtîbî, 1997, I, s. 451). Şâtîbî’nin, ilk anlamda kullandığı sıhhat kavramı, muamelata ilişkin fiil ve tasarruflar söz konusu olduğunda hukuki geçerlilik anlamına karşılık gelmektedir. Bu durumda sahih bir akit, ilgili sonuçlarını doğuran ve hukuken geçerli bir akittir. Bu durumda sıhhat, kazai bir hüküm bildirmektedir.

Şâtîbî, sıhhatin ikinci anlamının “amelin neticelerinin ahirette gerçekleşmesi” olduğunu ifade eder. İbadet nev’inden bir fiilin bu anlamda “sahih” olarak nitelenmesi ahirette bu amelden ötürü sevabın umulabileceği anlamına gelir ki bu durum, uhrevi maslahatlar dolayısıyla vaz edilmiş ibadetler için anlamlıdır (eş-Şâtîbî, 1997, I, s. 451). Burada Şâtîbî’nin kelime tercihi önemli görülmektedir. O, bu tür bir amelin sevabı gerektirdiğini değil, ancak sevap umudunu doğurduğunu ifade etmekle diyani hükmün ancak Allah tarafından bilinebileceği kabulüne uygun davranmaktadır. Uhrevi sonuç doğurması anlamıyla sıhhat, bu örnekte diyani bir hüküm bildirmektedir.

Muamelat alanındaki bir fiil veya tasarrufun, neticelerinin ahirette gerçekleşmesi anlamında sahih olarak nitelendirilmesini Şâtîbî de “fukahanın üzerinde durmadığı garip bir kullanım biçimi” olarak betimlemektedir. Bununla birlikte o, niyet ve ihlas kavramlarına vurgu yapan Gâzâlî gibi alimlerin üzerinde durduğu şekilde muamelata ilişkin bir fiilin ikinci anlamda da sahih olabileceğini değerlendirmektedir. Normal şartlarda muamelat alanı, mubah alanı olarak görülmekte ve muamelata ilişkin herhangi bir fiilden dünyevi menfaat temin edilmesi beklenmektedir. Bu sebeple bu tür bir tasarrufun uhrevi maslahat doğurmasının umulması anlamında sahih kabul edilmesi garip bir kullanım olarak değerlendirilmiştir. Şâtîbî, kişinin yapıp yapmama hususunda muhayyer

2 Zekat gibi ibadetlerin ayrı bir konumu bulunmaktadır. Şâtîbî devlet eliyle zorla alınan zekatı örnek göstererek bu türden bir zekatın dünyevi sonuç doğurması bakımından geçerli olduğunu, zimmetteki borcu düşürdüğünü ve kaza gerektirmediğini belirtir. Ne var ki ekonomik bir anlama sahip olmasının yanında önemli bir ibadet olan zekatın ibadet kastının ihmal edilmesi, uhrevi bir sonuç doğmasını engellemektedir. İbadet olması yönünün ihmal edilmesi dolayısıyla dini/ahlaki geçerliliği olmayan zekatın hukuki geçerliliğinin olduğuna işaret etmektedir. Bkz. eş-Şâtîbî, 1997, I, s. 460.

bırakıldığı bir hususu, kendi çıkarı ve hazzı³ dolayısıyla değil, şâriin muradını yerine getirme kastı dolayısıyla yapması halinde sevaba nail olabileceğini, bu açıdan fiilin ikinci anlamda "sahih" olarak isimlendirileceğini belirtmektedir (eş-Şâtıbî, 1997, I, s. 452). Muamelat alanı söz konusu olduğunda alışılan kullanım, sıhhatin hukuki sonuç doğurması, sahii bir fiilin hukuken geçerli bir fiil olarak değerlendirilmesi ve kazai bir hüküm bildirmesidir. Ne var ki Şâtıbî, muamelat alanı söz konusu olduğunda da sıhhat terimini biri hukuki geçerlilik, diğeri dini/ahlaki geçerlilik olmak üzere iki anlama karşılık gelecek şekilde kullanmıştır. Burada da Şâtıbî'nin sıhhatte yüklediği dini/ahlaki geçerlilik anlamı diyani bir hükme işaret etmektedir.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, herhangi bir fiilin ahlaki kabul edilmesi fiilin ardında yatan niyetin de ahlaki olmasına bağlı kabul edilmektedir. Yalnız kurallara uygun olarak gerçekleşmiş bir fiil, ahlaki geçerliliğe sahip bir fiil olarak değerlendirilmemektedir. (Aral, 1971, ss. 62-63; Çağıl, 1966, ss. 58-61; Del Vecchio, 1940, ss. 282-283). "Kimin hicreti Allah'a ve Resulüne ise onun hicreti Allah ve Resulünedir. Kimin de hicreti elde etmek istediği bir dünyalık ya da nikahlanmak istediği bir kadına ise onun hicreti de hicret etmiş olduğu şeyedir." (Buhârî, İmân, 41) hadisinin işaretiyle Şâtıbî'nin fiillerin, niyetlere göre değer alacağı savunusu da benzer bir yaklaşıma işaret etmektedir (eş-Şâtıbî, 1997, I, s. 459).

İslam düşüncesindeki genel kanı maslahatlarla mefsedetleri belirleyen tek kıstasın nasslar olduğudur (er-Reysûnî, 2018, s. 179). Bu durumda kulun, maslahata ulaşabilmesi nassların belirlediği kriterlere uyumuyla mümkün olacaktır. Şâtıbî'nin bu noktadaki yaklaşımı mükellefin fiili işleme kastının, şâriin fiili emretme kastıyla uyumlu olması noktasında düğümlenmektedir. Mükellefin fiili işleme kastı şâriin fiili emretme kastıyla aynı olduğunda maslahat tamamlanmış olacak, dolayısıyla mükellef maslahatı elde etmeye layık olacaktır. Fiilin ahlaki yönünü belirleyen şâri' olduğu için şâriin güzel gördüğü fiili çirkin görmek şeriatla ters düşmek olarak nitelenecektir (eş-Şâtıbî, 1997, III, ss. 28-29). Şâtıbî, bu suretle fiili ahlaki kılan niyetin kifayetine de işaret etmektedir.

Şâtıbî'nin de günümüz ahlakçıları gibi niyetin ahlakiliğini şahsi çıkarlardan bağımsız, yalnız kanuna duyulan saygı ile ilişkilendirdiğini aşağıdaki ifadelerinde okumak mümkündür:

Yapılması ya da terkedilmesi emredilen bir şeyi sadece emre uyma kastıyla yapmak ya da terk etmek durumunda fiilin işlenmesi ya da terki her iki anlamda sahii olacaktır. Bunun aksine muhalefet etme kastıyla emredileni terk etmek, terki istenileni işlemek de her iki anlamda batıl olacaktır (eş-Şâtıbî, 1997, I, s. 461).

Bununla birlikte o, günümüz ahlakçılarının keskin ayırımına karşı bir ara kategori önermektedir çünkü niyetin saf bir şekilde muhafaza edilmesinin zorluğunun farkındadır. Ona göre de sadece kanuna duyulan saygı dolayısıyla, çıkardan ve korkudan bağımsız niyetlerle yapılan fiil ahlakidir,

3 Şâtıbî, haz ile heva ve hevesin ayırımını yaparak hazzın şeriat tarafından reddedilmediğini ifade eder. Kişinin kendi hazzını önceleyerek bir fiili ifa etmesi özünde kötülenmemiştir. Yalnızca rıza niyetinin haz talebinden önde tutulması halinde mubah sahasına ait bir eylemin bile uhrevi menfaat doğurabileceği üzerinde durulmuştur. Haz talebinin şeriatça reddedilmediği hususuna ilişkin olarak bkz. eş-Şâtıbî, 1997, I, s. 300 vd.

bununla birlikte niyetin saf olmaması ihtimali söz konusu olduğunda ağırlıklı olan niyete göre hüküm verilmesi gerektiğini belirtir. Baskın niyetin esas alınması gerektiği üzerinde durmak suretiyle fiilin ahlakiliğinin farklı kademelerde olabileceğine işaret etmektedir:

Kişi fiili işlerken taabbud kastının yanında kendi hazzına yönelik bir kasıt da bulundurur ya da bulundurmaz. Birinci ihtimal açısından da haz kastı, taabbud kastına ya galip gelir ya da gelmez. Bunlar üç kısımdır. Birincisi, fiilin işlenişinde herhangi bir haz kastı yoktur. Bu fiilin sıhhatinde şüphe yoktur. İkincisi, taabbud kastı, hazza galip gelmiştir. Bu durumda hüküm, galip olan tarafa göre verilir, dolayısıyla bu fiil de sahihtir. Üçüncüsü, iki duruma da ihtimallidir. Taabbud kastı hazza galip gelme bile ikinci duruma göre de sahih olur çünkü muamelat söz konusu olduğunda, ibadetlerin aksine insanların hazlarını da hedeflemeleri amellerin sıhhatini zedelemeyecektir. İkinci ihtimal; haz kastının, taabbuda galip gelmesi durumunda muamelata ilişkin fiilin ilk anlamıyla sahih olup ikinci anlamda sahih olmaması. Bu durumda hüküm, galip olan niyete göre verilmiştir (eş-Şâtîbî, 1997, I, ss. 462-463).

Metinden anlaşılacağı üzere failin muhayyer bırakıldığı bir fiili işlerken yalnız şâriin kastını gözetmesi, ibadet niyetiyle fiili gerçekleştirmesi, kendi arzu ve hevesinin fiili işleminde herhangi bir etkisinin bulunmaması, fiilin dinî/ahlaki geçerliliğe sahip olduğu anlamına gelmektedir. Şayet kişi ağırlıklı olarak ibadet kastıyla fiili işliyor ancak kendi hazzını da bu fiilde gözetiyorsa bu durumda ağırlıklı olan niyete göre fiil değer kazanacak ve yine dinî/ahlaki açıdan geçerli kabul edilecektir. Taabbud niyetinin haz beklentisinden fazla olmasının, haz beklentisinin yok sayılmasına neden olduğu gibi haz beklentisinin taabbud niyetinden fazla olmasının taabbud niyetinin de yok sayılmasına neden olup olmadığı hususunda ise Şâtîbî'nin, herhangi bir tercihte bulunmaksızın iki farklı yaklaşımı nakletmekle yetindiği görülmektedir.

İster muamelat ister ibadet alanına ilişkin olsun sıhhatin karşısında konumlanan terim “butlân”dır. Dolayısıyla Şâtîbî açısından butlanın sıhhat gibi iki anlamı bulunmaktadır. Butlanın ilk anlamı, “işlenilen amel üzerinde dünyada neticelerinin gerçekleşmemesidir.” İbadetin, bu anlamda butlanına hükmedilmesi, ibadetin zimmeti temize çıkarmaya yetmediği, kaza borcunun düşmediği anlamına gelmektedir (eş-Şâtîbî, 1997, I, s. 452-453).

Muamelat alanına dahil bir fiilin butlanından söz edildiğinde, mesela alışverişin batıl olması durumunda bu fiilin hukuken geçersiz olduğu ve kendisinden beklenen sonucu doğurmadığı anlaşılır. Evliliğin batıl oluşu, evlilik akdinin geçersiz olduğu ve bu akitten beklenen sonuçları doğurmadığı anlamına gelir (eş-Şâtîbî, 1997, I, s. 453). Evlilik, alış-veriş gibi tasarrufların butlanından söz edildiğinde hukuki anlamda geçersiz oldukları, bir hüküm doğurmadıkları kastedilmiş olmaktadır.

İkinci anlamıyla bâtil, fiilin uhrevi olarak sonuç doğurmamasıdır. İbadet nev'inden bir fiilin ikinci anlamda bâtil olması, bu fiilden herhangi bir sevabın doğmayacağı anlamına gelmektedir. Mesela bir ibadet ilk anlamda bâtil ya da sahih olabilir ancak ikinci anlamda bâtil olması onun uhrevi neticesini etkilemektedir. Bu noktada eylemin şekil şartlarını taşımasından ziyade niyetine odaklanılır. Riya için yapılan ibadet, ibadetin emredilme amacının tam tersi bir niyetle yapıldığı

takdirde hem dünyevi hem uhrevi açıdan geçersiz kabul edilmektedir. Bu tür bir ibadet, doğru niyetle gerçekleştirilmediği için kaza borcunu düşürmediği gibi ahlaki açıdan da geçersiz olacaktır (Bkz. eş-Şâtıbî, 1997, I, s. 456). Şâtıbî, menfaat elde etmek, insanların sevgisini kazanmak ya da kendisine gelebilecek zararlardan korunmak için namaz kılmayı, şer'î emre aykırı davranma kastıyla yapılan fiilden çok daha tehlikeli bulmaktadır (eş-Şâtıbî, 1997, III, s. 37). Tamamen uhrevi amaçlar için yapılması gereken ibadet, dünyevi çıkar elde etmek için yapıldığında amacından saptırılmış ve şer'î-ahlaki boyutundan soyutlanmış olmaktadır.

Sadaka verip sonradan başa kakan kimsenin durumu incelendiğinde sadaka verme eyleminin dünyevi sonuç doğurması anlamında sahih olduğu değerlendirilirken sonradan başa kakılması ile batıl olarak uhrevi sonuç doğurma beklentisi yok edilmiş olmaktadır (Bkz. eş-Şâtıbî, 1997, I, s. 456). Esasında ahlaki bir eylem olması gereken sadaka ahlaken geçersiz bir fiile dönüşmüştür.

Şâtıbî, ilk anlamda batıl bir ibadetin ikinci anlamda sahih olup olmayacağına yönelik bir tartışma yapmamıştır. Her ne kadar yukarıda geçtiği gibi zahirin, batına ilke olarak delalet ettiğinin kabul edildiğine ilişkin ifadesi fıkhi yaklaşıma (eş-Şâtıbî, 1997, I, s. 367) işaret etse de kalpte olanın yalnızca Allah tarafından bilinip değerlendirileceği ve Allah'ın dilediğine dilediği şekilde ikram edeceği kabulü, şartlarını taşımayan ve kaza borcunu düşürmediği kabul edilen bir ibadetin Allah tarafından mükafatlandırılıp mükafatlandırılmayacağı hususunda sükut etmesine neden olmuş görünmektedir.

İbadetlerin butlanının ahlaki geçerlilikle ilişkili olarak değerlendirilmesi ibadetlerin yapısı gereği anlamlıdır. Butlanın bu anlamının muamelata ilişkin fiiller için söz konusu oluşu ise alışılmadık bir tartışmaya temas etmektedir. Kişinin, yalnızca kendi arzu ve hevesiyle muamelata ilişkin bir fiili gerçekleştirmesi, o fiilin ilk anlamıyla sahih olmasını engellemekle birlikte fiilden herhangi bir uhrevi netice beklenmemektedir. Kişinin şâriin maksadına ilişkin herhangi bir kastı olmaksızın tesadüfen şer'î kurallara uygun olacak şekilde eylediği yeme, içme, alış-veriş gibi fiiller, şer'î kuralara uygunluğu dolayısıyla hukuka aykırılık teşkil etmemektedir. Ne var ki bu fiillerden herhangi bir sevap beklenmemesi, ahlaken geçersiz olduklarını göstermektedir (eş-Şâtıbî, 1997, I, s. 458). Ancak belirtmek gerekir ki bu fiillerin ahlaken geçersiz kabul edilmesi, kötülendikleri anlamına gelmemekte, yalnızca uhrevi bir menfaat beklentisi doğurmadıkları anlamına gelmektedir.

Buraya kadar Şâtıbî'nin sıhhati hem hukuki geçerlilik hem ahlaki geçerlilik anlamında, butlanı da hem hukuki geçersizlik hem ahlaki geçersizlik anlamında kullandığı görülmüştür. Yukarıdaki örnekleri incelediğimizde ahlaki geçerlilik anlamında kullanıldığı takdirde sıhhatin ahirette sevap beklentisi taşıdığı görülmektedir. Ahlaki açıdan geçersiz anlamında kullanıldığında ise butlan, bazen uhrevi açıdan sevap ya da günah gibi herhangi bir sonuç doğurmaması anlamına gelirken bazen de günaha neden olması anlamında kullanılmıştır. Yani ahlaki açıdan geçersiz olan bir fiil, bazen sadece nötr değerini alırken bazen kötü bir fiil olarak nitelenebilmektedir.

Batıl bir fiilin sorumluluk doğurup doğurmaması kasit unsuruyla ilişkili olduğundan dolayı Şâtıbî öncelikle failin kastını incelemeye almaktadır. Failin gaflet halinde, unutarak, uykudayken yani herhangi bir niyete sahip olmaksızın işlediği fiiller dolayısıyla ne sevaba ne de günaha muhatap

olacağını ifade ederek kasıt olmadıkça teklife muhatap olunamayacağı için bu tür fiilleri konu dışında bırakır (eş-Şâtîbî, 1997, I, s. 459). İrade ve kasıt olmadığı için ahlak alanının dışında kalan bu fiillerin ahlaken herhangi bir değeri olmayacaktır.

Sonrasında Şâtîbî'nin kasıtlı yapılan eylemlerdeki maksadı şârie muhalefet edip etmeme açısından değerlendirdiği görülmektedir. Uhrevi açıdan batıl bir fiilin yalnızca sevaba hak kazanmamak anlamına mı geldiği yoksa cezaya hak kazanma anlama mı geldiği failin isyan niyeti taşıyıp taşıyamamasıyla ilişkilendirilmiştir.

Şâtîbî bu hususta kişinin sırf kendi hevesi dolayısıyla şer'î emirleri yerine getirmesi ya da sadece tabiatına uygun olmadığı için yasaklanmış fiillerden kaçınmasının ona uhrevi bir kazanç sağlaması beklenmemesini örneklemiştir. Mesela bir kadına ulaşmak için evlilik dışında bir yol bulunmadığından dolayı kişinin kadınla nikahlanması yani nikahı amaç değil araç olarak kullanması durumunda olduğu gibi şâriin emrini zorunlu olarak fiilinde gözetmesi halinde fiil, uhrevi sonuç doğurması anlamında batıl olacaktır. (eş-Şâtîbî, 1997, I, s. 459) Bu örnekte kişinin izin verilmiş bir alanda kendi menfaat ve hazzını takip ettiği, niyetin mahiyetine göre ibadet niteliği de taşıyabilecek bir eylemin, ibadet niteliği taşımaktan arındığı görülmektedir. Bu eylem kötü bulunmamakta, sadece uhrevi açıdan herhangi bir maslahat beklentisi doğurması dolayısıyla nötr bir değere işaret etmektedir.

Şâriin emrine uygun düşecek şekilde işlenen ya da terk edilen fiilde failin niyetinin kendi çıkarı ya da hazzı değil, bizzat Allah'a muhalefet etmek olması durumunda fiilin butlanı başka bir anlam ifade edecektir. Şâri'e itaatsizlik etmek maksadıyla şarap içmeye niyetlenen kişinin yanlışlıkla gül suyu içmesi durumunda fiilin nasıl bir hüküm alacağına yönelik Şâtîbî'nin yürüttüğü tartışma, konuya ilişkin önemli bir örnektir. Mezkur fiilin neticesinde, fiilin yasaklanmasını gerektiren aklın baştan gitmesi illeti gerçekleşmemiş, sonucu itibarıyla hiçbir kurala aykırılık gerçekleşmemiştir. Vakıada meşru olan fiil dolayısıyla herhangi bir had cezası da gerekmeyecektir. Öte yandan niyetin şarap içmek suretiyle şer'î emre aykırı davranmak oluşu, zahiren emre uygun olsa dahi fiilin günah ile karşılık bulmasına neden olmaktadır. Şâtîbî'nin bu durumdaki kişiyi asi ve günahkar olarak nitelemesinden anladığımız (eş-Şâtîbî, 1997, III, ss. 34-35) uhrevi açıdan batıl olan bu fiilin nötr bir değere değil kötü değerine işaret ettiği. Kişi günahkar kabul edilse dahi hukuka aykırı bir fiil gerçekleşmediği için dünyevi bir cezayla karşılaşmamış ancak ahlaken kötü olarak nitelenebilecek bir fiil gerçekleştirmiştir.

Şâtîbî, Allah hakkı-kul hakkı bağlamında değerlendirerek incelediği bir başka meselede kişinin başkasının malı zannıyla kendi malını gasp etmesi örneğini tartışmaktadır. Burada da kul hakkı açısından kendisine yönelecek bir talep bulunmadığı için kişinin kazai bir sorumluluğu olmayacaktır. Ne var ki neticesi itibarıyla kurala uygun olarak gerçekleşse de fiilin işleme amacı bir başkasının malını gasp etmek yani kurala aykırı davranmaktır. Bu da Allah hakkı açısından kula sorumluluk yüklemekte ve kulan günahkar sayılmasını gerektirmektedir (eş-Şâtîbî, 1997, III, s. 35).⁴ Bir başka ifadeyle hukuki

4 Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, III, s. 36.

geçerliliğe sahip olsa da dini-ahlaki açıdan geçerli kabul edilmeyen batıl fiil, uhrevi açıdan sorumluluk doğurmuştur ve butlan, burada uhrevi ceza gerektiren diyani bir hüküm bildirmektedir.

Yukarıdaki örneklerde geçtiği üzere başa kakılmış sadaka, sadaka eyleminin uhrevi değerini iptal etmekten ibaretken riya için kılınan namaz kişiyi günahkar kılmakta, dolayısıyla batıl fiilin kötülüğüne işaret ederek diyani bir hüküm bildirmektedir.

5. Sonuç

İnsan fiillerine yönelik normatif kurallardan hukukun öncelikle fiillerin dışı yansıyan yönüyle ilgilendiği, ahlakın öncelikli alanını niyetin oluşturduğu kabul edilir. Hukuk ve ahlakın başlangıç noktalarına ilişkin bu ayırım, herhangi bir fiilin hukuka uygunluğu ile ahlaka uygunluğunun farklı kriterlerle belirlenmesini beraberinde getirmiştir. Bir fiilin hukuki geçerliliği kanuna uygun olarak gerçekleşmesiyle ilişkili iken ahlaki geçerliliği fiilin gerçekleşme niyetinde kendini göstermektedir. Bu sebeple hukuki açıdan geçerli bir fiilin zorunlu olarak ahlaki geçerliliğe sahip olması beklenmemektedir.

Fıkıhta da benzer bir yaklaşımın takip edildiği görülmekte ve fiillerin zahir ve batın yönlerinin farklı değerlendirilerek hükme bağlandığı fark edilmektedir. Fakihler kalpte olan ile fiilin dışı yansıyan yönü arasında bir ayırım yapmış ve kazai hüküm verirken fiillerin dışı yansıyan yönünü esas alırken diyani hükümde asıl olanın fiilin ardında yatan niyet olduğunu ve bu niyetin ancak Allah tarafından bilinebileceğini kabul etmiştir. Fiillerin ardında yatan niyet kazaya konu olmasa da fetvanın önemli bir unsuru olarak muhataba hatırlatılmış ve ondan doğru davranışı sergilemesi beklenmiştir. Fiilin dışı yansıyan yönünün geçerliliğiyle ilişkili olarak verilen kazai hükümlerden en önemlileri sihhat ve butlan hükümleridir.

Şâtıbî de cumhur ulema gibi geçerlilik ve hükümsüzlüğü ifade etmek üzere sihhat ve butlan terimlerini tercih etmektedir. Cumhur ulemadan ayrıldığı nokta ise geçerlilik ve hükümsüzlüğü fiilin yalnız dışı yansıyan yönüne ilişkin kazai bir hüküm olarak değil, fiilin niyetiyle alakalı diyani bir hüküm olarak da değerlendirmesidir. Şâtıbî sihhat ve butlan kavramlarını hem dünyevi hem uhrevi yönüyle değerlendirmek suretiyle kapsamını genişleterek bu kavramların hukuki geçerliliğinin yanı sıra ahlaki geçerliliğe ilişkin kavramlar da olabileceğini göstermiştir. Mesela Şâtıbî açısından sihhat biri dünyevi diğeri uhrevi geçerlilik olmak üzere iki anlama gelirken dünyevi anlamda sahih bir fiil dünyevi sonuçlarını doğuran bir fiil iken uhrevi anlamda sahih fiil ahirette sevap kazanılmasını umduran fiildir. Sihhatin karşılığı olarak butlan da amelin dünyada sonuç doğurmaması ile ahirette sonuç doğurmaması anlamlarında kullanılır. Dünyevi açıdan butlan, herhangi bir fiilin hukuki geçersizliği anlamına gelirken uhrevi açıdan butlan fiilin ahlaki geçersizliğini bildirmektedir.

Fiilin uhrevi açıdan sahih ya da batıl olması, esasında ibadet niteliği taşıyıp taşınamaması, dolayısıyla sevap kazandırıp kazandırmamasıyla ilişkili yeni bir anlamda kullanılmıştır. Bu kullanımın neticesinde batıl bir fiil yalnızca sevap doğurmayan bir fiil anlamında da kullanılabilirdi. Ne var ki Şâtıbî, butlanın bazen günaha da neden olabileceğinin altını çizerek butlanın olası iki sonucuna temas etmiştir. Eylemin yapılış amacının isyan niyeti taşınamaması, muamelata ilişkin bir fiilse meşru

kılındığı üzere yalnızca kişinin kendi menfaatini temine yönelmesi eylemi ahlaki açıdan geçersiz kılma dahi bu geçersizlik nötr bir anlama sahiptir. Bu tür bir eylem kötülenmemiş, meşru bulunmuştur. Ne var ki eylemin yapılış amacının bizzat Allah'a itaatsizlik olması halinde ahlaken geçersiz olan fiil aynı zamanda kötü bir fiil olarak nitelenmekte ve günah doğurmaktadır. Riya ile kılınan namaz, şarap içmek isterken yanlışlıkla gül suyu içmek ve benzeri örnekler fiilin kötü değerini kazanmasını sağlayan butlan örnekleridir.

Bu yargıların sonucunda Şâtıbî'nin fiile ahlaki değeri kazandıran unsuru niyet olarak tespit ettiği anlaşılmaktadır. Şâtıbî'ye göre, bir eylemin ahlaki değeri niyetle belirlenir. Eylemin yapılış amacı, sadece kanuna uyma ile değil, aynı zamanda Allah'ın hoşnutluğunu kazanma niyetiyle ilişkilendirilir.

Kaynakça

- Abadan, Y. (1954). *Hukuk felsefesi dersleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi.
- Abdurrahman, T. (1994). *Tecdidu'l-menhec fi takvimi't-turâs*. Dârülbeyzâ: el-Merkezüs-Sekafiyyü'l-Arabi.
- Ali, A. A. (1998). *el-İmamü's-Şatibi: akidetuhu ve mevkufuhu mine'l-bida' ve ehluha*. Riyad : Mektebetü'r-Rüşd.
- Apaydın, H. Y. (1995). Fesad. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (C. 12, ss. 110-111). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Apaydın, H. Y. (2009). Sihat. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (C. 37, ss. 110-111). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Aral, V. (1971). *Hukuk ve hukuk bilimi üzerine*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları Fakülteler Matbaası.
- Baltacı, B. (2006). Şâtıbî'nin el-Muvâfakât'taki kaynakları üzerine. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi dergisi (ÇÜİFD)*, 6(1), 183-192.
- Bardakoğlu, A. (2017). Ahlâkın Fıkıh Kuralları Arasında Buharlaşması. *Eskiyeni*, (35), 51-94.
- Bardakoğlu, A. (1992). Butlan. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (C. 6, ss. 476-477). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Buhârî, E. A. M. (2001). el-Câmi' u's-şâhih, I-VIII. (Nasr, M. Z. Yay. Haz.). b.y.: Dâru Tavki'n Necât.
- Cârullah, M. (2010). 'el-Muvâfakât' neşrine ait bir-iki söz. Erdoğan, M. (ed.). *el-Muvâfakât, İslâmi ilimler metodolojisi*. (ss. xvii-xxiv). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Ceylan, Ş. Ş. (2015). H.L.A. Hart'a göre hukuk ahlâk ilişkisi. Gürler, S. (Ed.). *H.L.A. Hart ve hukuk-ahlâk ayrımı*. (ss. 29-63). Ankara: Tekin Yayınevi.
- Çağlı, O. M. (1966). *Hukuka ve hukuk ilmine giriş* (2. Baskı). İstanbul: Fakülteler Matbaası.
- Çobanoğlu, R. (1964). *Hukukta gaye problemi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Del Vecchio, G. (1940). *Hukuk felsefesi dersleri* (1. Baskı) (Yetkin, S. K. Çev.). Ankara: Maarif Vekaleti.
- Dönmez, İ. K., (2011). Tasarruf. *TDV İslâm ansiklopedisi*, (C. 40, ss. 118-119). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Ebû Davud, S. (1999). *Müsnedu Ebî Davud et-Tayalisi*. I-IV. (et-Türki, M. A. Thk.) Cize: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr.
- el-Ensârî, F. (2004). *el-Mustalahü'l-usuli inde's-Şâtibi*. Rabat: Ma'hedü'd-Dirasati'l-Mustalahiyye.
- Ertaş, H. (2020). Fıkıha dâir bir hadisin isnad analizi (üç şeyin ciddisi de ciddi, şakası da ciddidir: nikâh, talak, ricât). *Kocaeli İlahiyat Dergisi*, (4), 215-252.
- el-Gazzâlî, E. H. M. (2012). *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*, I-II, (el-Aşkar, M. S. Thk.). Şam: Müessesetü'r-Risale.
- Güman, O. (2019). İslam hukukunda diyânî hüküm: mahiyeti ve çeşitleri. *Hikmet yurdu düşünce-yorum sosyal bilimler araştırma dergisi*, 12(23), 11-49.
- İbn Mâce, E. A. M. (1984). Sünenu İbn Mâce, I-IV. (A'zami, M. M. Thk.). Riyad: Şeriketü't-Tibaati'l-Arabiyye.

- el-Karâfi, Ş. E. A. (1995). *el-İhkam fi temyizi'l-fetâvâ 'ani'l-ahkâm*. (Ebu Gudde, A. Thk.) Halep: Mektebetü'l-matbuâtî'l-İslamiyye.
- İbn Kayyim, E. A. M. (1993). *İ'lâmu'l-muvakkûn an Rabbi'l-âlemin*, I-IV. (İbrahim, M. A. Thk.). Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Johansen, B. (1999). *Contingency in a sacred law, legal and ethical norms in the muslim fiqh*. Boston: Brill.
- Kilânî A. İ. Z. (2000), *Kavâidü'l-makâsîd inde'l-imam eş-Şâtîbî: arzan ve dirâseten ve tahlilen*. Amman: el-Ma'hedü'l-Alemi li'l-Fikri'l-İslâmî [The International Institute of Islamic Thought]; Dimaşk : Darü'l-Fikr.
- Kılıç, M. (2007). Hukuk-ahlak ilişkisinin temellendirilmesi ve ayırım kriterlerinin analizi. Kaymakcan, R. & Uyanık, M. (Ed.) *Teorik ve pratik yönleriyle ahlak*. (ss. 585-602). İstanbul: DEM Yayınları.
- Mahmesânî, S. R. (1979). *ed-Deâimü'l-hulkiyeli'l-kavâinîş-şer'iyye*, (2. Baskı). Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melayin
- Masud, K. M. (1995). *Shâtîbî's philosophy of Islamic law, a revised and enlarged version of Islamic legal philosophy*. Islamabad: Islamic Research Institute International Islamic University.
- Rahman, F. (2018). *İslam ve çağdaşlık, fikri bir geleneğin değişimi*. (Açıkgenç, A. & Kırbasoğlu, H. Çev.). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- er-Râzî, F. M. (1988). *el-Mahsûl fi ilmi usûli'l-fıkh, I- II*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- er-Reysûnî, A. (1992). *Nazariyyetü'l-makâsîd inde'l-imam eş-Şâtîbî*. Riyad: International Islamic Federation.
- er-Reysûnî, K. (2018). *et-Tecdidü'l-usûli indeş-Şâtîbî: müntalakat ve tecilliyat*. Riyad: Darü'l-Meyman.
- Seyyid Bey, M. (2010). *Fıkıh Usûlü – Giriş*. (Hzr. Karayığit, H.). İstanbul: Düşün Yayıncılık.
- eş-Şâşi, E. A. N. (1982). *Usûluş-şâşi*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî.
- eş-Şâtîbî, E. İ. İ. (1985). *Fetava'l-imam eş-Şatibi*. (Ebü'l-Ecfan, M. Yay. Haz.). Tunus : Matbaatü'l-Kevakib.
- eş-Şâtîbî, E. İ. İ. (1986). *el-İfadat ve'l-inşadat*. (Ebü'l-Ecfan, M. Thk.). Beyrut : Müessesetü'r-Risâle.
- eş-Şâtîbî, E. İ. İ. (1992). *el-İtisâm*, I-II, (el-Hilâlî, S. Thk.). Suudi: Dâru İbn Affân.
- eş-Şâtîbî, E. İ. İ. (2007). *el-Makasidüş-şafiye fi şerhi'l-hülasatil kafiye (Şerhu elfiyyetu ibn Malik)*, I-X. el-Uzeyyim, A. S. vd. (ed.). Mekke: Ma'hedü'l-buhûsi'l-'İlmiyye.
- eş-Şâtîbî, E. İ. İ. (1997). *el-Muvâfakât*, I-VI. (Âli Selmân, E. U. Thk.). Kahire: Dâru İbn Affân.
- Tirmizî, E. İ. M. (1937). *el-Câmiü's-sahih*, I-IV. (Abdulbâki, M. F. Thk.) Kahire : Mustafa el-Babi el-Halebi.
- Türcan, T. (2016). *İslam hukuk biliminde hukuk normu kavramsal analiz ve geçerlilik sorunu*, (2. Baskı). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Türcan, T. (2006). İslâm hukukunda iki farklı geçerlilik alanı: kazâî ve diyânî hüküm ayırımı. *İslâmî araştırmalar dergisi*, 19(1), 159-167.
- el-Ubeydî. H. (1992). *eş-Şâtîbî ve makâsîdüş-şer'ia*. Beyrut: Dâru Kuteybe.
- Yörük, A. K. (1956). *Hukuk başlangıcı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Yaman, A. (2008). Fıkıh-ahlâk ilişkisi, İslâm amelî ahlâkının ilke ve uygulamaları çerçevesinde bir giriş", *Usûl İslam araştırmaları*, (9), 87-118.
- Yaylalı, D. (2003). İslam hukukunda kazaî-diyânî hüküm ayırımı. *Dini araştırmalar dergisi*, 5(15), 29-36.
- Zerka, M. A. (1998). *el-Fikhü'l-İslâmî fi sevbihi'l-cedid: el-medhalü'l-fikhiyyü'l-âm, I-II* (1. Baskı). Dimaşk: Dâru'l-kalem.
- ez-Zerkeşî B. M. (2000). *el-Bahru'l-muhît fi usûli'l-fıkh*, I-IV.(M. Muhammed Tâmir, M. M. Thk.). Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.

USE OF THE CONCEPTS OF “SIHHAT” AND “BUTLAN” IN SHĀTIBĪ IN THE CONTEXT OF LEGAL VALIDITY AND MORAL VALIDITY*

Zeynep CERRAH**

There are two aspects of human behavior: one observable externally, the other based on intention. Law primarily addresses external behavior to regulate social life effectively, focusing on concrete actions and predictable rules. Intentions behind actions, not always clear, don't determine legal rules. However, intention and will are crucial, especially in criminal law. Morality, while commanding external behavior, prioritizes motives. Thus, moral goodness depends on good intentions, not just outward appearance.

Since law primarily focuses on the external aspects of actions, and morality primarily concerns intentions, assessing the legality of actions differs from their moral evaluation. Legally, conformity to norms suffices for an action to be lawful, yet adherence to legal or social moral norms doesn't necessarily make it moral. For an action to be considered moral, its intention must also be moral. This distinction sparks debates about the value of norm-compliant actions.

Similar separation of legality and morality is observed in fiqh. While internal intentions hold greater religious-moral significance, external actions are crucial for judgment. Fakihs believe only God can discern motives, so judgments are based on outward appearances in Sharia rulings. Thus, a believer's faith or an unbeliever's disbelief is judged by their external actions.

This approach is evident in the distinction between religious judgment (diyani judgment) and legal judgment (qada'i judgment). When these terms are used interchangeably, they denote the disparity between the religious/moral validity and legal validity of an action. While qada'i judgment

* This study is derived from the doctoral thesis titled “The Relationship between Law and Ethics from the Perspective of Shatibi” conducted within the Basic Islamic Sciences program at the Social Sciences Institute of Marmara University.

** Marmara University Institute of Social Sciences, zeynepcerah@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2285-2717

pertains to the legal decision and its validity in law, diyani judgment pertains to its moral and religious validity.

Legal validity and moral validity are distinct in cases where an action considered lawful by legal standards is deemed haram religiously, or when actions are legally invalid despite being halal religiously. The debate on whether the prohibition requiring necessitates nullity can be given as an example of this issue. When it comes to Sharia acts and dispositions, which depend on a Sharia regulation and to which fiqh consequences can be attributed, there is a discussion on whether tahrīm (the prohibition requiring) necessitates nullity (butlan). Concepts such as sihhat (validity) and butlan (invalidity) arise in discussions concerning their legal implications. Sharia provisions encompass not only legal transactions but also acts of worship and those subject to punishment.

The concept of sihhat initially meant ‘validity due to containing the essential elements and requirements of a worship or legal transaction, suitable for achieving the intended results.’ Butlan, on the other hand, was used to denote disorder and invalidity in worship or legal transactions, contrasting with sihhat. These concepts originally assessed the outward aspects of various religious practices, including worship, but gradually became more restricted over time, particularly applied to areas like legal transactions. They primarily serve to affirm the formal validity of contracts or worship, though some scholars, including Shātībī, have extended their use to encompass the inner dimensions of actions.

Shātībī states that sihhat is used in two senses. In its first sense, sihhat is “the realization of the results of the deed in the world.” When used in this sense, when an act of worship is considered valid, it means that that act is sufficient to clear the debt and that the act produces results. The fact that an act related to legal transactions is considered sahih in the first sense means that it produces worldly consequences such as the transfer of property, the realization of marriage, and the permissibility of benefiting from the property that is the subject of the contract, depending on the structure of the contract. In this case sihhat means the transaction is legally valid.

Shātībī describes sihhat’s second meaning as “realizing the consequences of deeds in the afterlife,” implying that a worship deemed “sahih” in this context anticipates spiritual reward. He extends this to legal transactions, suggesting they too can be sahih in this sense, potentially yielding spiritual benefits. While legal transactions typically focus on worldly gains, Shātībī asserts that acts performed with the intention of fulfilling Allah’s will can also yield spiritual rewards, thereby defining “sahih” in a dual sense: legal validity and moral or religious validity.

According to Shātībī, “butlan”, which is the opposite of sihhat, has two meanings. Its first meaning is “the consequences of the deed are not realized in the world.” In this sense, the invalidity of an act of worship means that the obligation to perform it is not discharged. If an act related to a legal transaction is “batil”, it is understood that this act is legally invalid and does not produce the expected result. A batil marriage contract does not produce the expected legal consequences. In other words, these dispositions are legally invalid.

In the second sense, *butlan* means that the action does not result in any otherworldly reward. For example, a worship may be invalid or valid in the first sense, but its invalidity in the second sense affects its otherworldly outcome. At this point, the focus is on the intention of the action rather than its formal requirements. Worship performed for hypocrisy is considered *batil* both worldly and otherworldly if it is done with the opposite intention of the purpose of worship. Shātībī also examines the meaning of *butlan* for acts related to transactions. Acts such as shopping and marriage, which a person performs for his own pleasure or accidentally in accordance with the Sharia rules, without any intention regarding the Sharia's purpose, do not constitute unlawful acts due to their compliance with the Sharia rules. However, the fact that no reward is expected from these actions shows that they are morally invalid. However, these acts were not considered bad acts.

Whether a *batil* act from an otherworldly point of view only means not being entitled to reward or whether it means being entitled to punishment is related to whether the perpetrator has the intention of rebelling. Sometimes the person wanted to disobey, but no illegal act occurred. Even if it is not against the law, this act is morally invalid. In the example he gave about a person who accidentally drank rose water while trying to drink wine, Shātībī says that this person's act is *batil* in the second sense, and here *butlan* is accepted as a reason for sinning.

If used in the sense of moral validity, *sihhat* is associated with the expectation of reward in the afterlife. When used in the sense of moral invalidity, *butlan* is sometimes used to indicate that an action does not result in any otherworldly consequences such as reward or sin; other times, it implies that the action leads to sin. In other words, an action that is morally invalid may sometimes be viewed neutrally, while at other times it may be considered morally wrong.

MÜSLÜMAN DÜNYADA DİNİ RADİKALİZMİN YENİ BİR EVRESİ OLARAK DAİŞ DÜŞÜNCESİ

ISIS' THOUGHT AS A NEW PHASE OF RELIGIOUS RADICALISM IN THE MUSLIM WORLD

Nurullah ÇAKMAKTAŞ*

Öz

Müslüman dünyada dini radikal düşünce, ortaya çıktığı 1960'lardan 2000'li yılların başına kadar geçen süreçte kendi içinde birtakım tartışmalar, ayrışmalar ve bölünmeler yaşamış olsa da bir ana akım düşünce sistemi inşa etmeyi başarabilmiştir. Doksanlı yıllar boyunca el-Kaide tarafından temsil edilen bu ana akım dini radikal düşünceden 2000'li yılların başından itibaren keskin bir kopuş ve sapma yaşanmıştır. Öyle ki bu sapma kanaatimizce sadece örgütsel bir bölünmeyi değil, aynı zamanda güçlü bir doktrinel farklılaşmayı da ifade etmiştir. Bu makale, 2003'te Irak'ın işgal edilmesini takip eden süreçte dini radikal düşüncenin, büyük oranda el-Kaide'nin temsil ettiği ana akım dini radikalizmden bir sapma yaşayarak fikrinsel boyutta da yeni bir evreye geçtiği savı üzerine inşa edilmiştir. Bu makalede, DAİŞ'e özgü olduğunu iddia ettiğimiz birtakım düşünceler ve yine DAİŞ'in karakteristiğini yansıttığını ileri sürdüğümüz birtakım eylemler örneklem olarak sunulurken DAİŞ'in kendisinden önceki dini radikal düşünce ve gruplardan nasıl farklılaştığını göstermek amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ortadoğu, Dini radikalizm, DAİŞ düşüncesi, İdeoloji

Abstract

Religious radical thought in the Muslim world has managed to construct a mainstream system of thought from the 1960s to the early 2000s, although it has experienced a number of debates, divisions and splits within

* Marmara Üniversitesi, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, nurullah.cakmaktas@marmara.edu.tr, ORCID 0000-0001-5493-419X

How to cite this article/Atıf için: Çakmaktaş, N. (2024). Müslüman dünyada dini radikalizmin yeni bir evresi olarak daiş düşüncesi. *Öneri Dergisi*, 19(62), 39-60. DOI: 10.14783/maruoneri.1466923

Makale Gönderim Tarihi: 08.04.2024

Yayına Kabul Tarihi: 03.05.2024

Bu eser Creative Commons Atıf-Gayri Ticari
4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

itself. From the early 2000s onwards, there has been a sharp break and deviation from this mainstream religious radical thought represented by al-Qaeda throughout the nineties. Indeed, in my view, this deviation not only represented an organizational division but also a strong doctrinal differentiation. This article is built on the argument that in the period following the invasion of Iraq in 2003, religious radical thought has moved into a new intellectual phase as a deviation from the mainstream religious radicalism largely represented by al-Qaeda. This article aims to demonstrate how ISIS differentiated itself from preceding religious radical thought and groups by providing examples of certain ideas claimed to be unique to ISIS and actions asserted to reflect its characteristics.

Keywords: Middle East, Religious radicalism, ISIS' thought, Ideology

1. Giriş

Teşekkül etmeye başladığı 1960 yıllardan Irak'ın işgal edildiği 2003 yılına kadar Müslüman dünyada dini radikal düşünce, her ne kadar kendi içinde birtakım tartışmalar, ayrışmalar ve bölünmeler yaşamış olsa da bir ana akım düşünce sistemi inşa etmeyi başarmış ve bu düşünce sistemi üzerinde süreklilik arz edebilmiştir. 1960-1980 arası dönemde özellikle Mısır'da üretilen radikal İslamcı düşünceye 1980'li yıllardan sonra Vehhabi düşüncenin daha fazla eklenmesiyle şekillenen ana akım dini radikal düşünce, doksanlı yıllarda el-Kaide tarafından temsil edilmiştir. Fakat 2000'li yıllara gelindiğinde söz konusu ana akım dini radikalden keskin bir kopuş ve sapma yaşanmıştır. Öyle ki bu sapma sadece örgütsel bir bölünmeyi değil, aynı zamanda güçlü bir doktrinel farklılaşmayı da ifade etmektedir. O kadar ki bu kopuş neticesinde şekillenen yeni ideoloji ve örgüt, ulaştığı söylem ve özellikle de eylem gücüyle ana akımın otoritesine zeval getirebilecek kerteğe ulaşmıştır.

Müslüman dünyada dini radikalizmin yeni bir evresi olduğunu iddia ettiğimiz dönem, 2003 yılında ABD öncülüğündeki koalisyon güçlerinin Irak'ı işgal etmesinin akabinde başlayıp DAİŞ'in bölgedeki kontrolü kaybettiği 2017 yılına kadarki periyotta özellikle Irak ve Suriye topraklarında DAİŞ'in eylemlerine yön veren düşüncenin üretildiği safhayı ifade etmektedir. Bu evreyle kastedilen, ilk olarak DAİŞ'e ilham kaynağı olan ve örgütün kurucu babası olarak kabul edilen Ebû Musab ez-Zerkavî'nin kurduğu Tevhid ve Cihad Cemaati, Irak el-Kaidesi ve Mücahit Şûra Meclisi gibi örgüt ve oluşumlarla başlayıp DAİŞ'le tekamüle eren radikal grupların söz konusu dönemde icra ettiği eylemlerde kendini gösteren dini radikal düşüncedir.

Bu dönemde üretilen düşünce ve bu düşüncenin yön verdiği pratikler, DAİŞ öncesi dini radikal düşüncede örneklerine pek rastlanmayan bir hüviyet taşımaktadır. Öyle ki bu dönemde öncelenmesi gereken düşman tasavvurunda köklü bir değişim meydana gelmiştir. Dini radikal düşünce içinde önemli konseptler olarak dikkat çeken “yakın düşman” ve “uzak düşman” kavramlarından ilki yeni bir anlam boyutu kazanarak öncelenmiş; Bin Ladin'in formüle ettiği “global cihat” mefhumuna ilham kaynağı olan ikincisi ise öncelikli hedef olma özelliğini yitirmiştir. Öncelenmesi gereken yeni “yakın düşman tasavvuru” ise tam anlamıyla sekteryen bir karakter arz etmiştir. Dini radikal

düşünce geleneğinde var olan Şia karşıtlığı ve dışlayıcılığı bu yeni evrede fikirsel boyutun ötesine geçerek pratik alanda şiddetle harmanlanmıştır. Öyle ki bu evrede daha önceki dini radikalizm tecrübelerinde görülmeyen biçimde Şiilere karşı somut bir savaş ilan edilmiş ve Şiayı “top yekun yok etme” hedefi şiar edinilmiştir.

Bu evrede yeni bir tanımlamayla inşa edilen yeni düşman tasavvurunun yine yeni olan başka bir özelliği de sınırsızlıktır. Bu sınırsızlık bir taraftan düşman yelpazesinin genişlemesinde kendini gösterirken diğer taraftan da düşman olarak kabul edilen kimselere karşı icra edilen eylemlerde kendini göstermiştir. Öyle ki DAİŞ düşüncesinde ilk olarak Şia üzerinden tanımlanan “yakın düşman” mefhumu zamanla diğer cihadi Selefi gruplar da içine alacak şekilde örgütün kendisi gibi düşünmeyen diğer Müslüman grupları da kapsayabilmiştir. Nitekim özellikle örgütün sıklıkla başvurduğu intihar saldırılarında Müslim-gayrimüslim, sivil-asker, kadın-erkek, yetişkin-çocuk vs. ayrımı gözetmeksizin herkesi hedef alabilmesi bu sınırsızlığın bir yönü olarak dikkat çekmektedir. Diğer yönden ise düşman olarak tanımladığı kimseleri yok etmede her türlü “vahşi” yöntemi “maslahat” ilkesi gereğince mübah görmesi, örgütün düşünce ve eylemlerindeki sınırsızlığın DAİŞ’e özgünlüğünü ve kendisinden önceki dini radikal düşünceden keskin bir şekilde ayrıştığını göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Bu makale, 2003’te Irak’ın işgal edilmesini takip eden süreçte dini radikal düşüncenin, büyük oranda el-Kaide’nin temsil ettiği ana akım dini radikalizmden bir sapma yaşayarak yeni bir evreye geçtiği savı üzerine inşa edilmiştir. Bu makalede, DAİŞ’e özgü olarak üretildiği iddia edilen birtakım düşünceler ve yine DAİŞ’in karakteristiğini yansıttığı ileri sürülen birtakım eylemler örneklem olarak sunularak DAİŞ’in kendisinden önceki dini radikal düşünce ve gruplardan nasıl farklılaştığını ortaya koymak amaçlanmaktadır.

2. Dini Radikalizmin Yeni Bir Evresi Olarak DAİŞ Düşüncesi

2.1. Yeni Bir Tanımlamayla Yeniden “Yakın Düşman”

20. yy’ın ortalarına kadar İslamcılık düşüncesinin ve ana akım İslami hareketin esas mücadele alanı sömürgecilik, Batılılaşma fikri ve Filistin meselesi olmuştur. Bu mücadele sahası içinde mücadeleye muhatap olan düşman unsurlar ise büyük oranda gayrimüslimlerdir. 1950’lerden sonra, özellikle ulus devletlerin kurulmasının akabinde, öncelik verilmesi gereken mücadele sahasında ve düşman tasavvurunda değişiklik olmuş, seküler temeller üzerine kurulan ve İslam hukukunu tatbik etmedikleri için ana akım İslamcılar içinde bir grup tarafından “tağuti rejimler” olarak tanımlanan yeni ulus devletler, öncelikle mücadele edilmesi gereken yeni düşman grubu olarak kabul edilmiştir. Fakat bir takım Müslüman siyasi öncüler tarafından inşa edilen ve İslamlaşma talebinde bulunan İslamcılara zulmettiği düşünülen Müslüman devlet ve idarecilere karşı “cihat” şiarı altında karşı koyabilmek yeni bir durumu ifade etmiş ve bu durum ideolojik boşluğu beraberinde getirmiş ve yeni düşünce üretimi gereksinimine neden olmuştur.

Seküler temeller üzerinde kurulan yeni ulus devletlere karşı nasıl mücadele edilmesi gerektiği hususunda İslamcılar arasında 1960'lı yıllardan sonra yaşanan tartışma ana akım İslami hareket içinde bölünmelere neden olmuş ve bu durum dini radikal düşünce üretimiyle sonuçlanmıştır.¹ Bu süreçte Mısır başta olmak bazı Arap ülkelerinin 1967 yılında İsrail karşısında büyük hezimet yaşaması dini radikal düşünce açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Zira müzmin düşman İsrail karşısında alınan yenilginin temel nedeni olarak yeni ulus devletlerin İslami hükümlere göre yönetilmiyor olması gösterilmiştir. Buna göre “uzak düşman” yerine “yakın düşman” olarak tanımlanan Müslüman ülkelerdeki rejimlere odaklanmayı, onları devirip onların yerlerine şeriat ile yönetilen İslam devletleri kurmayı salık veren bir düşünce benimsenmiştir. Ancak bu yolla İsrail'in veya gayri Müslümlerden oluşan “uzak düşman”ların üstesinden gelebilmenin mümkün olabileceği düşünülmüştür. Böylece söz konusu dini radikal düşünce, hedef olarak belirlediği rejimlere karşı cihat edebilmeyi meşrulaştıracak bir takım fıkhi hükümler bulma arayışı içine girmiş ve daha önce görülmemiş bir şekilde “yakın düşman” olarak isimlendirdiği yeni bir düşman tanımı ihdas etmiştir.

İnşa edilen bu düşman algısı 1990'lı yıllara kadar Müslüman dünyada dini radikalizmin eylemlerine yön veren temel tasavvur olmuştur (Gerges, 2005, s.44). Fakat I. Körfez Savaşı esnasında ABD'nin Suudi Arabistan toprakları üzerinde askeri üsler kurmasının cihadi çevrelerce “Haremeyn'in işgali” olarak yorumlanması ve ayrıca İsrail'e koşulsuz destek sağladığı düşüncesiyle yine ABD'nin Filistin meselesinden sorumlu tutulması Amerika ve Batı karşıtlığı etrafında yeni bir düşman tasavvurunun şekillenmesine ve buna bağlı olarak öncelenmesi gereken düşman hedefinin güncellenmesine neden olmuştur. Böylece 1990'lı yılların ikinci yarısından sonra, “asker-sivil fark etmeksizin İslam dünyasını işgal eden Haçlı-Siyonist ittifak içinde yer alanlara, kendi vatanları da dahil dünyanın her yerinde saldırılar tertip edilmesi” anlamına gelen “küresel cihat” düşüncesi oluşmuştur (Berner, 2007, s.66'dan Bin Ladin, 1998). Böylece yerel rejimleri ifade eden “yakın düşman” yerine bu rejimleri destekleyen ve “yılan başı” olarak tanımlanan Amerika öncülüğündeki harici düşmanlar (uzak düşman) öncelikli hedef haline gelmiştir (Bin Ladin, 1996). Fawaz Gerges'e göre cihadi hareketin bu dönemde düşman önceliğinde değişikliğe gitmesinin pragmatik nedenleri bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi ortaya çıktığı altmışlı yıllardan seksenli yılların sonuna kadar cihadi hareketin “tağut” olarak tanımladıkları yerel rejimleri devirmede başarısız olması ve bu meselede Müslüman toplumu ikna edip onların desteğini kazanamamış olmasıdır. Ona göre özellikle Usame b. Ladin, hârici düşmanın hedefe konulmasıyla Müslüman toplum nezdinde cihadi hareketin itibarının yükseleceğini ve toplumların kendilerini destekleyeceğini düşünmüştür. Gerges'e göre bir diğer önemli neden de “yakın düşman”a karşı savaşıma konusunda bizzat cihadi hareket içinde ihtilafların yaşanmış olmasıdır (Gerges, 2005, ss.24 / ss.30-31 / ss.9-101 / ss.158-160).

Küresel Cihat fikriyatının en etkin ve acımasız semerelerinden biri olan 11 Eylül saldırılarını takip eden süreçte “teröre karşı küresel mücadele” mottosuyla dünyanın her yerinde ana akım dini

1 Bu dini radikal düşünce üretiminde özellikle 1960-1980 arasında Mısır'da Seyyit Kutup, Salih Seriyye, Abdusselam Ferec ve Ömer Abdurrahman tarafından üretilen fikirler dini radikal düşüncenin kurucu fikirleri olarak dikkat çekmektedir. Geniş bilgi için bkz.: (Çakmaktaş, 2021, ss.473-478).

radikalizme karşı alınan sıkı güvenlik önlemleri, cihadi hareketin ademi merkezietçi bir karakter almasıyla ve buna bağlı olarak lokal el-Kaidelerin türemesiyle sonuçlanmıştır. Bu lokal el-Kaidelerin yaygınlaşması durumu, Bin Ladin öncülüğünde ana akım cihadi hareketin temel ilkelerinden biri olarak “küresel cihat” adıyla formüle edilen “uzak düşman”ın öncelenmesi hedefine zeval getirmiştir. Şüphesiz söz konusu hedeften sapmayı temsil eden en bariz örnek, Irak topraklarında 2003 yılında gerçekleşen ABD işgalinin akabinde Ebû Mus’ab ez-Zerkâvi öncülüğünde lokal bir el-Kaide olarak kurulan ve sonraki yıllarda DAİŞ’e evrilen yeni dini radikal harekettir. Büyük oranda DAİŞ’in temsil ettiği bu hareket, el-Kaide merkezi yönetiminin sınırlarını belirlediği “uzak düşman” hedefinden ziyade Irak ve Suriye topraklarında başta Şiiler olmak üzere kendileri gibi düşünmeyen ve onlara katılmayanlara karşı savaşmayı öncelleyerek “yakın düşman” kavramına yeni bir tanımlama getirmiştir. Öyle ki dini radikal düşünce geleneğinde “yakın düşman” kavramı, Müslüman dünyada kurulan ulus devletleri İslami kurallara göre yönetmeyen lokal rejimleri tanımlamak için kullanılmışken DAİŞ’le birlikte bunun ötesine geçilmiş ve geleneksel cihadi hareketin hassas olduğu bir meselede sınırlar aşarak sonraki sayfalarda göreceğimiz gibi Irak’taki Şiiler ilk mücadele edilmesi gereken en tehlikeli “yakın düşman” tanımlaması içine dahil edilmiştir. Ayrıca Lübnan Hizbullah’ı, Yezidiler ve seküler Kürt gruplar da DAİŞ’in uzun düşman listesinde ön sırada yer almıştır. Hatta zaman içinde bu halka daha da genişlemiş ve kendileri gibi düşünmeyen diğer cihadi gruplar da dahil olmak üzere Sünnileri de içine alabilmiştir (Byman, 2015a). Nitekim merkezi el-Kaide ara ara yaptığı açıklamalarla Irak’taki cihadın Amerika’ya karşı yapılması gerektiği hususunda tavsiyelerde ve Şiiler de dahil olmak üzere savaşçı olamayan azınlıklara karşı saldırılar düzenlenmemesi konusunda uyarılarda bulunmuştur.

Bu uyarılardan en önemlilerinden biri dönemin el-Kaide lideri Eymen ez-Zevahiri’nin “Cihadi Eylem İçin Genel Talimatlar [Tevcihât Âmmeh li’l-‘Ameli’l-Cihâdi]” başlığıyla 2013 yılında yayımladığı yazıdır. Onun bu yazısı incelendiğinde, doksanlı yılların ikinci yarısında şekillenen “küresel cihat” fikrine bağlı kalınmasına yaptığı vurgu dikkat çekmektedir. Buna göre o, “mücahitler”den öncelikle Amerika öncülüğündeki “Haçlı-Siyonist” ittifaka karşı dünyanın her yerinde saldırılar düzenlemesini talep etmiş ve böylece hârici düşmanların askeri, ekonomik ve insani olarak tükeneceğini ve akabinde Müslüman topraklardan geri çekileceğini fikrini savunmuştur. O gerekmedikçe yerel rejimlere, Şia, İsmaili, Kadıyani ve Sufiler gibi “sapkın” gruplara ve İslam ülkelerinde yaşayan Hıristiyan ve Hindu gibi gayri Müslüm unsurlara karşı savaşmaktan kaçınmayı salık vermiştir. Ona göre eğer onlara karşı savaşmak zorunda kalınırsa savaşı başlatan olunmamalı, savaşırken müteakabiliyet ilkesi gözetilmeli ve bu savaşın Haçlı Seferine karşı Müslümanları ve kendilerini savunmanın bir parçası olduğu şeklinde Müslüman halka açıklama yapılmalıdır (Ez-Zevâhiri, 2013, ss.1-4).²

DAİŞ’in ana akım dini radikalizmden farklı olarak “uzak düşman” yerine yeni bir tanımlamayla “yakın düşman”ı öncelemesi, örgütün Irak ve Suriye’de kontrolü altındaki Sünni bölgelerde ivedilikle

2 Ez-Zevahiri’nin bir anlamda DAİŞ’e uyarı niteliği taşıyan bu talimatnameye karşı DAİŞ sözcüsü Ebû Muhammed el-Adnâni yayınladığı ses kaydıyla çok sert karşılık vermiş ve ez-Zevahiri’yi cihadi metodolojiyi uygulamamakla suçlamıştır. El-Adnâni’nin söz konusu ses kaydı için bkz: El-Adnâni, E. ’Uzran, Emira’l-Kâide. https://archive.org/details/Colonel_General_EL_Shazly

bir İslam devleti kurup hilafeti ilan etme hedefiyle doğrudan ilişkili görülmektedir. Oysa geleneksel cihadi hareket, özellikle 1980'lere kadar deneyip başarısız olduğu bir İslam devleti inşa etme projesinde aceleci davranılmaması ve tedrici bir yöntemin benimsenmesi gerektiği fikrini savunmuştur. Zira ez-Zevâhiri, şartlar olgunlaşmadan yapılacak böyle bir hamlenin başarısız olacağını, özellikle Batı'nın yeni yetme bir devletin büyümesine müsaade etmeden onu yok edeceğini düşünmüştür (Ez-Zevâhiri, 2014). El Kaide liderlerine göre hilafet ve İslami yönetim ilk değil son aşama olmalıdır. İlk olarak küresel düşmanların bertaraf edilip güvenli ve müreffeh bir ortamın hazırlanması gereklidir. Öyle ki el-Kaide de dahil olmak üzere bütün cihadi hareket mutlaka son kertede bir İslam devleti inşa etmeyi ve hilafeti tekrar canlandırmayı hedeflemektedir (Gerges, 2016, ss.225-226). Dolayısıyla DAİŞ ile ana akım cihadi hareketin bu konuda farklılaştığı nokta, öncelenmesi gereken düşmanla ilişkili olarak takip edilmesi gereken yöntem meselesidir. Ayrıca bu yöntem farklılaşmasına neden olan önemli bir etken de Bin Ladin ve ez-Zevâhiri liderliğindeki ana akım cihadi hareketin bir İslam devletine ulaşmada toplumsal tabana ve desteğe sahip olmayı önemserken DAİŞ'in bununla ilgili bir kaygısının olmamasıdır. Nitekim DAİŞ'in dışlayıcı eylemleri karşısında merkezi el-Kaide takipçilerine, sahip oldukları görüşleri rencide etmeden Müslüman halka kaynaşma çağrısında bile bulunabilmiştir (Gerges, 2016, s.243). Oysa DAİŞ kendileri gibi düşünmeyenleri dini ve mezhebi ne olursa olsun düşman addedebilmiştir. Özetle DAİŞ'in düşman tanımlamasında görülen bu kayıtsızlık hâli onu kendisinden önceki dini radikal düşünceden ayıran temel özelliklerinden biri olarak dikkat çekmektedir. Gerges bu durumu DAİŞ'in "El Kaide sonrası bir nesli temsil ettiği" sözleriyle ifade etmiştir (Gerges, 2016, s.224).

2.2. Sekteryan Dışlayıcılığın Şiddetle Harmanlanması

Müslüman dünyada dini radikal düşünce, ana akım İslamcılığın bir sapması olarak 1960'lardan sonra özellikle Mısır'da üretilen teopolitik radikal düşünceyle Suudi Arabistan menşeli Vehhabi düşüncenin birbirine eklenmesi sonucu oluşmuştur. Bu eklenme 1980'li yıllarda Afgan cihadi esnasında başlamış ve özellikle 1990'lı yıllardan sonra Vehhabi öğreti dini radikal düşünce içinde İslamcılığa kıyasla daha baskın hale gelmiştir. Özellikle Vehhabi öğretiden mülhem "el-Verâ' ve'l-berâ'" prensibinin dini radikal düşüncenin temel esaslarından biri haline gelmesi, cihadi grupları zaman içinde kendileri gibi olmayanlara karşı daha dışlayıcı bir hüviyet kazanmaya sevk etmiştir. Fakat DAİŞ'le birlikte söz konusu prensibin daha sert ve rijit bir formda yorumlanması, kanaatimizce dini radikalizmin en dışlayıcı örneğinin şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Zira DAİŞ öncesi dini radikal düşüncede ana akım İslamcılığın etkisiyle özellikle Müslüman topluma karşı "ümmeççi" bakış açısı daha baskın iken, DAİŞ düşüncesinde ise Vehhabiliğin etkisiyle "dışlayıcı" bakış açısı daha belirgin hale gelmiş ve bu daha önce görülmemiş bir biçimde diğer Müslüman gruplara karşı icra edilen şiddetle harmanlanmıştır. Öyle ki DAİŞ'in dışlayıcılığının ve icra ettiği şiddetin gayri Müslim unsurların ötesine geçerek kendileri gibi düşünmeyen her bir grubu ve düşünceyi içine alması, örgütün kendisinden önceki dini radikal düşünceden nasıl daha katı bir düşünce yapısına sahip olduğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

DAİŞ'in şiddetle harmanlanmış bu dışlayıcı özelliğine şüphesiz en fazla Irak'taki Şiiler maruz kalmıştır. Dolayısıyla başta el-Kaide olmak üzere DAİŞ öncesi dini radikal grupların şiddete evrilmemesi hususunda hassas ve temkinli olduğu Şia karşıtlığı meselesinde DAİŞ düşüncesinin izini sürmek, örgütün kendine has bu şiddetle harmanlanmış dışlayıcı karakterini ortaya çıkarmak açısından önemlidir. Şüphesiz dini radikal düşünce içinde Şia karşıtlığı DAİŞ ile başlamamıştır. Bu karşıtlık bütün Selefi düşünce geleneğinde öteden beri var olan bir olgudur. Fakat DAİŞ'le birlikte Şiiler sadece İslam dairesinin dışında kalan "kafirler" olarak değil aynı zamanda kendilerine karşı savaşılması ve hatta yok edilmesi gereken düşmanlar olarak görülmeye başlanmıştır. DAİŞ'in bu Şia algısı, onu kendisinden önceki dini radikal düşünceden ayıran en önemli özelliklerden biri olarak dikkat çekmektedir.

Şüphesiz Irak içinde işgal sonrası dönemde iç politikaya dair yaşanan gelişmeler ve özellikle Nuri el-Maliki'nin yönetimi döneminde icra edilen sekteryan politikalar örgütün Şia karşıtlığını keskinleştirmiş olsa da DAİŞ düşüncesindeki bu karşıtlığın kökleri olarak örgütün öncüsü olan Irak el-Kaidesi'nin lideri Ebu Musab ez-Zerkâvi'nin düşünce dünyasının payının önemli olduğu vurgulanmıştır (Stern, J. & Berger, J.M., 2015, ss. 30-35). Diğer taraftan her ne kadar 2003 Irak işgali sürecinde Şiilerin Amerikalılarla iş birliği içine girdiği iddiasının ez-Zerkavi'nin Şia karşıtlığı üzerinde etkili olduğu düşünülse de onun keskin Şia karşıtlığı inşasının iddia edilen bu ittifak öncesi döneme dayandığı anlaşılmaktadır.

Ez-Zerkavi'nin keskin Şia karşıtlığının sadece 2003 yılından sonra Irak'ta yaşananlarla doğrudan ilişkili olmayıp işgal öncesi dönemde edindiği birikimle de alakalı olduğunu düşünenler onun söylemlerinde ve yazdıklarında İbn Teymiyye gibi klasik dönem alimlerinin Şia karşıtı söylemlerine sıkça atıfta bulunmasına dikkat çekmişlerdir. Yine siyasi konulara odaklanan bazı Selefi din adamlarının Şia karşıtı söylemleri de ez-Zerkavi'yi besleyen kaynaklardan olmuştur. Mesela Şia tehdidi etrafında kendisinden sonra yazılan kitapları etkilemiş olan ve seksenli yılların başında Abdullah Muhammed el-Garip takma ismiyle bir kimsenin³ kaleme aldığı "Ve Câe devru'l-Mecûs" kitabından ez-Zerkavi'nin bazı meselelerde doğrudan alıntılar yaptığı ve ayrıca bazı Suudlu Vehhabi ulemanın Şia karşıtı söylemlerinin de ez-Zerkavi'ye kaynaklık ettiği ifade edilmiştir (Kazimi, 2006, ss. 56-61).

Zerkavi'nin Şia karşıtlığı konusunda en çok etkilendiği kitap olarak ise 'İmâd 'Ali 'Abdu's-Semî' Huseyn müstear ismiyle kaleme alınan "Hıyânâtu's-Şia" adlı eser gösterilmiştir (Kazimi, 2006, ss.61-63). Irak'ın işgalinin akabinde kaleme alındığı düşünülen kitabın ilk baskısı internet ortamında Kasım 2003 yılında yapılmıştır. Kitabın ana teması, 2003 Irak işgali de dahil olmak üzere tarih boyunca Müslümanların yenilgiye uğradığı pek çok savaşta Şia ihanetinin olduğunu iddia ediyor olmasıdır. Öyle ki yazar "Şia ihaneti" olarak isimlendirdiği durumu tarihten ve modern dönemden verdiği birtakım örneklerle ispat etmeye çalışmıştır. O, tarihte Fatımilerin Haçlılarla ittifak yaptığını, yine Şiilerin Haçlılarla savaşan Selçuklulara ve Eyyubilere zorluklar çıkardığını, bu dönemde Kudüs'ün,

3 Bu kişinin Muhammed b. Surur olduğu iddia edilmiştir. Bkz. (Kazimi, 2006, s.68).

Şam'ın ve Halep'in Haçlıların eline Şia ihaneti sebebiyle düştüğünü ve Suriye Nusayrilerinin yüzbinlerce Sünni'nin öldürülmesine neden olan Moğol istilası döneminde Tatarlarla iş birliği yaptığını iddia etmiş ve bütün bu tarihi örneklerin günümüzdeki "Şia ihaneti" ne delil olduğunu savunmuştur (Huseyn, 2003, ss. 28-71). Yine ona göre çağdaş dönemde de Şiilerin pek çok ihaneti bulunmaktadır. Nitekim Lübnan Şiileri Filistin meselesinde İsrail çıkarları için çalışmış ve Irak Şiileri de işgal sürecinde Amerika ile ittifak içinde olmuşlardır. Ayrıca muhtelif Müslüman ülkelerde ve Hindistan'da yaşayan Şiilerin de çağdaş dönemde ümmete karşı çeşitli ihanetleri olmuştur (Huseyn, 2003, ss.72-100).

Diğer taraftan ez-Zerkavi'nin Şia hakkında yazdıklarına ve söylediklerine bakıldığında onun da sıklıkla "ihanet" vurgusu yaptığı görülecektir. O da Şiilerin tarih boyunca Müslümanlara karşı her daim gayri Müslim unsurlarla ittifak kurup onları arkadan vurduğu ve onlara ihanet ettiğini iddia etmiştir. Ez-Zerkavi de İslam tarihinden verdiği birtakım örneklerle ihanet durumunu ispatlamaya çalışmaktadır. Ona göre de tarihte Şia ve türevlerinin Haçlılar ve Moğollarla ittifak yaparak bu düşman unsurlara karşı savaşan Müslümanlara zorluklar çıkarmış ve o dönemde Bağdat ve Halep gibi pek çok bölgenin Şia ihaneti sebebiyle Haçlıların ve Moğolların eline düşmüştür. O "Şia ihaneti" olarak tanımlanan iddiayı aynı minvalde ispatlamaya çalışmıştır (Ez-Zerkavi, 2004, ss. 58-75). Ayrıca o, tarih boyunca Şiilerin kafirlere karşı hiçbir zaman Müslümanların safında yer almadığı, bilakis düşman ordularına hem askeri ve hem de istihbaratî destek sağladığı düşüncesi içinde olmuştur (Ez-Zerkavi, 2006, s.602). Ez-Zerkavi modern dönemde de Sünniler için gerçek tehlikenin Şiiler olduğunu ve hatta Irak'ta Sünnilere karşı savaşmak için Amerikan ordusu içinde Şii birlikler bulunduğunu iddia etmiştir. Ayrıca o bir "yakın düşman" olarak Şiilerin Amerikadan daha tehlikeli ve zararlı olduğunu ifade etmiştir (Ez-Zerkavi, 2004, ss.63-64;73-74). Ez-Zerkavi'nin Şiiler hakkındaki bu ifadeleri söz konusu kitabın onun üzerindeki etkisi açıkça göstermektedir.

Yine bu minvalde Zerkavi'yi ve onun ölümünden sonra DAİŞ'i etkileyen bir diğer kitap olarak da Abdu'l-Muhsin er-Râfi'i adında yine müstear bir isim tarafından yazılan "Eb'âdu't-Tehâlufîr-Râfiziyî's-Salibî fi'l-Irak ve Âsâruhû 'ala'l-Mıntuka" isimli kitap gösterilmiştir. 2005 yılında yine elektronik ortamda yayımlanan kitap tıpkı bir önceki gibi "Şiilerin doğru İslam'ı yıkmak üzere Allah'ın düşmanlarıyla nasıl işbirliği içine girdiğine" odaklanmaktadır (Er-Râfi'i, tarihsiz). Ayrıca Ez-Zerkavi'nin bu keskin Şia karşıtı duruşunda Ebu Abdullah el-Muhacir isminin de önemli bir payı olduğunu düşünmekteyiz. Nitekim ez-Zerkavi'nin Şia hakkındaki görüşleri ve onlara karşı yapılmasını önerdiği eylemler ile el-Muhacir'in kitabındaki görüşleri arasında net paralellikler bulunmaktadır.⁴

Anlaşılan odur ki sonraki yıllarda DAİŞ ideolojisine ilham verecek olan ez-Zerkavi'nin keskin Şia karşıtı düşüncesinin oluşumu, 2003 işgal öncesi dönemde başlamakla birlikte işgal sonrası dönemde üretilen bir takım düşünceler ve yaşanan gelişmelerle birlikte zirve noktasına ulaşmıştır. Öyle ki

4 Bu benzerlikler ve el-Muhacir'in ez-Zerkavi ve DAİŞ düşüncesi üzerindeki etkisi hakkında geniş bilgi için bkz.: (Çakmaktaş, 2024, ss.93-110).

Şubat 2004'te Usame bin Ladin ve Eymen el Zevahiri'ye yazdığı ve ABD askerlerinin kuryelerinden birinin ele geçirdiği iddia edilen bir mektupta yazıya dökülen ifadeler onun Şia karşıtı duruşunu net olarak ortaya koymaktadır (Bunzel, 2015, s.52). Nitekim o bu mektubunda Şiilerden bahsettiği kısımda cümlelerine bir nevi nefret söylemi ile başlamış ve Şiileri tanımlarken “pusuya yatmış yılan, kötülük akrebi, ölümcül zehir” gibi ifadeler kullanmıştır. Ayrıca o, “Şii tehlikesinin ve Şia'nın Müslümanlara verdiği zararın Amerikalılardan daha kötü ve yıkıcı olduğu” görüşünü savunmuştur (Ez-Zerkavi, 2004, s.61-64).

Ez-Zekavi'nin Şia karşıtlığındaki en dikkat çekici nokta, yukarıda zikrettiğimiz muhtelif kaynaklardan beslenerek inşa ettiği ve sonraki yıllarda DAİŞ'e ilham olan nefret söylemini eylem planına dönüştürmüş olmasıdır. Nitekim o, bütün Selefi diskurda büyük bir problem olarak görülen Şia sorununa nihai çözümü onları “tamamen yok etme” fikrini savunarak en uç noktaya ulaştırmıştır. Zira ona göre tarih boyunca Müslümanların, Şiilerin ihanetinden kaynaklı bu yenilgi döngüsünden kurtulmak için ilk olarak “Şia sorununu” ele alması gerekmektedir. Fakat o aynı zamanda Şiilere karşı mücadelede geçmiş girişimlerin başarısızlıkla sonuçlandığını ve bu nedenle bu seferki tecrübede işi daha sıkı tutup kalıcı çözüm olarak Şiileri tamamen ortadan kaldırmayı savunmuştur (Kazimi, 2006, ss. 55, 66-67). Nitekim Zerkavi'ye göre Şiilerin Sünnilere yönelik tarihsel nefreti iyi niyetle aşılamaz. Bunun yerine tek çözüm savaş alanında zafer kazanmaktır (Ez-Zerkavi, 2004, s.62; Bunzel, 2015, s.52). Zira ona göre, İslam düşmanları olarak algılan ABD, Avrupa ve İsrail'e karşı cihat edildiği gibi “inanca düşman güçlerin temsilcileri” olan Şiilere karşı da cihat edilmelidir. Zira onlar peygamberin belirlediği dinden tamamen farklı başka bir dini uygulamaktadırlar. Öyle ki o net bir ifadeyle Şiileri İslam dairesinin dışına çıkarmış ve Şiiliği “İslam'la buluşması mümkün olmayan bir din” olarak tanımlamıştır (Ez-Zerkavi, 2006, s.605).

Ez-Zerkavi'nin inşa ettiği bu Şia algısı, 2003 yılından itibaren Irak topraklarında uygulama aşamasına geçmiştir. Öyle ki Ağustos 2003'te Nəcəf'teki İmam Ali Camii'nin hedef alınmasıyla başlayan Şia'ya karşı saldırılar, sonraki yıllarda Kazimiyye, Nəcəf, Samarra, Kerbela, Bakube ve Bağdat gibi Şiilerin yoğun yaşadığı yerlerde artarak devam etmiş ve Şubat 2006'da Şii inancının onuncu ve on birinci imamları olan Ali el-Askeri ve oğlu Hasan el-Askeri'nin mezarlarının bulunduğu önemli bir Şii türbesi olan Samarra'daki el-Askeriye Camii'nin bombalanmasıyla zirve noktasına ulaşmıştır. Özellikle bu son saldırı Şiiler ve Sünniler arasındaki mezhep savaşını tetikleyen bir işlev de görmüştür (Hashim, 2018, s.193-194).

Ez-Zerkavi'nin inşa ettiği söz konusu bu Şia karşıtlığı ve Şia'ya karşı gerçekleştirilen eylemler, sonraki yıllarda DAİŞ'in de temel düşünce ve eylem esaslarından biri olmuştur. Nitekim örgütün İngilizce propaganda dergisi olan Dabıq'ın Şii meselesine ayırdığı 13.sayısına bakıldığında ez-Zerkavi'nin Şia hakkındaki görüşlerinin dolaylı veya doğrudan örgüt üzerinde nasıl etkili olduğu görülebilmektedir (Dabıq 13, 2016, s.41-42). Ayrıca merkezi el-Kaide'nin hilafına ez-Zerkavi'nin Şiilerin yok edilmesine yönelik ortaya koyduğu hedef yine el-Kaide öncülerinin itirazlarına rağmen DAİŞ döneminde de uygulanmaya devam etmiştir. Nitekim bu mesele etrafında merkezi el-Kaide en başından itibaren DAİŞ'e uyarılarda bulunmuş ve iki örgüt arasında konu hakkında tartışmalar ve

restleşmeler yaşanmıştır. Dönemin el-Kaide lideri ez-Zevâhiri, Şiilere veya Şiiliğe karşı mücadelenin onlardan fiziki bir saldırı gelmediği sürece doktrinel düzlemde kalmasını önermiş ve onlara evlerinde, ibadethanelerinde, dini ritüelleri esnasında saldırı yapılmaması talimatını vermiştir.

“Mücahitlerin ve onların otoritelerin kontrolü altında olan yerlerde bu mezheplerle mücadele akıllıca yapılmalı; mesajı yaymaya, aydınlatmaya, şüpheleri ortaya çıkarmaya, iyiliği emretmeye ve kötülükten sakındırmaya odaklanarak mücahitlerin o yerlerden sürülmesine veya halkın onlara karşı ayaklanmasına yol açmak veya o bölgeleri işgal eden düşmanları tarafından istismar edilebilecek bir isyana neden olmak gibi daha büyük zararlardan kaçınılmalıdır” ((Ez-Zevâhiri, 2013, ss.3-4).

Ne var ki DAİŞ kaynaklı Şii ölümlerinin niceliğini kataloglamak birtakım sebeplerle mümkün olmamıştır. Fakat DAİŞ kaynaklı Şii ölümlerin resmi olmayan sonuçları bile bir hayli yüksek rakamlar ortaya koymaktadır.⁵

Diğer taraftan DAİŞ'in Şia karşıtlığındaki şiddetin nedeni olarak örgütün öncüsü olan Irak el-Kaidesi'nin lideri ez-Zerkâvî'nin düşünce ve eylemlerinin etkili olduğu düşünülse de bazı çalışmalar örgütün söz konusu Şia karşıtlığının ez-Zerkâvî'nin ötesine geçtiğini iddia etmektedir. Bu iddiaya göre şiddetli Şia karşıtlığı, zaten öteden beri Irak Selefilığının temel karakteristiğini yansıtan bir özellik olarak var olagelmıştır. Öyle ki DAİŞ'in lider kadrosundan olan Ebû Ömer el-Bağdadi, Ebu Bekr el-Bağdadi ve Ebu Ali el-Anbari gibi isimlerin hepsi henüz ez-Zerkâvî Irak'a gelmeden önce bile Irak'ın işgalden kurtulmasında Şiileri bir engel ve bir hedef olarak görmüşlerdir. Ayrıca kendisini halife ilan eden DAİŞ lideri Ebu Bekr el-Bağdadi'nin Irak'ın köklü Selefî ailesi olarak bilinen “el-Bedri” ailesiyle akrabalığı bulunduğu ifade edilmektedir (Landis, 2015). Irak'ta Selefî damarın güçlenmeye başlaması ise Irak-İran savaşı sürecine, yani 1980'li yıllara kadar geri götürülmektedir. Bu dönemde Selefilığın güçlenmesinin nedeni olarak ise daha önce basımı yasak olan Selefî kitapların bu dönemde basımına ve ülke içinde dolaşımına göz yumulmuş olması gösterilmektedir. Bunun nedeni olarak ise İran'a karşı Irak'ın yanında yer alan ve onu destekleyen Suudi Arabistan'ın ülke üzerindeki yumuşak gücüne işaret edilmektedir (Whiteside, 2017, ss.11-12).

DAİŞ ideolojisinin en belirgin özelliklerinden biri olan keskin Şia karşıtlığının kökeninde ez-Zerkavî'nin düşünce dünyasının örgüt üzerindeki etkisinin mi yoksa Irak Selefilığının karakteristik Şia karşıtlığının mı daha fazla etkin olduğu tam olarak tespit edilemese de el-Maliki'nin sekteryan politikaları sonrasında bu karşıtlığın şiddetlendiği gerçeği açıktır. Nitekim bu tecrübeyle birlikte DAİŞ'in, Şiileri giderek artan bir şekilde kendine özgü cihadi Selefî ideolojinin teolojik çerçevesi içinde ele aldığı görülmüştür (Bamber, 2021, s.37). Öyle ki Dabiq'in bazı sayılarında Şii kadınların köleleştirilmesini meşrulaştıran, Şiilerin buldukları her yerde öldürülmelemlerini ve sadece teolojik farklılıklar nedeniyle yeryüzünden silinmelerini savunan makaleler yayınlanmıştır. DAİŞ'i bu söyleminin tipik bir örneği, “müşrik mürtetlerin, yeryüzünde tek bir Rafizî kalmayınca kadar, buldukları her yerde öldürülmeleri” gerektiğidir (Dabiq 3, 2014; Dabiq 13, 2016).

⁵ DAİŞ'in Şiilere yönelik saldırıları hakkında detaylı bilgi için bkz. (Hawley, 2017, ss.160-181).

2.3. Düşünce ve Eylemde “Maslahat” için Sınırsızlık

Her ne kadar DAİŞ kendisinden önceki dini radikal düşünce geleneğinden beslenmiş olsa da pek çok meselede bu konseptte kendine has anlamlar yükleyerek hedef kitle ve şiddet konusunda sınırları zorlayarak onun ötesine geçmiştir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi dini radikal düşünce içinde 1960’lı yıllardan günümüze önemli bir düşünce ayağı olarak yer etmiş olan “yakın düşman” kavramını yeni bir anlayış içinde ele almış ve Irak özelinde Şia’yı düşman hedefinin ana eksenine konumlandırmıştır. Yine yukarıda temas ettiğimiz gibi bu düşman hedef çemberi Şia’yla sınırlı kalmamış, zaman içinde Sünni gruplar da dahil olmak üzere kendilerinden farklı düşünen her bir grubu içine alabilmiştir. Ötesi bu dışlayıcılık sadece düşünce düzleminde kalmamış eylem olarak da bu gruplara karşı şiddet icra etme hususu daha önce görülmemiş ölçüde sınırları aşarak pratiğe dökülmüştür.

Bu minvalde DAİŞ’i kendisinden önceki dini radikal düşünceden ayıran en önemli özelliklerden biri de başta intihar saldırıları, sivil ölümler ve “vahşi” eylemler konuları olmak üzere tartışmalı meselelerin pek çoğunda Müslüman toplumu, sunacağı argümanlarla çoğu zaman ikna etme çabası içine çok girmemiş olmasıdır. Oysa ortaya çıktığı dönemden itibaren el-Kaide de dahil olmak üzere ana akımı temsil eden dini radikal gruplar ve bu grupların örgütsel ve fikri öncüleri çoğu zaman Müslüman toplumu, benimsedikleri düşünce ve eylem metodolojisinin doğruluğuna ikna etmeye çalışmışlardır. Hatta farklı dönemlerde defaatle bizzat cihadi hareket içinde muhtelif meselelerle ilişkili olarak tartışmalar ve bu tartışmalara bağlı olarak ayrışmalar yaşanmıştır. DAİŞ ise Müslüman toplumu ve diğer İslami grupları çoğu zaman ikna etme kaygısı taşımadan hakikat olarak kabul ettiği fikirleri ve yöntemi “kibirle” savunma ve tatbik etme çabası içinde olmuştur. Nitekim Suriye topraklarında başka bir cihadi Selefi grup olan en-Nusra ile yaşadığı çatışma dikkate alınırca bu durum DAİŞ’in uzlaşmaya yanaşmayan ve hatta Gerges’e göre şiddet eylemlerini meşrulaştırmak için «İslami bahaneler» üzerinde durmayan bir karakter içinde olduğunu göstermektedir (Gerges, 2016, s.233).

Bununla birlikte söz konusu tartışmalı meseleler DAİŞ’e ilham kaynağı olmuş bazı ideologlar tarafından bir düşünce temeli üzerinde savunulmaya çalışıldığında ise en dikkat çeken nokta bu meselelerin “maslahat” ilkesi zemininde ele alınmış olmasıdır. Nitekim DAİŞ düşüncesinde ve eylemlerinde düşman hedef kitesinin ve bu kitleye karşı icra edilen şiddetin sınırsızlığı çoğu zaman bu maslahat ilkesi zemini üzerine inşa edilmiştir. Öyle ki hedefe ulaşmak için her türlü düşünce ve eylem “maslahat” prensibi mucibince örgüt tarafından meşrulaştırılabilmektedir. Nitekim özellikle örgütün hedef yelpazesinin sınır tanımayan bir noktaya ulaşmasında bir araç vazifesi gören intihar saldırıları ve bununla ilişkili olarak sivil ölümler meselelerinde; yine DAİŞ’ten önce sadece modern dönemdeki dini radikalizm tecrübesinde değil belki de bütün İslam tarihinde örneğine rastlamanın mümkün olmadığı şiddetin “vahşi” bir boyut kazanmasında bu “maslahat” ilkesi bazı ideologlar tarafından örgüte teopolitik dayanak sağlayan bir argüman olarak sunulmuştur.

DAİŞ düşüncesinin sınırsızlığını ortaya koymak açısından ilk olarak onun Müslim-gayrimüslim, asker-sivil, kadın-erkek ve yetişkin-çocuk ayrımı yapmadan herkesi hedef alan intihar saldırıları

hususundaki tutumunu incelemek önemlidir. Zira dünyadaki intihar saldırılarının seyrine yönelik yapılan araştırmalar, 1990'lı yıllarla kıyaslandığında 2000'li yıllarda intihar saldırılarında 22 kat artış olduğunu tespit etmiştir. Öyle ki bir araştırmaya göre 2003-2010 yılları arasında Irak'ta 1779 intihar saldırganı eylem yapmıştır (Seifert & McCauley, 2014, s. 809). Bu artış 2010'lu yıllarda da yükselmeye devam etmiştir. Diğer taraftan dünya genelinde her yıl intihar saldırıları sonucu hayatını kaybeden tahmini kişi sayısındaki artış toplam saldırı sayısındaki artış gibi eğilim göstermiştir. DAİŞ öncesi 1990'lı yıllarda intihar saldırıları kaynaklı ölüm sayısı 1.598 iken 2000'li yıllarda bu rakam 25.251'e yükselmiştir. 2010'lı yıllarda ise bu rakam 37.349'a yükselmiştir. En fazla zaiyat 6.322 kişi ile 2015 yılında verilmiştir (Pape, Rivas & Chinchilla, 2021, ss.832-833). İntihar saldırılarında ve bu saldırılarla ilişkili sivil ölümlerde 2000'li yıllardaki bu dramatik artış şüphesiz bu yıllarda DAİŞ'in ortaya çıkmasıyla ilgilidir. Dolayısıyla örgütün bu mesele etrafında ürettiği düşünce de önem arz etmektedir.

Dini radikal düşünce içinde "istişhad eylemi" olarak şöhret kazanan intihar saldırıları, muhtemelen bu düşünce ve hareketi geniş kitleler için tehlikeli hâle getiren en önemi unsurların başında gelmektedir. El-Kaide ve türevlerinden kaynaklı intihar saldırıları ve bu saldırıların neden olduğu zaiyatlar 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren sürekli artış göstermiş ve DAİŞ'le birlikte zirve noktasına ulaşmıştır. İntihar saldırıları modern dönemde İslami gruplar arasında her daim bir teolojik tartışma konusu olmuştur. İslamiyet'in intihara çok keskin bir şekilde karşı çıkıyor olması, intihar saldırısına başvurmak isteyen dini radikal grupların bu eylemleri meşrulaştırmak için büyük bir çaba içine girmelerine neden olmuştur. Özellikle geleneksel ulema tarafından İslam fıkhına göre intihar kategorisine girip girmediği tartışılmış bir mesele olan "inğimas fetvası", radikal grupların ideologlarının intihar saldırılarını meşrulaştırmak için başvurduğu fetvaların başında gelmektedir. Bir Müslümanın savaş esnasında pek çok kimseyi öldürmek amacıyla ve nihayetinde kendinin de öleceğini bile bile bilinçli bir şekilde düşman saflarının arasına dalmayı ifade eden "inğimas", DAİŞ düşüncesinde ise "maslahat" prensibi çerçevesinde kullanılan bir argüman olmuştur. Mesela DAİŞ'e ilham kaynağı olmuş ideologlardan biri kabul edilen Ebu Abdullah El-Muhacir, İslami gelenekteki "inğimas" rivayetlerine dayanarak ve bu tür bir eyleme geleneksel ulema tarafından cevaz verildiğini iddia ederek düşmana korku verecek her türlü eylemin de bu grupta değerlendirmeye tabi tutulması gerektiğini savunmuştur. Ayrıca o yine "maslahat" ilkesine dikkat çekerek, pek çok düşman unsurun ortadan kaldırılmasına, İslam'ın ve Müslümanların yararına ve maslahatına neden olacaksa intihar saldırısında bir veya birkaç Müslümanın ölmesinde bir mahsur bulunmadığını düşünmektedir. O, dinin yararına olacaksa kişinin kendi canını feda etmesinin meşru olduğu, şehadet özlemi çeken bir kimsenin kendi canını feda etmesinde bir beis olmadığı ve hatta bunun arzulanması gereken bir ülkü olduğu yönünde görüş beyan etmiştir (El-Muhacir, 2004, ss.80-115).

Şüphesiz intihar saldırılarıyla ilişkili ve yine İslami gruplar arasında sıkça tartışılan bir diğer konu da sivillerin öldürülmesi meselesi olmuştur. Özellikle 11 Eylül saldırılarından sonra bu konu etrafında sıkı tartışmalar yaşanmıştır. Fakat 2000'li yıllara gelindiğinde konunun meşruiyeti sorunu özellikle Irak'ta bu dönemde kurulan dini radikal gruplar nezdinde tartışma konusu olmaktan çıkmış

ve zihinlerin bu konuda önceki yıllara göre daha netleştiği görülmüştür. Zira intihar saldırılarının verdiği zaiyatla ilgili yukarıda verdiğimiz istatistiki bilgiler bu dönemde sivil ölümlerdeki hızlı artışı gözler önüne sermektedir. Ayrıca bu dönemde özellikle Irak'ta gerçekleşen sivil ölümlerde kahir ekseriyetin Müslüman tebaadan olması da dikkat çeken bir diğer unsurdur. Zira 2003-2010 yılları arasında Irak'taki intihar saldırılarını inceleyen bir araştırmaya göre bu dönemde ülkede gerçekleşen intihar saldırılarının %83'ü Iraklıları hedef almıştır. Bu saldırıların ise %45'i Irak güvenlik güçlerine, %21'i sivillere ve %11'i de Irak hükümet kuruluşlarına karşı yapılmıştır (Seifert & McCauley, 2014, s.812-813). Bu dönemde gerçekleşen intihar saldırılarında on iki bin sivil ölümler “sadece” iki yüz koalisyon askeri hayatını kaybetmiştir (Hashim, 2018, s.192).

Ana akım İslami gruplar Müslüman olsun gayrimüslim olsun sivil ölümlere geleneksel İslam fikhına aykırı olduğu için şiddetle itiraz etmişlerdir. Dini radikalizm ideologları ise her daim tıpkı intihar saldırılarında olduğu gibi sivil ölümleri de birtakım argümanlarla meşrulaştırmaya çalışmışlardır. Sivil ölümler konusunda dini radikalizm tarihinin en pervasız örgütü olarak temayüz etmiş DAİŞ ideolojisine göre İslam bir toplumu “askerler” ve “siviller” diye kategorize etmemektedir. İslam'ın tasnifinde asıl olan insanları benimsediği dine göre kategorize etmektir. Buna göre tasnif “Müslümanlar” ve “Kafirler” şeklinde olmalıdır. Mesela el-Muhacir bu tasnifte kafiri, konumu ve durumu ne olursa olsun kanının dökülmesi mubah olan kimse olarak tanımlamıştır. Ona göre eski ulemanın öldürülmesini caiz görmediği kimseler arasında bugünkü anlamıyla bir “sivil” tanımı bulunmamaktadır. Asker olsun sivil olsun; düşman ordusunun içinde aktif olarak savaşıyor olsun veya olmasın gayri Müslim unsurların kanları Müslümanlar üzerine helaldir. Zira el-Muhacir'e göre aktif olarak ordunun içinde yer almasalar ve evlerinde oturuyor olsalar bile bu kimselerin birer potansiyel savaşçı olduğunu ve bir hazırlık içinde olduklarını kabul etmek gerekmektedir. Öyle ki o gayri Müslim birinin öldürülebilmesi için bir savaş içinde olunma zorunluluğu bulunmadığını da iddia etmiştir (El-Muhacir, 2004, ss.43-44; 139-141).

Ayrıca DAİŞ düşüncesinde kadın ve çocuklar gibi fıkhıta öldürülmesi caiz olmayanların da öldürülebileceğine İslam tarihinden en önemli delil olarak da İslam'ın ilk yıllarından itibaren savaşlarda mancınık tekniğinin uygulanmış olmasını gösterilmiştir. Bu görüşe göre nasıl İslam'ın ilk yıllarında sahabeler, gerektiğinde asker-sivil fark etmeksizin herkesi öldürebilme potansiyeli taşıyan mancınıkları savaşlarda kullanmışlarsa; bugünkü Müslümanlar da buna muadil bir tekniği kullanma salahiyetine sahiptir. DAİŞ'in en önemli ideologlarından biri kabul edilen Ebu Bekir Nâci en tartışmalı argümanlarından birinde, kadın ve çocukların hedef alınmasında Müslüman için daha büyük bir fayda ve maslahat söz konusuysa, yani düşmanı aynı eylemi icra etmekten alıkoyacaksa, kadın ve çocukların da hedef alınabileceğini savunmuştur (Nâci, 2004, s.98).

DAİŞ öncesi dini radikal düşünce tarihi, özellikle de gayri Müslim sivil ölümlerle sonuçlanan saldırıların icra edildiği el-Kaide dönemi incelendiğinde, gayri Müslim sivil ölümlerle sonuçlanan saldırıların meşruluğuna yönelik tartışmaların DAİŞ dönemiyle kıyaslandığında daha yoğun olduğu ve konu hakkındaki kafa karışıklığının daha fazla olduğu göze çarpmaktadır. Sivilleri de hedef almayı salık veren “global cihat” fikrinin mimarı Usame b. Ladin'in konu hakkındaki görüşlerinin

izini sürmek bile söz konusu kafa karışıklığını göstermesi açısından önemlidir. Öyle ki Bin Ladin'in doksanlı yılların ilk yıllarında sivil ölümlere karşı olduğuna dair beyanatları bulunmaktadır (Bergen, 2006, s.119). Bin Ladin'in ve buna bağlı olarak el-Kaide'nin gayrimüslim sivil ölümlere yönelik tutumu yukarıda da belirtildiği gibi doksanlı yılların ikinci yarısında, özellikle de 1998 yılında yayımladığı deklarasyonla birlikte değişmeye başlamış, zamanla daha sert bir tutuma bürünmüş ve 11 Eylül olayları ile birlikte de zirve noktasını görmüştür. Fakat sivil ölümler karşısında diğer İslami gruplardan ve özellikle de Müslüman ulemadan el-Kaide'ye yöneltilen eleştiriler DAİŞ'in umursamaz ve kayıtsız tavrından farklı olarak el-Kaide liderleri tarafından dikkate alınmış ve kendilerinin haklılığını ispat etme kaygısıyla bu eleştirilere cevaplar verilmiş ve reddiyeler yazılmıştır.⁶

Ayrıca DAİŞ'in kurucu babası kabul edilen, düşünceleri ve eylemleriyle örgüte ilham vermiş bir isim olan ez-Zerkavi'nin bile doksanlı yıllarda intihar saldırılarına karşı olduğuna dair bizzat kendi beyanlarının bulunması, 2000'li yıllarda DAİŞ'le birlikte dini radikal düşüncenin şiddete ne kadar fazla savrulduğunun önemli bir göstergesi olarak dikkat çekmektedir. Nitekim 1999 yılında Afganistan'a gitmeden önce Ürdün'de geçirdiği süre zarfında ez-Zerkavi'nin en önemli akıl hocası olan Ebû Muhammed el-Makdisi'nin, ez-Zerkavi'yi ve Irak el-Kaidesi'ni gerçekleştirdikleri intihar saldırıları sebebiyle eleştirdiği konuşmasına ez-Zerkavi'nin yazdığı reddiyede bu görüş açıkça deklare edilmiştir. El-Makdisi, Irak'ta faaliyete başlamadan önce ez-Zerkavi'nin intihar saldırıları konusunda kendisi gibi düşündüğünü, fakat buna rağmen Irak'ta bu saldırıları genişlettiğine vurgu yaparak onu eleştirmesi üzerine ez-Zerkavi ona verdiği cevapta konu etrafındaki fikirlerinin yaptığı bir takım okumalar ve incelemeler neticesinde değiştiğini ve hatta intihar saldırılarının teşvik ve arzu edilmesi gereken bir eylem türü olduğuna inandığını ifade etmiştir (Ez-Zerkavi, 2005, s.329).

Diğer taraftan DAİŞ'in ayırt edici yönlerinden bir diğeri de kitlesel sivil ölümlerle sonuçlanan eylemlerini Müslüman topluma da uygulayabilmiş olmasıdır. 1970 ve 1980'li yıllarda dini radikal düşünce tarafından "tağut" olarak nitelenen devlete ve o devlet için çalışan asker ve polis gibi güvenlik görevlilerine Müslüman oldukları için saldırı yapıp yapılamayacağı hususu İslami gruplar arasında her daim tartışma konusu olmuştur. Yine Usame b. Ladin Müslüman ülkelerde yapılan eylemlerin Müslüman halka zarar vermesinden ve bu durumun cihadi hareketi kitleler nezdinde itibarsız hale getirmesinden yola çıkarak gayrimüslimleri tanımlayan "uzak düşman" ın hedef alınmasını önceleyen "global cihat" fikrini ortaya atmıştır (Gerges, 2005, s.64, 125, 143). Fakat DAİŞ'le birlikte Müslüman sivillerin öldürülmesinin meşrulaştırılması meselesi DAİŞ öncesi dönem gibi aşılması zor bir teolojik problem olmaktan çıkmıştır.

Müslüman sivillerin öldürülebilmesine yönelik dini radikal düşüncede öteden beri bu eylemi meşrulaştırma aracı olarak kullanılan en önemli argüman, "türs fetvası" olarak şöhret kazanan bir fetva olmuştur. Kalkan anlamındaki "türs" kökünden gelen ve "kalkanla siper yapmak" manasına gelen "et-teterrüs" ifadesi kavram olarak, düşmanın ok saldırısına maruz kaldığı bir durumda sivil

6 Bu tartışmalar ve el-Kaide'nin sivil ölümleri meşrulaştırma çabaları hakkında geniş bilgi için bkz.: (Wiktorowicz & Kaltner, 2003, ss.76-92).

Müslümanları kendilerine kalkan olarak kullanması veya düşmana mancınıkla saldırılacak mekânda Müslümanların da bulunması durumunda İslam ordusunun maslahatı icabı oradaki Müslümanların da öldürülebileceğine dair klasik İslam fıkında bazı fakihlerin verdiği fetvayı ifade etmektedir. Birçok cihâdi öncü isim Müslüman sivil ölümleriyle alakalı olarak bu fetvaya temas etmiş olsa da bu mesele üzerine el-Kaide'nin önemli ideologlarından Ebû Yahya el-Lîbi 2006 yılında, cihâdi hareket içinde bir hayli muteber kabul edilen müstakil bir risale kaleme almış ve bu eserde klasik çağda verilen bu fetvanın modern dönemde de uygulanabilirliğini ispatlamaya çalışmıştır (El-Lîbî, 2006). Özellikle 2003 Irak işgalinin akabinde Amerikan askerlerine yönelik gerçekleştirilen ve Müslüman sivil zayıatının da verildiği pazar yeri intihar saldırılarında radikal hareketler eylemlerini bu fetvayla meşrulaştırma yoluna gitmiştir.

DAİŞ'in önde gelen fikhî referanslarından biri olan el-Muhacir, geleneksel cihat fıkında öldürülmesi caiz olmayan gayri Müslim çocuk ve kadınların zaruret halinde öldürülebileceğine dair verdiği fetvanın kapsamını genişleterek yine "maslahat" prensibi çerçevesinde Müslümanların da öldürülebileceği yönünde fetva vermiştir. Ona göre çatışma esnasında Müslümanların öldürülmesinden kaçınmak veya Müslümanla gayrimüslimi ayırt etmek mümkün değilse bu durumda Müslümanların da öldürülmesinde bir beis bulunmamaktadır. Her ne kadar o bir Müslümanın öldürülmesini bir fesat olarak gördüğünü ifade etmiş olsa da daha büyük bir fesadın önüne geçmek için bu eylemin yapılabileceğinin caiz olduğunu ifade etmiştir. Yine Müslüman kanının naslarla korunmuş olduğunu kabul ettiğini vurgulamış, fakat dinin korunmasının bir canın korunmasına ve hatta akıl, ırz ve mal gibi diğer korunması zaruri olan unsurlara da mukaddem olduğunu yine naslardan örneklerle savunmuştur. Ona göre din korunması gerekli beş zaruri unsurun en önemlisi ve temel taşıdır. Dolayısıyla düşmana karşı yapılan cihat, dinin korunması anlamına geleceği için diğer unsurların bunun için feda edilmesi meşrudur (El-Muhacir, 2004, ss.189-192).

Her ne kadar el-Kaide'nin tarihinde sivil ölümlere neden olan bir hayli acımasız eylem olsa da 2000'li yıllarda DAİŞ'le yaşadıkları güç savaşından kaynaklı olsa gerek el-Kaide lideri ez-Zevahiri DAİŞ'i sebep olduğu sivil ölümler nedeniyle tenkit etmiştir. O kendilerine silah çekmeyenlere karşı savaşmamayı ve savaşanların aileleri bile olsa sivilleri öldürmekten kaçınmayı salık vermiştir. Yine ibadethanelerde, pazar yerlerinde ve kendilerine karşı savaşmayacak olanlarla bir arada buldukları toplantılarda düşmanı hedef almaktan kaçınmayı tavsiye etmiş ve yine bombalamak, öldürmek, kaçırmak ya da mallarına ve mülklerine zarar vermek suretiyle Müslümanların hedef alınmamasına yönelik uyarılarda bulunmuştur (Ez-Zevâhiri, 2013, s.4).

Diğer taraftan DAİŞ'i kendisinden önceki dini radikalizmden ayıran en önemli özelliğın, onun düşünce ve eylemlerinde vahşeti hedefe ulaşmak için bir araç olarak kullanmayı meşru görmesi olduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir. Öyle ki örgütün dünya kamuoyunun dikkatini üzerine çekmesinde en önemli etkenlerden biri takip ettiği bu vahşet stratejisi olmuştur. DAİŞ takip ettiği bu vahşet yöntemiyle sadece geleneksel cihat fıkındaki temel hükümlere ters düşmekle kalmamış aynı zamanda kendisinden önceki dini radikal düşünceden de keskin bir kopuş ve sapma yaşamıştır. Bu strateji de rastgele uygulanmış eylemlerden müteşekkil olmayıp teorik çerçevesi daha önce belirlenmiş

planlı bir aklın ürünü görünmektedir. Nitekim DAİŞ'in en etkin ideolog ve stratejistlerden biri kabul edilen Ebu Bekir Nâci tarafından kaleme alınan ve 2004 yılında internet ortamında yayımlanan "Vahşetin İdaresi-İdâretü't-Tevahhuş" isimli kitap bu stratejinin temel teorik çerçevesini sunan metin olarak kabul edilmektedir. Öyle ki kitabın hilafeti inşa etmek için önerdiği bu "vahşi" yol haritası ile DAİŞ'in takip ettiği yöntem arasında çarpıcı paralellikler kurmak mümkündür (Ulutaş, 2016, s.84).

Nâci, hilafeti ilan etmek suretiyle bir İslam devleti kurma hedefine ulaşmak için inşa ettiği ve DAİŞ'e ilham olan üç aşamalı stratejisinde, şiddet ve vahşetle bir kaos ortamının oluşumunu sağlamayı hayati derecede önemli görmektedir. Zira ona göre farklı bölgelerde şiddet dozunu arttırarak icra edilen vahşi uygulamalarla bir kaos ortamı yaratmak, söz konusu hedefe ulaşmak için takip edilmesi gereken ilk adımdır. Böylece düşmanın morali ve gücü yıpratılmış olacak, yapılan saldırılarla bir güç boşluğu oluşturularak seçilen bölge merkezi otoritenin kontrolünden çıkarılacak ve her şeyden önemlisi bu kaos ve terör ortamı başta ABD olmak üzere süper güçlerin dikkatini vahşet bölgesine çekecek ve ABD'yi doğrudan müdahale etmeye zorlayacaktır. Bu müdahale ise cihadi harekete işgalci ABD'ye karşı savaşma fırsatı verecek ve bu durum daha fazla gencin harekete katılmasına vesile olacaktır (Nâci, 2004, ss.9-10). Anlaşılacağı üzere DAİŞ için şiddet ve vahşet savaşın bir yan ürünü olmayıp kasıtlı bir şekilde takip edilmeye çalışılan bir stratejidir. Nitekim Nâci bu stratejiyi kitabında şu net ifadelerle dile getirmiştir: "Daha önce cihada katılmış olan biri, onun şiddetten, sertlikten, terörden, korku salmaktan ve ıstırap çektirmekten başka bir şey olmadığını bilir. Burada cihattan ve savaşmaktan (kıtal) bahsediyorum, İslam'dan değil; karıştırılmasın" (Nâci, 2004, s.30). Ez-Zerkavi ile başlayan bu strateji DAİŞ'in etkin olduğu süre boyunca uygulanır olmuştur (Byman, 2015b, s.176).

Nâci'ye göre insanlar yaratılan bu vahşet ve kaos ortamından çıkmak için birtakım kurtarıcılara ihtiyaç duyacaklardır. Öyle ki bu olağanüstü koşullar altında insanlar kurtarıcının niteliğine bakmaksızın topluma düzen getirenin yanında olacaklar ve onları destekleyeceklerdir. Dolayısıyla cihadi hareket bunu fırsat bilmeli, icra edilen ilk aşamadan sonra "vahşetin idaresi" için sorumluluk olarak bir nevi devlet gibi çalışmak suretiyle insanların ihtiyaçlarını karşılayarak kaos ortamına düzen sağlamalıdır. Bu ikinci aşamada toplumun güveninin kazanılmasıyla birlikte de son aşamaya geçilerek nihai hedef olan İslam devletinin inşası tamamlanacak ve hilafet ilan edilecektir (Nâci, 2004, ss.11-12, 16-18).

Anlaşılacağı üzere DAİŞ tarafından tatbik edilen bu stratejinin kilit aşaması şiddet ve vahşet yollarıyla bir kaos ortamının yaratılmasıdır. Dolayısıyla şiddet kullanımı bu stratejinin başarıya erişmesinin mihenk taşı olarak görülmektedir. Nitekim Nâci de kitabında hoşgörü ve müsamahayı cihadi hareket için tiksindirici bir özellik ve başarısızlığın başlıca nedeni olarak görmektedir. Aksine şiddet ise ona göre hem başarıya giden yolda kilit rol oynayacak ve hem de düşmanların kendilerine saldırmadan önce defalarca düşünmelerini sağlayacaktır (Nâci, 2004, ss.30-31).

Bu minvalde DAİŞ öncesi dönemdeki dini radikal düşünce ve gruplarda görmeye çok fazla alışık olmadığımız ve "vahşi" olarak nitelendirilebilecek pek çok eylem türü DAİŞ tarafından icra etmiştir. Bunlar arasında mutlaka en fazla dikkat çeken kafa kesme eylemleri olmakla birlikte, bunun yanında

canlı canlı insan yakma veya gömme, yüksen bir binadan aşağıya insan atma, çarpmıha germe, uzuv kesme, cesetleri parçalama, kaçırılan kadınları köle olarak satma gibi eylem türleri bulunmaktadır. DAİŞ düşüncesinde bu tür vahşi eylemlerin teo-politik düzlemde nasıl meşrulaştırıldığı dini radikalizm çalışanlar tarafından merak edilen meselelerden biri olmuştur. Bu hususta da dikkat çeken nokta bu eylemlerin de “maslahat” prensibiyle meşrulaştırılmaya çalışılmış olmasıdır. Nitekim el-Muhacir bu tür vahşi eylemleri meşrulaştırmaya çalışırken çoğu zaman temel akli dayanak olarak “maslahat” ilkesine başvurmuştur. O Müslümanların yararına olacaksa ve hedeflenen amaca ulaştırıcaksa her türlü yolla kafirlerin öldürülebileceğini savunmaktadır (El-Muhacir, 2004, ss. 163-166).

O, DAİŞ vahşetinin en sembolik ve sansasyonel eylemi olarak kafa kesme eylemleri başta olmak üzere, İslam fıkında “müsl” olarak bilinen, düşmanın el, ayak, kulak ve burun gibi uzuvlarının kesilmesi ve gözünün oyulması gibi işkence yöntemleriyle öldürülmesi; düşmanın yakılarak yok edilmesi; düşman üzerinde atomik ve kimyasal silah kullanılabilmesi; kafirlerin arazilerinin tahrip edilmesi, mallarına zarar verilmesi ve üretimlerinin yok edilmesi; düşmana güç katması muhtemel yiyecek, içecek, eşya, hayvan, askeri mühimmat ve binek gibi düşmana ait unsurların telef edilmesi gibi meselelerde de yine “maslahat” zaviyesinden yaklaşarak bu tür eylemlere cevaz vermiştir. Ona göre ihtiyaç hasıl olduğunda, gerektiğinde, yani Müslümanların bu eylemden bir maslahat elde edecekleri düşünüldüğünde düşmanın kendisine ve sahip olduklarına her türlü yolla zarar vermek caizdir. Hatta ona göre düşman bu eylemlerden üzülme, sinirlenme ve umutsuzluğa kapılmak gibi psikolojik yönlerden zarar göreceği olsa bile bu durumu dolaylı olarak “Müslümanların maslahatı” olarak yorumlamak da mümkündür.⁷

El-Kaide de dahil olmak üzere DAİŞ öncesi dini radikal hareketlerin eylem pratiklerine baktığımızda her ne kadar toplumlara zarar verici pek çok terör saldırısı örneğiyle karşılaşılıyor olsak da bu grupların DAİŞ gibi ritüelleştirilmiş vahşet gösterilerinde bulunduğunu ve bu tür vahşi eylemlerinden zevk aldığını söylemek zordur. Hele hele DAİŞ gibi, kendilerine biat etmeyen muhalif diğer İslami gruplara acımasız cezalar uygulayarak onları korku ve çıplak güç yoluyla kendi saflarına çekip itaat altına alma stratejisinin DAİŞ öncesi dönemde uygulandığı görülmemiştir (Gerges, 2016, ss.232-233). Hatta eski el-Kaide lideri Eymen ez-Zevâhiri DAİŞ'i eleştirerek cihadi gruplara tavsiyelerde bulunduğu yazısında bırakın İslami grupları, Müslüman ülkelerde yaşayan gayri Müslim azınlıklara dahi onlar bir saldırı başlatmadığı sürece onlara karşı bir eylemde bulunulmamasını; şayet bir saldırı da bulunurlarsa buna aşırıya kaçılmadan “misliyle” karşılık verilmesini salık vermiştir (Ez-Zevâhiri, 2013, ss.3-4). Bunun dışında zaman zaman el-Kaide, DAİŞ'in icra ettiği bazı spesifik baş kesme eylemlerine müdahale etmeye çalışmış ve bu tür eylemlerin cihadi harekete zarar getirdiği yönünde görüş beyan etmiştir (Byman, 2015b, ss.176-177).

7 El-Muhacir'in bu tür eylemlerle ilgili fetvaları hakkında geniş bilgi için bkz.: (Çakmaktaş, 2024, ss.107-110).

3. Sonuç

Dini radikal düşünce tarihi incelendiğinde, bu ekolün her ne kadar dinamik ve değişken bir karakter arz ettiği görülsede bu ekol, bir takım sebep sonuç ilişkisine dayalı olarak gelişerek doksanlı yıllarda el-Kaide ile büyük oranda olgunlaşmış bir düşünce sistemi inşa etmeyi başarabilmiştir. Bizim “anaakım dini radikal düşünce” olarak tanımlamayı tercih ettiğimiz bu düşünce sistemi, Mısır orijinli radikal İslamcı düşünceyle Suudi Arabistan menşeli Vehhabi düşüncenin birbirine zaman içinde eklenmesiyle 1960-2000 yılları arasında teşekkül etmiştir.

2000’li yıllara gelindiğinde, özellikle ABD öncülüğündeki koalisyon güçlerinin 2003 senesinde Irak’ı işgal etmesini takip eden yıllarda söz konusu anaakım dini radikal düşünceden keskin bir kopuş ve sapma yaşanmıştır. İlk başlarda bu kopuş, benzerlerine önceki dönemlerde de rastlanmış olan bir nevi örgütsel bir ayrılık olarak yorumlanmaya müsait bir karakter arz etmiştir. Fakat zamanla bu ayrışmanın sadece örgütsel bir bölünmeyi değil, aynı zamanda güçlü bir doktrinel farklılaşmayı da ifade ettiği anlaşılmıştır. Öyle ki bu yeni dini radikal düşünce ve bu düşünceyi temsil eden DAİŞ’in ulaştığı söylem ve eylem gücü zamanla anaakımı temsil eden el-Kaide’nin otoritesine zeval getirecek aşamaya ulaşmıştır.

Bu çalışma, dini radikal düşüncenin 2003 sonrasında DAİŞ’le birlikte yeni bir evreye girdiği tezini savunmuş ve bunu DAİŞ’e özgü olarak üretilen bir takım düşünceleri ve yine DAİŞ’in karakteristiğini yansıtan bir takım eylemleri örneklem olarak sunarak DAİŞ öncesi dönemle mukayeseli bir tahlil yapmak suretiyle DAİŞ’in kendisinden önceki dini radikal düşünceden farklılığını ortaya koymaya çalışmıştır. Buna göre bu çalışmada dini radikal düşüncenin 2003 sonrası dönemde düşman tasavvurunda ve öncelenmesi gerek düşman konusunda eskiye oranla keskin bir dönüşüm yaşaması; bu düşünce biçiminin özünde var olan sekteryen anlayışın DAİŞ’le birlikte fikrîsel boyutun ötesine geçerek şiddetle harmanlanması; ve gerek düşman yelpazesinin genişliği gerekse de düşman halkası içine girenlere karşı icra edilen eylemlerde “vahşi” olarak nitelenmesi mümkün bir sınır tanımazlığın benimsenmesi DAİŞ’in kendisinden önceki dini radikalizmden farklılığını ortaya koyan çıktılar olarak sunulmuştur.

Kaynakça

- Bamber, M. (2021). Views: Sectarianism, Authoritarianism, and the Rise of ISIS in Iraq. *Rowaq Arabi*, 26 (2), 35-42. <https://cihrs-rowaq.org/views-sectarianism-authoritarianism-and-the-rise-of-isis-in-iraq/?lang=en>
- Bergen, P. L. (2006). *The Osama bin Laden I Know: An Oral History of al Qaeda's Leader*. New York: Free Press.
- Bunzel, C. (2015). From Paper State to Caliphate: The Ideology of the Islamic State, *Brookings Project on U.S. Relations with the Islamic World Analysis Paper*, no. 19. Washington, DC: The Brookings Institution. <https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/the-ideology-of-the-islamic-state.pdf>
- Byman, D.L. (2015a, 29 April). Comparing Al Qaeda and ISIS: Different Goals, Different Targets. <https://www.brookings.edu/articles/comparing-al-qaeda-and-isis-different-goals-different-targets/>

- Byman, D. (2015b). *Al Qaeda, the Islamic State, and the Global Jihadist Movement: What Everyone Needs to Know*. New York: Oxford University Press.
- Bin Ladin, U. (1996). İ'lânu'l-Cihâd 'ala'l-Amrikâni'l-Muhtellîn li-Bilâdi'l-Haremeyn: Ahricû'l-Müşrikine min Cezireti'l-'Arab. https://archive.org/details/usama_doc_all
- Bin Ladin, U. (1998). Declaration of the World Islamic Front for Jihad Against the Jews and Crusaders. Berner, B. K. (Ed.) *Jihad: Bin Laden in His Own Words (Declarations, Interviews and Speeches)*. (ss. 66-70). New Delhi: Peacock Books, 2007.
- Çakmaktaş, N. (2021). The Ages of Jihadi Salafism: A Dual Exchange of Ideas and Contexts in Ideological Formation. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 9(2), 471-491.
- Çakmaktaş, N. (2024). Abu Abdullah al-Muhajir: 'The Jurisprudence of Blood' and the Ideology of ISIS. *Politics, Religion & Ideology*, 1(25), 93-110.
- Dabiq Magazine 3. (2014). A Call to Hijrah.
- Dabiq Magazine 13. (2016). The Rafidah: From Ibn Saba' to the Dajjal.
- El-Adnâni, E. 'Uzran, Emira'l-Kâide. https://archive.org/details/Colonel_General_El_Shazly
- El-Libî, E. (2006). Et-Teterrus fi'l-Cihâdi'l-Mu'âsir. https://archive.org/details/gharib_20160817_1906
- El-Muhacir, E. (2004). Mesa'il fi fihi'l-jihad. https://archive.org/details/20201027_20201027_0459/
- Er-Râfi'i, E. (Tarihsiz). Eb'âdu't-Te'hâlufi'r-Râfiziyi's-Salibi fi'l-Irak ve Âsâruhü 'ala'l-Mıntuka. 10 Aralık 2023 tarihinde https://www.cia.gov/library/abbottabad-compound/90/901.235.0479CBB40EB317BB0238AAF5D0_01.pdf adresinden alındı.
- Ez-Zerkavi, E. (2004). Risâle min Ebî Musab ez-Zerkavi ilâş-seyh Usama bin Ladin. *El-Arşifu'l-câmî li-kelimât ve hitâbât emîr el-istişhâdiyyîn* içinde (2006). https://archive.org/details/zarqawee_201505
- Ez-Zerkavi, E. (2005). Beyânun ve Tavzihun lemâ Esârehu eş-Şeyh el-Makdisî fi Likâihî me'â Kanâti'l-Cezîre. *El-Arşifu'l-câmî li-kelimât ve hitâbât emîr el-istişhâdiyyîn* içinde (2006). https://archive.org/details/zarqawee_201505
- Ez-Zerkavi, E. (2006). Silsile muhâdarât hal etâke hadîsu'r-râfida. *El-Arşifu'l-câmî li-kelimât ve hitâbât emîr el-istişhâdiyyîn* içinde (2006). https://archive.org/details/zarqawee_201505
- Ez-Zevahiri, E. (2013). Tevcihât 'Âmme li'l-'Ameli'l-Cihâdi [Cihadi Eylem İçin Genel Talimatlar]. *Müessesetü's-Sihâb li'l-İntâci'l-İ'lâmî*. <https://ia803008.us.archive.org/16/items/tawakkalo-00/ar.pdf>
- Ez-Zevahiri, E. (2014). Şehâdetun li-Hakni Dimâi'l-Mücahidin bi's-Şâm [Şam'daki mücahitlerin kanını korumak için bir tanıklık]. https://archive.org/details/aboomohamed_201405/page/n5/mode/2up
- Gerges, F. A. (2005). *The Far Enemy: Why Jihad Went Global*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gerges, F. A. (2016). *ISIS: A History*. Princeton: Princeton University Press.
- Hashim, A.S. (2018). *The Caliphate at War: Operational Realities and Innovations of the Islamic State*. New York: Oxford University Press.
- Hawley, E. (2017). ISIS Crimes Against the Shia: The Islamic State's Genocide Against Shia Muslims. *Genocide Studies International*, 11(2), 160-181. <https://muse.jhu.edu/article/689752/pdf>
- Huseyn, 'İmâd 'Ali 'Abdu's-Semî. (2003). Hiyânâtu's-Şî'a ve Eseruhâ fi Hezâimi'l-Ummeti'l-İslâmiyye. <https://archive.org/details/khiyanat-shia>
- Kazimi, N. (2006). Zarqawi's Anti-Shi'a Legacy: Original or Borrowed. *Current Trends in Islamist Ideology*. (4).
- Landis, J. (2015, 13 March). Meet the Badris. <https://www.joshualandis.com/blog/meet-the-badris/>

- Nâci, E. (2004). İdâretu't-tevahhuş: Ehtaru merhaletin se-temurru biha'l-umme. *Merkezu'd-dirâsât ve'l-buhûs el-islâmiyye*. <https://archive.org/details/dorarr.blogspot.com-books>
- Pape, R. A., Rivas, A.A. & Chinchilla, A.C. (2021). Introducing the new CPOST dataset on suicide attacks. *Journal of Peace Research*, 58(4), 1-13.
- Seifert, K. R. & McCauley, C. (2014). Suicide Bombers in Iraq, 2003–2010: Disaggregating Targets Can Reveal Insurgent Motives and Priorities. *Terrorism and Political Violence*, 26(5), 803-820
- Stern, J. & Berger, J.M., (2015). *ISIS: The State of Terror*. New York: Ecco.
- Ulutaş, U. (2016). *The State of Savagery: ISIS in Syria*. Ankara: SETA.
- Whiteside, C. (2017). A Pedigree of Terror: The Myth of the Ba'athist Influence in the Islamic State Movement. *Perspectives on Terrorism*, 11(3), 2-18.
- Wiktorowicz, Q. & Kaltner, J. (2003). Killing in the Name of Islam: Al-Qaeda's Justification for September 11. *Middle East Policy*, 10(2),76-92.

ISIS' THOUGHT AS A NEW PHASE OF RELIGIOUS RADICALISM IN THE MUSLIM WORLD

Nurullah ÇAKMAKTAŞ*

Religious radical thought in the Muslim world has managed to build a mainstream system of thought from the 1960s to the early 2000s, although it has experienced a number of debates, divisions and splits within itself. Throughout the 1990s, this mainstream religious radical thought was represented by al-Qaeda. However, from the early 2000s onwards, there was a sharp break and deviation from this mainstream. This deviation not only signified an organizational split but also a significant doctrinal differentiation. The new ideology and organization that emerged from this rupture reached a level of discourse and, particularly, action power that could undermine the authority of the mainstream.

The phase, which is claimed to be a new phase of religious radicalism in the Muslim world in this article, refers to the stage during which the ideology guiding ISIS's actions in Iraq and Syria was developed. This phase starts in the aftermath of the U.S.-led coalition's invasion of Iraq in 2003 and extends until 2017, when ISIS lost control in the region. It encompasses the religious radical thought manifested in the actions of radical groups that inspired ISIS and are considered foundational, starting with organizations like Abu Musab al-Zarqawi's Tawhid and Jihad Group and al-Qaeda in Iraq, and culminating with ISIS.

The thought produced in this period, and the practices guided by this thought, have a character that is unprecedented in religious radical thought before ISIS. So much so that in this period, a profound change occurred in the conception of the enemy that should be prioritized. The first of the concepts of "near enemy" and "far enemy", which attracted attention as important concepts in religious radical thought, was prioritised by gaining a new dimension of meaning; the second, which inspired the concept of "global jihad" formulated by Bin Laden, lost its feature of being a priority

* Marmara University, Institute of Middle East and Islamic Countries, nurullah.cakmaktas@marmara.edu.tr, ORCID 0000-0001-5493-419X

target. Unlike mainstream religious radicalism, ISIS' prioritisation of the "near enemy" with a new definition instead of the "far enemy" has been seen as directly related to the organisation's goal of establishing an Islamic state and declaring a caliphate immediately in the Sunni regions under its control in Iraq and Syria.

On the other hand, the new conception of the "near enemy" to be prioritised has taken on a sectarian character. In this new phase, the anti-Shia and exclusionism that existed in the tradition of religious radical thought went beyond the intellectual dimension and blended with violence in the practical field. Undoubtedly, anti-Shia sentiment in religious radical thought did not start with ISIS. This opposition has been a long-standing phenomenon in the entire Salafi tradition of thought. However, with ISIS, Shias have started to be seen not only as "infidels" who are outside the circle of Islam, but also as enemies who must be fought against and the goal of "total annihilation" of them was pursued. This perception of Shia by ISIS draws attention as one of the most important features that distinguish it from pre-ISIS religious radical thought.

Another new feature of the new enemy conception, which was constructed with a new definition in this phase, is its limitlessness. On the one hand, this limitlessness manifested itself in the expansion of the range of enemies, and on the other hand, it manifested itself in the nature of the actions carried out against those who were recognised as enemies. So much so that the concept of "near enemy", which was first defined through Shia in ISIS thought, has been able to include other Muslim groups that do not agree with ISIS, including other jihadi Salafi groups. The fact that the organisation can target anyone without discriminating between Muslims and non-Muslims, civilians and soldiers, men and women, and adults and children, especially in suicide attacks that the organisation frequently resorts to, draws attention as one aspect of this limitlessness. On the other hand, the fact that the organisation considers all kinds of "brutal" methods to be permissible in destroying those it defines as enemies in accordance with the principle of "maslaha" is important in terms of showing that the unlimitedness of the organisation's thoughts and actions is unique to ISIS and that it differs sharply from the religious radical thought that preceded it.

This article is built on the argument that in the period following the invasion of Iraq in 2003, religious radical thought has entered a new phase by deviating from the mainstream religious radicalism represented largely by al-Qaeda. This article aims to reveal how ISIS differs from the religious radical ideas and groups that preceded it by presenting some ideas that are claimed to have been produced specifically for ISIS and some actions that are claimed to reflect the characteristics of ISIS as an example. Accordingly, in this study, the sharp transformation of religious radical thought in the post-2003 period compared to the past in terms of the conceptualisation and prioritisation of the enemy; the blending of the sectarian understanding inherent in this form of thought with violence by going beyond the intellectual dimension with ISIS; and the adoption of a boundlessness that can be described as "savage" in both the breadth of the enemy spectrum and the actions carried out against those who fall into the enemy ring are presented as the outputs that reveal the difference of ISIS from pre-ISIS religious radicalism.

SAVUNMA HARCAMALARININ EKONOMİK BÜYÜMEYE ETKİSİ: SEÇİLMİŞ G20 ÜLKELERİ ÜZERİNE BİR PANEL VERİ ANALİZİ

IMPACT OF DEFENCE EXPENDITURES ON ECONOMIC GROWTH: A PANEL DATA ANALYSIS ON SELECTED G20 COUNTRIES

Menekşe ÇİÇEK*
Eylül KABAKÇI GÜNAY**
Meltem İNCE YENİLMEZ***

Öz

Savuma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki literatürde uzun zamandır tartışılan bir konudur. Savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde hem olumlu hem de olumsuz etkilerinin olduğunu savunan birçok görüşün mevcut olması literatürde bu ilişki üzerinde bir uzlaşa sağlanamadığını ortaya koymaktadır. Günümüzde birçok ülkenin bütçesinden savunma harcamalarına ayırdıkları miktar kamu bütçe giderlerinin büyük bir kısmını oluşturması bu konu üzerinde yapılacak çalışmaların ilerlemesi adına önem taşımaktadır. Savunma harcamalarının ekonomik büyümeye etkilerini derinlemesine araştırmak hem ekonomi politikalarını hem de ulusal güvenlik stratejilerini daha iyi şekillendirilmesine yardımcı olabilecek öneriler

* İzmir Demokrasi Üniversitesi, İktisat bölümü, menekse.cicek@idu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0895-8611>

** İzmir Demokrasi Üniversitesi, İktisat bölümü, eylul.kabakci@idu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5547-4316>

*** İzmir Demokrasi Üniversitesi, İktisat bölümü, meltem.inceyenilmez@idu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4689-3196>

How to cite this article/Atıf için: Çiçek, M., Kabakçı Günay, E., & İnce Yenilmez, M. (2024). Savunma harcamalarının ekonomik büyümeye etkisi: Seçilmiş G20 ülkeleri üzerine bir panel veri analizi. *Öneri Dergisi*, 19(62), 61-78. DOI: 10.14783/maruoneri.1447768

bulunmasına yardımcı olacaktır. Bu çalışmanın amacı Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü (SIPRI)'nden alınan verilerle 2021 yılında en çok savunma harcaması yapan beş G20 ülkesi (ABD, İngiltere, Rusya, Çin ve Hindistan)'nin 2000-2021 yılları arasındaki panel veri setini kullanarak savunma harcamalarının ekonomik büyümeye olan etkilerini panel regresyon yöntemi kullanarak test etmektir. Çalışmanın ampirik bulguları savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Savunma Harcamaları, Ekonomik Büyüme, Panel Veri Analizi

JEL Sınıflandırması: O4, H56, C33

Abstract

The relationship between defence spending and economic growth has been a topic of debate in the literature for a long time. The existence of various views arguing that defence spending has both positive and negative effects on economic growth indicates that there is no consensus on this relationship in the literature. The fact that many countries allocate a significant portion of their public budget expenditures to defence spending today highlights the importance of advancing studies on this topic. Conducting in-depth research on the effects of defence spending on economic growth can provide suggestions that help shape both economic policies and national security strategies more effectively. This study aims to test the effects of defence spending on economic growth using a panel regression method with the panel data set of the five G20 countries (USA, UK, Russia, China, and India) that made the highest defence expenditures in 2021, based on data from the Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI) for the period 2000-2021. The empirical findings of the study indicate that there is a positive relationship between defence spending and economic growth

Keywords: Defence Expenditures, Economic Growth, Panel Data Analysis

JEL Classification: O4, H56, C33

1. Giriş

En genel tanımı ile savunma harcamaları iç ve dış güvenliklerini sağlamak amacı ile ülkelerin milli gelirinden ayırdığı pay olarak ifade edilmektedir (Tüğen, 1998, s.48). Başka bir tanıma göre ise savunma harcamaları, ülkelerin kendilerini olası bir saldırıdan koruması amacı ile askeri personel eğitimi, araç gereç ve malzeme ihtiyaçları, Ar-Ge faaliyetleri vd. ihtiyaçların milli gelirden karşılanması ile açıklanmaktadır.

Ülkeler ulusal varlıklarını ve egemenliklerini korumak adına savunmaya ilişkin hizmetleri yerine getirmeli ve bu hizmetleri organize etmelidir. Bu hizmetlerin en önemli özelliği ise ortak tüketim malı olmalarıdır. Tüm bireyler bu hizmetlerden eşit oranda yararlanmaktadır. Başka bir ifade ile savunma harcamaları tam kamusal mal niteliği taşımaktadır ve bu nitelik savunma hizmetlerin bölünmezliğini ifade etmektedir (Aydın, 2021, s.7). Bu bağlamda hükümetlerin savunma harcamalarına yaptığı yatırımlar dönemden döneme farklılık göstermektedir. Devletlerin savunma harcamalarını yapmasında ekonomik, siyasi, coğrafi, jeopolitik faktörler ve askeri ittifaklar başlıca etmen olabilmektedir. Bunlardan ekonomik faktörler, savunma harcamaları için kaynak teşkil etmekte ve olası bir güvenlik sorununu körükleyen en önemli faktör olabileceği gözlemlenmektedir.

Bunun sebebi ise ekonomik faktörlerin ülkelerin yaptığı savunma harcamalarının nitelik ve niceliğine ilişkin belirleyici unsurlardan olmasıdır.

Hükümetlerin bütçelerinde savunma harcamalarına ayırdıkları oran oldukça önemlidir. Yapılan araştırmalar ülkelerin savunma harcamalarına yaptıkları yatırımın eğitim ve sağlığa yaptıkları yatırımdan daha fazla olduğunu göstermektedir. Bu nedenle savunma harcamaları günümüz dünyasında devlet gücünün bir simgesi olarak görülmektedir. Hükümetlerin bütçelerinde bu kadar önem belirten bir harcama kalemi ile ilgili teorik ve ampirik çalışmalar literatürde popülerliğini korumaktadır. Bu araştırmaların en çok yoğunlaştığı alan savunma harcamalarının ilgili ülkede işsizlik oranını düşüren ve istihdamı artıran etkilerinin olduğuna ilişkin görüşlerdir.

Ülkelerin yaptığı askeri harcamaların ekonomik büyüme etkilerinin araştırılması esas itibarı ile bu etkilerin hangi kanallar yolu ile ortaya çıktığının belirlenmesi anlamına gelmektedir. Bununla birlikte literatürde askeri alanda yapılan harcamaların büyümeyi hangi kanallar yolu ile etkilediğini araştıran ve üzerine anlaşma sağlanmış görüşler mevcuttur (Topal, 2018, s.177).

Savunma harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki, ekonomi ve güvenlik politikalarının önemli bir bileşeni olarak yıllardır akademik ve politika odaklı bir sorun olarak değerlendirilmiştir. Bir ülkenin savunma harcamalarına yönlendirdiği kaynaklar, askeri kabiliyetlerin güçlendirilmesi, ulusal güvenliğin korunması ve uluslararası ilişkilerdeki rolünün sürdürülmesi için kritik öneme sahiptir. Ancak, bu harcamaların ekonomik büyüme üzerindeki etkileri konusunda hala birçok tartışma vardır. Bazıları, savunma harcamalarının ekonomik büyümeyi desteklediğini savunurken, diğerleri bu harcamaların ekonomik kaynakları azaltarak büyümeyi engellediğini iddia etmektedir. Bu çelişkili görüşler, savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki karmaşık ilişkiyi anlamaya yönelik araştırmaları teşvik etmektedir.

Savunma harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisinin araştırılması, savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkisini ortaya koyan Benoit'in 1973 ve 1978 yıllarında yaptığı çalışmalar ile başlamıştır. Literatürde savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini açıklayan talep yanlı askeri Keynesyen yaklaşım ve arz yanlı neoklasik yaklaşım olmak üzere iki yaklaşım mevcuttur (Dunne, Nikolaidou & Vougas, 2001). Talep yanlı Keynesyen görüş, savunma harcamalarının ekonomik büyümeyi çarpan etkisi ile artırabileceğini ifade etmektedir. Bu yolla savunma harcamaları Keynesyen tipi toplam talep yolu ile uyarılabilmektedir (Eğri vd., 2017). Öte yandan savunmaya yapılan harcamaları toplam talebin artmasına ve satın alma gücünün olumlu yönde etkilenmesine yol açmakta ve böylelikle pozitif dışsallıklar yaymaktadır. Savunma harcamalarının artması ile ekonomide talep ve istihdamda artışlar meydana gelmekte ve böylelikle ekonomik büyümede de artışlar yaşanmaktadır (Paul, Smith, & Willenbockel 2005). Savunma harcamaları ile artan toplam talep atıl halde duran veya yeteri kadar kullanılmayan kaynakları ekonomideki toplam çıktıyı artırmak adına tetiklemektedir. Dolayısıyla savunma harcamalarındaki artış ile uyarılan toplam talep, ekonomide sermaye stokunun kullanılmasını artırmakta ve buna paralel olarak istihdamı da artırmaktadır. Böylece artan sermaye stoku kullanımı ekonomideki kar

oranlarının artmasına ve böylece çarpan etkisi ile birlikte büyümede artışlar meydana getirmektedir. (Kollias, Manolas & Paleologou, 2004).

Savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi açıklayan bir başka görüş ise savunma harcamalarının bir fırsat maliyeti ortaya çıkardığını ve bu nedenle ekonomik büyüme üzerinde olumsuz sonuçlar meydana getirebileceğine ilişkin görüştür. Bu görüşe göre savunma harcamalarının bir fırsat maliyeti vardır ve diğer yatırımların dışlanmasına neden olmaktadır (Paul, Smith & Willenbockel, 2005). Savunma harcamaları mevcut kaynakları yerli sermaye oluşumundan uzaklaştırabilir ve böylece yatırım için mevcut potansiyel tasarrufları azaltabilir. Böylece ekonomide tasarruf-yatırım açığı artacak ve sonunda ekonomik büyümeyi azalacaktır (Chowdhury, 1991: s.83). Savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etkilere neden olabileceğini savunan araştırmacılara göre ülkelerde bu harcamalara yapılan yatırımların artması ile birlikte sağlık ya da eğitime yönelik yapılan sosyal refah harcamalarında belli azalmalar meydana gelebilmekte ve savunma harcamalarında meydana gelen her artışın finanse edilmesi için daha büyük vergi artışı ve borçlanma ile sonuçlanabilmektedir (Koçbulut & Altıntaş, 2021, s.535).

Savunma harcamaları ile makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkinin araştırılması literatürde güncelliğini koruyan konular arasındadır. Bu çalışmalar savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında bir ilişki olup olmadığının incelenmesi noktasında yoğunlaşmakla beraber savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki etkileşimin ekonomik sosyal ve siyasi boyutları ile nasıl şekillendiği üzerine yapılan çeşitli araştırmalarla genişletilmiştir. Savunma harcamalarının ekonomik büyümeye olan etkisi çeşitli faktörlerin bir araya gelmesi ile karmaşık bir şekilde belirlenmektedir. Bu etkinin ampirik olarak incelenmesi ise savunma harcamalarının ekonomik büyümeye olan etkisini belirlemek ve bu etkinin boyutlarını anlamak açısından önem arz etmektedir. Bu çalışmanın amacı savunma harcamalarının ekonomik büyümeye olan etkisini ampirik olarak incelemek ve mevcut literatürdeki bulguları değerlendirerek konuya dair önemli tartışmalara katkı sağlamaktır. Bu doğrultuda Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü (SIPRI)'nden alınan verilerle 2021 yılında en çok savunma harcaması yapan beş G20 ülkesi (ABD, İngiltere, Çin, Rusya ve Hindistan) için 2000-2021 yılları arasında panel regresyon analizi yapılmış ve sonuçlar değerlendirilmiştir. Bu çerçevede çalışmanın bu bölümünde savunma harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisinin teorik altyapısına değinilmiştir. İzleyen ikinci bölümde savunma harcamaları ve ekonomik büyüme literatürüne ilişkin araştırmalar sunulmuş üçüncü bölümde ise çalışmada kullanılan veri seti ve yöntem açıklanmış ve çalışmanın bulgularına yer verilmiştir. Çalışmanın son kısmı olan sonuç bölümünde ise çalışmaya ilişkin genel değerlendirme yapılarak sonraki çalışmalar için önerilerde bulunulmuştur.

2. Literatür Taraması

Savunma harcamaları ile ekonomik büyüme ilişkisine dair literatür oldukça geniştir. Bu çalışmalar birbirinden farklı ülke gruplarını ele almakla birlikte farklı ekonometrik yöntemlerle de test edilmiştir. Fakat bu çalışmalarda her ne kadar ülke ve zaman boyutu değişse de savunma

harcamaları ile ekonomik büyüme arasında kesin bir ilişkiye dair kanıtlar elde edilememiştir. Savunma harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisine dair alanyazındaki ilk çalışmalar Benoit'in 1973 ve 1978 yıllarında yaptığı çalışmalardır. Benoit 1978'de yaptığı çalışma ile yüksek savunma harcaması olan ülkelerin yüksek ekonomik büyümeyle sahip olduğu bulgusuna ulaşmıştır. Savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğunu savunan bu iddia literatüre "Benoit hipotezi" olarak geçmiştir. Bu çalışma ile birlikte savunma ekonomisi literatürüne savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen çok sayıda ampirik çalışma eklenmiştir. Araştırmalarda kullanılan veri seti, örneklem, zaman boyutu ve yöntem literatürde farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Benoit (1978), yaptığı çalışmada savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ortaya koyabilmek için 1950-1965 yılları arasında seçtiği 44 ülke ile korelasyon analizi yapmıştır. Çalışması sonucunda ekonomik büyüme ile savunma harcamaları arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunmuştur.

Lebovic & Ishaq (1978), savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki teorik bağlantıyı incelemiş ve savunma harcamalarının yerel ve bölgesel nedenlerini araştırmıştır. Bu amaçla 1973-1982 yılları arasında 20 Orta Doğu ülkesi üzerine regresyon analizi yapmış ve askeri harcamalar ile ekonomik büyüme arasındaki eşzamanlı ilişkiyi inceleyen bir model kurmuştur. En küçük karalar analizinde savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini negatif ancak istatistiksel olarak anlamlı olmadığı sonucuna varmıştır.

Deger & RoN (1983), çalışmalarında az gelişmiş ülkelerdeki askeri harcamalar ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi, makroistatistiksel bir çerçevede kesitsel kanıtlar kullanarak analiz etmişlerdir. Analizleri sonucunda savunma harcamalarının büyüme üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğunu ve dolayısıyla kalkınmayı geciktirdiğine dair bulgulara rastlamışlardır.

Atesoğlu & Mueller (1990), çalışmalarında iki sektörlü üretim fonksiyonu modeli kurarak savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Analiz sonucunda savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğunu ortaya koymuşlardır. Bunun yanında ekonometrik bulgular ekonomik büyümenin savunma harcamalarındaki değişikliklere duyarlılığının düşük olduğunu belirtmişlerdir.

Chowdhury (1991), gelişmekte olan 55 ülkede ekonomik büyüme ile savunma harcamaları arasındaki nedensellik ilişkisini araştırmıştır. Bu doğrultuda Granger nedensellik testini kullandığı çalışmada savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisinin her ülke için sonuç vermediği bulgusuna rastlamış ve çok sayıda gelişmekte olan ülkede savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki nedenselliğin yönüne ilişkin bazı geçici sonuçlara ulaşmıştır.

Mintz & Stevenson (1995), savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1950-1985 dönemleri arasında 103 ilke için Feder tipi 3 sektör analiz tekniği ile incelemiş ve savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında anlamlı bir ilişki olmadığını ortaya koymuşlardır.

Dunne, Nikolaidou & Vougas (2001), çalışmalarında Türkiye ve Yunanistan için 1960-1996 dönemlerine ait yıllık veriler kullanarak savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi VAR (vektör otoregresyon) analiz metodunu kullanarak incelemişlerdir. Ekonomik büyüme ve askeri harcamaların ekonomik büyüme üzerindeki etkisini Türkiye için negatif, Yunanistan için ise pozitif etkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Dakurah, Davies & Sampath (2001), askeri harcamalar ve ekonomik büyüme ilişkisini ampirik olarak test etmeyi amaçladıkları çalışmalarında gelişmekte olan 62 ülke verilerini kullanmışlardır. Yazarlar çalışmalarında Granger nedensellik testini kullanmış ve 23 ülkede savunma harcamalarından ekonomik büyümeye doğru tek yönlü, 7 ülkede ise çift yönlü nedenselliğin bulunduğunu tespit etmişlerdir. Bunun yanı sıra uyguladıkları eşbütünleşme sonuçları ise savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında uzun vadeli bir ilişkinin olduğunu göstermiştir.

Yıldırım, Sezgin & Öcal (2005), çalışmalarında 1989-1999 dönemi için Orta Doğu ülkeleri ve Türkiye için askeri harcamaların ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini ampirik olarak incelemişlerdir. Askeri harcamalar ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi, yatay kesit ve dinamik panel veri analizi tekniklerini kullanarak analiz etmiş ve askeri harcamaların Orta Doğu ülkelerinde ve Türkiye’de ekonomik büyümeyi artırdığı sonucuna ulaşmışlardır.

Heo (2010), Solow modellerini kullanarak 1954’ten 2005’e kadar ABD’deki savunma-büyüme ilişkisini test ettiği çalışmasında savunma harcamalarının ABD ekonomisini anlamlı bir şekilde etkilemediği sonucuna ulaşmıştır.

Chang, Huang, & Yang (2011), askeri harcamalar ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 90 ülkenin 1992-2006 yıllarını kapsayan verilerini kullanarak GMM (genelleştirilmiş momentler yöntemi) analizi yapmış ve savunma harcamalarının ekonomik büyümeye negatif etkileri olduğu sonucunu tespit etmişlerdir.

Pan, Chang & Wolde-Rufael (2015), 10 Orta Doğu ülkesindeki askeri harcamalar ile ekonomik büyüme arasındaki nedensel ilişkiyi, ülkeler arasında kesitsel bağımlılığı ve heterojenliği açıklayan bir panel nedensellik analiz tekniği kullanarak ele almışlardır. Analiz sonuçlarında bu ülkelerdeki savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki nedensel ilişki hakkında anlamlı sonuçlar elde edememişlerdir.

Eğri vd. (2017), ekonomik büyüme ile savunma harcamaları arasındaki ilişkiyi Türkiye ve Orta Doğu ülkelerinin 1970-2012 yılları için panel veri analiz tekniği kullanarak incelemişlerdir. Sonuç olarak bu ülkelerde ekonomik büyüme ile savunma harcamaları arasında negatif bir ilişkinin varlığını tespit etmişlerdir.

Rahman & Siddiqu (2019), askeri harcamaların ekonomik büyümeyi etkileyip etkilemediğini araştırdıkları çalışmalarında 1998’den 2017’ye kadar olan süre içinde 85 ülkenin ekonomik büyüme ve kişi başına gelir üzerindeki etkilerini incelemek için GMM analiz tekniğini kullanmışlardır. Ampirik bulgular savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin negatif olduğunu göstermiştir.

Bu sonucu harcamaların diğer alanlara, örneğin altyapıya, sağlığa, eğitime ve diğer malların üretimine yatırılacak daha kaynak bırakması ile açıklamışlardır. Diğer yandan askeri harcamalar ve silah ihracatı arasındaki etkileşimde dikkate değer bir değişiklik gözlemişler ve bu ikisi arasında pozitif ve önemli bir etki bulunduğunu ortaya koymuşlardır. Bu durumun da askeri harcamaların sadece kendisinin büyüme olumsuz bir etkisi olduğunu ancak silah ihracatıyla tamamlandığında bu harcamaların her iki modelde de GSYİH için olumlu bir etki haline geldiğini söylemişlerdir.

Eromesele & Orisadare (2020), Nijerya'da savunma harcamaları ile büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini analiz etmeyi amaçladıkları çalışmalarında, 1980-2017 yıllarını kapsayan veri setini kullanmışlardır. Savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik yönünü belirlemek için Toda-Yamamoto (TY) nedensellik testini kullanmışlardır. Toda-Yamamoto (TY) tekniğini kullanarak elde edilen ampirik sonuçlar, araştırma dönemi içinde savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında nedensellik yönü olmadığını göstermiştir. Bu sonuç, savunma harcamalarının ekonomik büyümeyi etkilemediğini ve tam tersi olduğunu göstermiştir. Bu da araştırma süresi içinde Nijerya'da savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında nedensellik yönünün olmadığını göstermiştir.

Torun, Eroğlu, & Bayrak (2021), Çalışmalarında 1961-2016 yılları arasında 26 NATO ülkesine ait istihdam, sabit sermaye yatırımları savunma harcamaları ve büyüme verilerini kullanarak savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Panel AMG tahmincisi metodu ile analiz etmişlerdir. Analiz çıktılarında savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde negatif etkileri olduğunu tespit etmişlerdir.

Desli & Gkoulgkoutsika (2021), yaptıkları çalışma ile askeri harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini dünya çapında 1960-2017 yılları arasındaki verileri kullanarak panel veri analiz tekniği ile incelemişlerdir ve ekonometrik analiz sonucunda askeri harcamaların ekonomik büyüme üzerindeki etkisini negatif olarak tespit etmişlerdir.

Topal, Unver, & Türedi (2022), çalışmalarında 27 Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) üyesi ülkede askeri harcamalar ve ekonomik büyüme arasındaki simetrik ve asimetrik ilişkiyi panel veri analiz yöntemi kullanarak araştırmışlardır. Çalışmalarının ampirik bulgularına göre, askeri harcamalar ile ekonomik büyüme arasında bir ülkeden diğerine değişen hem simetrik hem de asimetrik Granger nedensellik ilişkisi vardır. Ayrıca 27 NATO üyesi ülkenin 12'sinde askeri harcamalar ve ekonomik büyüme ilişkisinin varlığına dair destekleyici kanıtlar sağlanmıştır.

Saba & Ngepah (2022), çalışmalarında 1990-2018 dönemi için Sahra Altı Afrika, Orta Doğu ve Kuzey Afrika ile Latin Amerika ve Karayip ülkelerinin yer aldığı üç bölgede savunma harcamaları, ekonomik büyüme ve kalkınma arasındaki nedensel ilişkiyi incelemeyi ve üç bölgede savunma harcamalarının, büyüme ve kalkınma üzerindeki üçlü etkilerini tahmin etmeyi amaçlamışlardır. Büyüme göstergesi olarak reel gayri safi yurtiçi hasılayı, ekonomik kalkınma göstergesi olarak ise İnsani Gelişme Endeksini (HDI) kullanmışlardır. Çalışmalarında savunma harcamaları, ekonomik büyüme ve kalkınma arasında uzun vadeli bir ilişkinin hem genel örneklemede hem de Sahra Altı

Afrika, Orta Doğu ve Kuzey Afrika ile Latin Amerika ve Karayip ülkelerinin yer aldığı üç bölgede varlığını gösterdiğine dair kanıtlar elde etmişlerdir. Nedensellik sonuçlarına göre ise, savunma harcamaları, ekonomik büyüme ve kalkınma arasında iki yönlü nedensellik bulunmuştur. Yazarlar bu nedenle bu üç bölgede kapsayıcı ekonomik büyüme ve kalkınmanın artırılması için gerekli savunma harcamalarının azaltmaya yönelik bütüncül politikaları teşvik etmeyi ve bu üç bölgede savunma harcamalarının azaltılması, toplam üretimi ve yaşam standardını artırmaya teşvik edecek ve aynı yönde aynı anda hareket etmelerini sağlayacağını söylemişlerdir.

Karadam, Öcal & Yıldırım (2023), 1988-2019 dönemini kapsayan 103 ülkenin örneklem verilerini kullanarak askeri harcamalar ile ekonomik büyüme arasındaki olası doğrusal olmayan ilişkileri incelemeyi amaçladıkları çalışmalarında düşük gelirli ve orta gelirli gruplar için askeri harcamaların sadece rejim değişimini yönlendirmediğini, aynı zamanda düşük ve yüksek askeri harcamaların ekonomik büyüme üzerinde farklı eşik etkileri olan çeşitli yükselen negatif etkilere sahip olduğunu ve yüksek gelirli ülkeler için net silah ihracatının rejim değişimini yönettiğini ve net silah ihracatı arttıkça askeri harcamaların ekonomik büyüme üzerindeki negatif etkilerinin de derinleştiğine dair kanıtlar elde etmişlerdir.

Raifu & Aminu (2023), 1981'den 2019'a kadar olan dönemde 14 Orta Doğu ve Kuzey Afrika (MENA) ülkesinin ekonomik büyüme dağılımı üzerindeki etkilerini araştırmak için anlık regresyon ile anlık etkilerini analiz etmeyi amaçlamışlardır. Bu yöntemle, askeri harcamaların ekonomik büyümenin farklı yüzdelik dilimlerindeki dağılımına etkilerini inceleme olanağı sağlamakla kalmamış aynı zamanda panel çalışmalarını karakterize eden heterojenlik ve endojenlik sorunlarını da ele almışlardır. Çalışmalarında elde ettikleri sonuçlara göre askeri harcamaların ölçülerine ve ekonomik büyümeye bakılmaksızın, askeri harcamalardaki artışın farklı yüzdelik dilimlerinde ekonomik büyümeye pozitif etkileri bulunmaktadır. Bu sonuç MENA ülkelerinde askeri harcamaların ekonomik büyümeyi artırdığını göstermektedir.

3. Veri ve Metodoloji

Bu çalışmada Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü (SIPRI)' den alınan verilerle 2021 yılında en çok savunma harcaması yapan beş G20 ülkesi (ABD, İngiltere, Çin, Rusya ve Hindistan)'nin savunma harcamalarının ekonomik büyümeye olan etkisi 2000 ile 2021 yılları için panel tesadüfi etkiler- rassal etkiler modeli ile tahmin edilmiştir. Bu amaçla beş ülkenin 2000-2021 yılı verileri kullanılmış olup ilgili veriler Dünya Bankası (WB) ve Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü (SIPRI) tarafından elde edilmiştir. İlgili çalışmada ekonomik büyüme bağımlı değişken, savunma harcamaları ise bağımsız değişken olarak kabul edilmiştir. Gayri safi sabit sermaye oluşumu, işgücü, ithalat ve ihracat ise kontrol değişkenler olarak modele eklenmiştir. Uygulanan bu çalışmada savunma harcamalarının ekonomik büyümeye olan etkisini araştırılmak amacı ile oluşturulan model (1) numaralı denklem ile tahmin edilmiştir:

$$lqdp1 = \beta_1 ldsnp2 + \beta_2 llab + \beta_3 lfcap + \beta_4 lexp + \beta_5 limp \quad (1)$$

Burada *lgdp* gayri safi yurt içi hasılayı, *ldspn2*, savunma harcamalarını, *lfcap* sabit sermaye yatırımlarını, *llab*, işgücünü *lexp*, ihracat hacmini, *limp*, ise ithalat hacmini ifade etmektedir. Çalışmada kullanılan veriler cari olup, tahmin edilen modelin katsayı esnekliğini yorumlamak adına model logaritmik formda tahmin edilmiştir.

Tablo 1. Değişkenlere ilişkin bilgiler

Kısaltmalar	Değişken Adı	Açıklama	Kaynak
<i>lgdp</i>	Gayri safi yurt içi hasıla	GSYİH (\$)	World Bank (WB)
<i>ldspn2</i>	Savunma harcamaları	Savunma harcamaları (\$)	Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI)
<i>llab</i>	İşgücü	Toplam (Çalışanlar+ İşsizler)	World Bank (WB)
<i>lfcap</i>	Sabit sermaye yatırımları	Gayri Safi sabit sermaye oluşumu (\$)	World Bank (WB)
<i>lexp</i>	İhracat	İhracat hacmi (\$)	World Bank (WB)
<i>limp</i>	İthalat	İthalat hacmi (\$)	World Bank (WB)

3.1 .Bulgular

Ampirik analize ilk olarak kullanılan değişkenlerin özet istatistiklerine bakılarak başlanmıştır. Bu istatistiklere ait tablonun oluşturulmasında Stata 15 ekonometrik paket programından yararlanılmıştır.

Tablo 2. Değişkenlere ilişkin özet istatistikler

Değişken	Gözlem	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maksimum
<i>lgdp</i>	110	28.7884	1.126847	26.28283	30.78012
<i>ldspn2</i>	110	11.38498	1.157713	9.13002	13.59321
<i>llab</i>	110	18.93635	1.162906	17.2003	20.47571
<i>lfcap</i>	110	27.38553	1.208884	24.50282	29.63601
<i>lexp</i>	110	27.24898	.9363367	24.83214	28.89896
<i>limp</i>	110	27.24711	1.033293	24.85711	28.8552

Yukarıdaki tabloda 2000-2021 dönemine yönelik yıllık olarak incelenen verilerin ilgili oldukları değer biçiminde betimleyici istatistiklerine yer verilmektedir.

Panel veri analiz yöntemi oluşturulan modelin tahmini için belirli aşamalarda modele testler uygulanmasını gerektirmektedir. Çalışmada öncelikle ekonometrik model kurulmuş daha sonra değişkenlere ilişkin özet istatistiklere bakılmıştır. Modeldeki değişkenlerin ve modelin bir bütün olarak anlamlılığını test etmek amacıyla model en küçük kareler yöntemi ile tahmin edilmiş ve F testi ile anlamlılığı sınanmıştır. Daha sonra modelin birim etki veya birim ve zaman etkisinin varlığı sınanmış ve tesadüfî etkili ve sabit etkili model tahmin edilmiştir. Hangi modelin geçerli olduğunu karar vermek için modele Hausman testi uygulanmıştır. Uygun modele karar verildikten sonra

varsayımlardan sapmalar uygun testler ile sınanmış ve son olarak model dirençli standart hatalar ile tahmin edilmiş ve katsayı yorumları yapılmıştır.

İlk olarak modelin klasik veya tek yönlü model olup olmadığına karar vermek için birim etki ve zaman etkisi en çok olabilirlik (LR) (Yerdelen Tatoğlu, 2020, s. 182) testi ile sınanmıştır.

Tablo 3. Birim ve zaman etkilerinin varlığını sınamak için LR testi sonuçları

Grup değişkeni	LR istatistik	P değeri	Test sonucu
Birim ve zaman	66.98	0.0001	Birim veya zaman etkisi var
Birim	66.98	0.0001	Birim etki var
Zaman	0.00	1.0000	Zaman etkisi yoktur

Panel veri analizinde olabilirlik oranı (LR) testi, klasik modelin geçerliliğini test etmektedir ve bu test kısıtlı ve kısıtsız olmak üzere iki modele ayrılarak hareket etmektedir. Buna göre kısıtlı model klasik model, kısıtsız model ise yalnızca birim etkisinin, yalnızca zaman etkisinin ve hem birim hem de zaman etkisinin olduğu tesadüfi etkiler modelini ifade etmektedir (Yerdelen Tatoğlu, 2020, s.182) Olabilirlik oranı testinde Ho hipotezi hem birim hem zaman ve sadece birim ya da sadece zaman etkisi yoktur şeklinde kurulmaktadır. Modelde Ho hipotezi klasik model için geçerlidir. Tablo 3'teki sonuçlar göre ise grup değişkeni olarak birim ve zaman etkisi seçilen modelde, birim ve zaman etkilerinin olmadığını varsayan Ho hipotezi reddedilmiştir ve daha sonra iki yönlü model tahmin edilmiş, modelde zaman etkisinin olmadığı, birim etkisinin ise olduğu anlaşılmıştır.

Olabilirlik oranı (LR) testi sonucunda birim etkisinin varlığı kanıtlanmış ve modelin tek yönlü birim etkili model olduğu anlaşılmıştır. Bundan sonraki aşamada tek yönlü birim etkili tesadüfi etkiler ve tek yönlü birim etkili sabit etkiler modeli tahmin edilmiş ve daha sonra Hausman testi ile uygun olan modele karar verilmiştir.

Tablo 4. Sabit etkiler yöntemi ile tahmin edilen model

Değişken	Katsayı	Standart Hata	T istatistik	P> t
ldspn2	.310836	.0308998	10.06	0.001
llab	.5200176	.1436577	3.62	0.001
lfcap	.6912232	.037574	18.40	0.001
lexp	.4232071	.0587673	-7.20	0.001
limp	-.4687681	.0664363	-7.06	0.001
Sabit	-2.286598	2.491338	-0.92	0.361
R ² = 0.6906				
F testi (5,100) = 4953.69				
Prob>F= 0.0001				

Tablo 5. Tesadüfi etkiler yöntemi ile tahmin edilen model

Değişken	Katsayı	Standart Hata	z istatistik	P> z
ldspn2	.2633745	.0183069	14.39	0.001
llab	-.1174855	.0153452	-7.66	0.001
lfcap	.5894959	.0430898	13.68	0.001
lexp	-.0854652	.0319414	-2.68	0.007
limp	.2416707	.0415525	5.82	0.001
Sabit	7.614984	.30693	24.81	0.001
$R^2 = 0.9940$				
Wald chi2 (5) = 34038.61				
Prob>chi2 = 0.0001				

Tablo 4 ve Tablo 5, sırası ile sabit etkiler ve tesadüfi etkiler tahmincilerinin sonuçlarını vermektedir. Buna göre her iki modelinde açıklayıcılık gücünü test eden R^2 değeri yüksek çıkmış ve bağımsız değişkenlerin P değeri ($p < 0.05$) anlamlı sonuçlar vermiştir. Buna göre sabit etkiler modelinde modelde kullanılan bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken olan GSYİH'daki değişmelerin yaklaşık %69'unu açıklamaktadır. Savunma harcamaları, sabit sermaye oluşumu, istihdam ve ihracat hacmi GSYİH'yı beklenildiği gibi pozitif yönde etkilemekte, ithalat ise GSYİH'yı negatif etkilemektedir. Tesadüfi etkiler modeline göre ise bağımsız değişkenler bağımlı değişken olan GSYİH'daki değişmelerin %99'unu açıklamaktadır. Savunma harcamaları, sabit sermaye oluşumu ve ithalat ekonomik büyüme pozitif yönde etkilemekte, istihdam ve ihracat ise negatif yönde etkilemektedir. Hangi modelin uygun olduğuna karar vermek için Hausman testi yapılmış ve sonuçlar Tablo 6'da sunulmuştur:

Tablo 6. Hausman testi sonuçları

Test İstatistiği	Olasılık Değeri
chi2(4)	23.64
Prob>chi2	0.0003
$H_0 =$ Katsayılar arasındaki fark sistematik değildir.	

Hausman testi hipotez sonuçları H_0 : Birim ve zaman etkileri tesadüfidir, H_1 : Birim ve zaman etkileri sabittir şeklinde kurulmaktadır. Tablo 6'da yer alan Hausman testi sonucuna göre %0,05 anlamlılık düzeyinde "parametreler arasındaki fark sistematik değildir" şeklinde kurulan hipotezin reddedildiği görülmektedir. Buna göre iki tahmincide tutarlıdır fakat modelde sabit etkiler tahmincisinin etkin olduğuna, dolayısı ile sabit etkiler modelinin kullanılmasının uygun olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Başka bir ifade ile kurulan model tek yönlü birim etkilerin olduğu sabit etkiler tahmincisinin etkin olduğu modeldir.

Uygun modele karar verdikten sonra analizin devamında modele ilişkin varsayımdan sapmalar tek yönlü birim etkilerin olduğu sabit etkiler modeli için heteroskedasite, otokorelasyon ve yatay kesit bağımlılığı uygun testler ile sınananmış test sonuçları ise Tablo 7'de sunulmuştur:

Tablo 7. Heteroskedasite, otokorelasyon ve yatay kesit bağımlılığının sınanması

Varsayımdan sapmalar	Test Adı	Test istatistiği	Sonuç
Heterokedasite	Değiştirilmiş Wald Testi	chi2 (5) = 44.19 Prob>chi2 = 0.0001	Heterodesite var
Otokorelasyon	Durbin Watson Testi	Durbin-Watson = .60765504 Baltagi-Wu LBI = .7438899	Otokorelasyon var
Yatay kesit bağımlılık	Friedman'ın testi	Pr = 0.0001	Yatay kesit bağımlılık var

Tablo 7'den anlaşılacağı üzere sabit etkili olarak tahmin edilen modelde heterokedasite, otokorelasyon ve yatay kesit bağımlılık sorunu vardır. Bu sorunlar modelde tutarsızlığa neden olmakta ve etkinliği bozabilmektedir. Başka bir ifade ile bu sorunlar parametre varyanslarının standart hatalarını, R^2 'yi ve güven aralıklarının geçerliliğini de etkileyebilmektedir. Bu nedenle modeldeki bu sorunları düzeltmek için uygun dirençli tahminciler ile model test edilmiş böylede anlamlı katsayı tahminleri elde edilmiştir. Bu aşamada sabit etkili modeldeki sorunlara karşı Driscoll-Kraay dirençli standart hatalar tahmincisi kullanılmış, sonuçlar Tablo 8'de sunulmuştur.

Tablo 8. Sabit etkiler modeli için Driscoll-Kraay (1998) dirençli standart hatalar modeli sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Drisc/Kraay Std. Err.	T istatistik	Olasılık Değeri
<i>ldspn2</i>	.310836	.0325531	9.55	0.001
<i>llab</i>	.5200176	.1704326	3.05	0.038
<i>lfcap</i>	.6912232	.0272949	25.32	0.000
<i>lexp</i>	.4232071	.0721102	5.87	0.004
<i>limp</i>	-.4687681	.0679479	-6.90	0.002
Sabit	-2.286598	.0679479	-0.82	0.456
F(5, 4) = 4620.35				
Prob > F = 0.0001				
R-squared = 0.98				

Heterokedasite, otokorelasyon ve yatay kesit bağımlılığın olduğu varsayımı altında dirençli standart hatalar ile tahmin edilen modelin Tablo 8'de sunulan t istatistik değerlerine göre savunma harcamaları, istihdam, sabit sermaye yatırımları, ihracat ve ithalat hacminin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi anlamlı, sabit parametre ise anlamsızdır. Modelin F istatistik değeri anlamlı ve R^2 'si ise %98 civarındadır. Savunma harcamalarının ekonomik büyümeye olan etkisi beklenildiği gibi pozitif yönde ve anlamlıdır. Buna göre savunma harcamalarındaki %1 oranında artış ekonomik büyümeyi %0,3 oranında artırmaktadır. İstihdamdaki %1 oranında artış ekonomik büyümeyi %0.5 artırmakta, sabit sermaye yatırımlarındaki her %1 oranında artış ekonomik büyümeyi %0,7 oranında artırmakta, ihracattaki her %1 oranında artış ekonomik büyümeyi %0,4 oranında artırmakta, ithalattaki her %1 oranındaki artış ise ekonomik büyümeyi %0,5 azaltmaktadır.

Oluşturulan regresyon modelinin tahmin sonuçlarına göre savunma harcamaları ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkilidir ve bu sonuç istatistiksel olarak anlamlıdır. Açıklayıcı değişkenler

olan istihdam, sabit sermaye yatırımları ve ihracatın da ekonomik büyüme üzerindeki etkisi pozitif ve anlamlıdır. İthalatın ise ekonomik büyüme üzerindeki etkisi negatif ve anlamlıdır.

Çalışma literatürüne göre savunma hacemaları ile ekonomik büyüme arasında ilişkinin yönüne ve işaretine yönelik çok sayıda görüş aralığı mevcuttur. Bu görüş ayrılıklarının başlıca sebebi analize dahil edilen ülke guruplarının siyasi, jeopolitik ve ekonomik yönden farklılık göstermesidir. Bu doğrultuda savunma harcamaları ile ekonomik büyüme ilişkisini açıklayan iki farklı görüş ortaya atılmıştır. Bu görüşler askeri Keynesyen yaklaşım ve neoklasik yaklaşım etrafında toplanmıştır. Literatürde çok sayıda farklı görüş olduğu göz önüne alındığında çalışmada ulaşılan sonuçlar savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğunu savunan çalışmalara [Benoit (1973), Dunne, Nikolaidou & Vougas (2001), Yıldırım, Sezgin & Öcal (2005), Eğri vd.(2017)] ilişkin bulguları destekler niteliktedir.

4. Sonuç ve Tartışma

Günümüzde devletlerin en önemli görevlerinden biri vatandaşlarını iç veya dış saldırılardan korumaktır. Bu nedenle devletlerin savunma harcamaları yapmaları zorunlu bir nitelik haline gelmektedir. Bu durum da devletlerin milli gelirine bağlıdır. Savunma ekonomisinde devletlerin sahip olduğu, ekonomik durumlar, imkanlar, teknolojik altyapı savunma harcamalarının kritik noktasını oluşturmaktadır. Bu nedenle devletlerin savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında bir denge sağlamaları önem arz etmektedir. Bu denge sağlanması halinde savunma harcamaları askeri alanda itici ve ekonomik alanda kuvvetli, büyümeyi arttırıcı bir nitelik taşıyacaktır (Gölpek, Köse & Doğan, 2020).

Savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki Benoit'in 1973 ve 1978 yılları arasında yaptığı çalışma ile başlamış ve bu çalışmadan sonra çok sayıda farklı veri seti ve yöntem ile yapılan çalışmalar gelişmiştir. Konuya ilişkin literatür oldukça fazla ve güncel olmakla birlikte savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin yönüne dair kesin kanıtlar ortaya atılmamıştır. Bu bağlamda literatüre ek olarak bu çalışmada 2000-2021 dönemlerinde G20 ülkeleri içlerinde en çok savunma harcaması yapan beş ülke (ABD, İngiltere, Çin, Rusya ve Hindistan)'nin yıllık verileri kullanılarak savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi ekonomik büyüme bağımlı değişken, savunma harcamaları bağımsız değişken ve istihdam, sabit sermaye yatırımları, ihracat ve ithalat "açıklayıcı değişkenler olmak üzere bir büyüme modeli kullanılarak panel veri analiz tekniği ile incelenmiştir. Bu doğrultuda tahmin edilen modelde savunma harcamalarının ekonomik büyümeyi arttırdığına ilişkin kanıtlar elde edilmiştir. Analizin bulguları literatürdeki çalışmaları [Benoit (1973), Dunne, Nikolaidou & Vougas (2001), Yıldırım, Sezgin & Öcal (2005), Eğri vd.(2017)] desteklemekle birlikte böyle bir sonuç ilgili ülkelerde savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde arttırıcı bir rol izlediğini açıkça göstermektedir. Çalışmadan elde edilen sonuca göre devletlerin askeri alanda olumlu dışsalılık yayan yerli ve yabancı yatırımları teşvik etmesi ülke ekonomileri açısından pozitif sonuçlar doğurması bakımından önem taşımaktadır. Çalışmanın

kısıtları göz önüne alındığında, savunma harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisini daha iyi açıklamak adına veri seti genişletilebilir, modele yeni değişkenler eklenebilir. Öte yandan ülkelerin içerisinde bulunduğu askeri ittifaklara göre yeni veri seti oluşturularak ve yeni modeller kullanılarak alana yapılacak katkının artırılacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Atesoğlu , H., & Mueller, M. (1990). Defence spending and economic growth. *Defence and Peace Economics*, 2(1), s. 19-27.
- Aydın, C. (2021). *Savunma harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisinde army eğrisinin geçerliliği: orta doğu ülkeleri örneği*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Bandırma On Yedi Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir .
- Benoit, E. (1973). *Defence and economic growth in developing countries*. lexington books.
- Benoit, E. (1978). Growth and defence in developing countries. *Economic Development And Cultural Change*, 26(2), s. 271-280.
- Chang, H.C., Huang, B.-N., & Yang, C. (2011). Military expenditure and economic growth across different groups: A dynamic panel Granger-causality approach. *Economic Modelling*, 28(6), s. 2416-2423.
- Chowdhury, A. (1991). A causal analysis of defence spending and economic growth. *Journal of Conflict Resolution*, 35(1), s. 80-97.
- Dakurah, A., P. Davies , S., & Sampath , R. (2001). Defence spending and economic growth in developing countries: a causality analysis. *Journal of Policy Modeling*, 23(6), s. 651-658
- Deger, S., & Ron, S. (1983). Military expenditure and growth in less developed countries. *Journal of Conflict Resolution*, 27(2), s. 335-353.
- Desli, E., & Gkoulgkoutsika, A. (2021). Military spending and economic growth: a panel data investigation. *Economic Change and Restructuring*, 54, s. 781-806.
- Dunne, P., Nikolaidou, E., & Vougas, D. (2001). Defence spending and economic growth: a causal analysis for Greece and Turkey. *Defence and Peace Economics*, 12(1), s. 5-26.
- Eğri, T., Timur , B., Eğri , C., & Bayraktar, Y. (2017). Seçilmiş ortadoğu ülkeleri için ekonomik büyüme ve savunma harcamaları ilişkisi: panel veri analizi. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 5(5), s. 139-153.
- Eromesele, O., & Orisadare, M. (2020). Analysis of causal nexus between defence spending and economic growth in Nigeria: a toda-yamamoto approach. *The Economics and Finance Letters*, 7(1), s. 76-84.
- Gölpek, F., Köse , Z., & Doğan, F. (2020). Savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki: G8 örneği. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 12(22), s. 139-150.
- Heo, U. (2010). The relationship between defence spending and economic growth in the United States. *Political Research Quarterly*, 63(4), 760-770.
- Koçbulut, Ö., & Altıntaş , H. (2021). Savunma harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: OECD ülkeleri için panel eşik değer analizi. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 28(3), s. 553-555.
- Kollias, C., Manolas, G., & Paleologou, S.M. (2004). Defence expenditure and economic growth in the European Union: a causality analysis. *Journal of Policy Modeling*, 26(5), s. 553-569.

- Lebovic, J., & Ishaq, A. (1978). Military burden, security needs, and economic growth in the Middle East. *Journal of Conflict Resolution*, 31(1), s. 106-138.
- Mintz, A., & Stevenson, R. (1995). Defence expenditures, economic growth, and the “peace dividend”: A Longitudinal Analysis of 103 Countries. *Journal of Conflict Resolution*, 39(2), s. Journal of Conflict Resolution.
- Pan, C., Chang, T., & Wolde-Rufael, Y. (2015). Military spending and economic growth in the Middle East countries: Bootstrap panel causality test. *Defence and Peace Economics*, 26(4), s. 443-456.
- Paul, D., Smith, R., & Willenbockel, D. (2005). Models of military expenditure and growth: A critical review. *Defence and peace economics*, 16(6), s. 449-461.
- Rahman, T., & Siddiqui, D. (2019). The effect of military spending on economic growth in the presence of arms trade: a global analysis . *Şuradan ulaşılabilir : SSRN 3401331*.
- Raifu, I., & Aminu, A. (2023). The effect of military spending on economic growth in MENA: evidence from method of moments quantile regression. *Future Business Journal*, 3(21), s. 1-21.
- Saba, C., & Ngepah, N. (2022). Nexus between defence spending, economic growth. *Economic Change and Restructuring*, 55, s. 109-151.
- Topal, M. (2018). Türkiye’de askeri harcamalar ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin bir analizi (1960-2016). *Maliye Dergisi*, 174, s. 175-202.
- Topal, M., Unver, M., & Türedi, S. (2022). The military expenditures and economic growth nexus: panel bootstrap granger causality evidence from nato countries. *Panoeconomicus*, 69(4), s. 555-578.
- Torun, M., Eroğlu, E., & Bayrak, R. (2021). Savunma harcamalarının ekonomik büyüme etkisi: NATO ülkeleri üzerinde panel veri analizi. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 19(40), s. 489-507.
- Tüğen, K. (1998). Dünyada ve Türkiye’de savunma harcamalarındaki gelişmeler ve ekonomik etkileri. *Banka Ve Ekonomik Yorumlar*, 26(12), s. 48-75.
- Y. Karadam, D., Öcal, N., & Yıldırım, J. (2023). Distinct asymmetric effects of military spending on economic growth for different income groups of countries. *Defence and Peace Economics*, 34(4), s. 477-494.
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2020). *Panel veri Ekonometrisi*. İstanbul: Beta Yayınevi.
- Yıldırım, J., Sezgin , S., & Öcal, N. (2005). Military expenditure and economic growth in middle eastern countries: A dynamic panel data analysis. *Defence and Peace Economics*, 16(4), s. 283-295.

IMPACT OF DEFENCE EXPENDITURES ON ECONOMIC GROWTH: A PANEL DATA ANALYSIS ON SELECTED G20 COUNTRIES

Menekşe ÇİÇEK*
Eylül KABAKCI GÜNAY**
Meltem İNCE YENİLMEZ***

The investigation of the relationship between defence spending and macroeconomic variables remains a current topic in the literature. These studies focus on examining whether there is a relationship between defence spending and economic growth, and they have been expanded with various research on how the interaction between defence spending and economic growth is shaped by economic, social, and political dimensions. The impact of defence spending on economic growth is determined in a complex manner by the combination of various factors. Empirically examining this effect is crucial for determining and understanding the dimensions of the impact of defence spending on economic growth.

The relationship between defence spending and economic growth has been a topic of debate in the literature for a long time. The existence of various views arguing that defence spending has both positive and negative effects on economic growth indicates that there is no consensus on this relationship in the literature. The fact that many countries allocate a significant portion of their public budget expenditures to defence spending today highlights the importance of advancing studies on this topic. Conducting in-depth research on the effects of defence spending on economic growth can provide suggestions that help shape both economic policies and national security strategies more

* İzmir Democracy University, Department of Economics, menekse.cicek@idu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0895-8611>

** İzmir Democracy University, Department of Economics, eylul.kabakci@idu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5547-4316>

*** İzmir Democracy University, Department of Economics, meltem.inceyenilmez@idu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4689-3196>

effectively. The aim of this study is to test the effects of defence spending on economic growth using a panel regression method with the panel data set of the five G20 countries (USA, UK, Russia, China, and India) that made the highest defence expenditures in 2021, based on data from the Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI) for the period 2000-2021. The empirical findings of the study indicate that there is a positive relationship between defence spending and economic growth.

Defence services are public goods organized by countries to protect their national assets and sovereignty, and all individuals benefit from them equally. Government defence expenditures vary based on economic, political, geographical, geopolitical factors, and military alliances. Economic factors determine the nature and quantity of these expenditures and can affect security issues. The relationship between defence spending and economic growth is debated. Some views suggest that defence spending supports economic growth, while others argue that it hinders growth by reducing economic resources. This complex relationship encourages further research on the topic.

Research initiated by Benoit's studies in 1973 and 1978 examines the positive effects of defence spending on economic growth. In this literature, there are two main approaches: the demand-side Keynesian approach and the supply-side neoclassical approach. The Keynesian view argues that defence spending can increase economic growth through a multiplier effect. These expenditures create positive externalities by boosting total demand and purchasing power. As a result, defence spending increases demand and employment in the economy, mobilizes idle resources, and enhances the use of capital stock, thereby promoting economic growth.

The literature on the relationship between defence spending and economic growth is quite extensive. These studies have examined different groups of countries and have been tested using various econometric methods. However, despite the variations in country and time dimensions, no definitive evidence has been found regarding the relationship between defence spending and economic growth. The earliest studies on this relationship in the literature are Benoit's works in 1973 and 1978. In his 1978 study, Benoit found that countries with high defence spending had high economic growth, a finding that became known in the literature as the "Benoit hypothesis," which posits a positive relationship between defence spending and economic growth. Following this study, numerous empirical studies examining the relationship between defence spending and economic growth were added to the defence economics literature. The differences in data sets, samples, time dimensions, and methods used in the research have led to varying views in the literature.

The relationship between defence spending and economic growth began with Benoit's study between 1973 and 1978, and numerous subsequent studies using different data sets and methods have developed since then. Although there is extensive and current literature on this topic, definitive evidence regarding the direction of the relationship between defence spending and economic growth has not been established. In addition to the existing literature, this study examines the impact of defence spending on economic growth using annual data from the five G20 countries

with the highest defence expenditures (the USA, the UK, China, Russia, and India) from 2000 to 2021. Economic growth is the dependent variable, defence spending is the independent variable, and employment, fixed capital investments, exports, and imports are the explanatory variables. The analysis was conducted using panel data analysis technique, and the estimated model provided evidence that defence spending increases economic growth. The findings support previous studies [Benoit (1973), Dunne, Nikolaidou & Vougas (2001), Yıldırım, Sezgin & Öcal (2005), Eğri et al. (2017)] and clearly show that defence spending plays a positive role in economic growth in the studied countries. According to the results of the study, it is important for governments to encourage domestic and foreign investments that create positive externalities in the military field, as this would yield positive outcomes for national economies. Considering the limitations of the study, future research could expand the data set and add new variables to better explain the relationship between defence spending and economic growth. Additionally, creating new data sets and using new models based on the military alliances of the countries could further contribute to the field.

YEŞİL FİNANS YAZINININ MEVCUT DURUMU VE GELECEĞİ: BİBLİYOMETRİK BİR ANALİZ*

CURRENT STATUS AND FUTURE OF GREEN FINANCE LITERATURE: A BIBLIOMETRIC ANALYSIS

Funda ÇEVİRGEN**
Eylem BAYRAKÇI***

Öz

Politika yapıcılarının, hükümetlerin ve düzenleyici kuruluşların iklim değişikliği, küresel ısınma, enerji verimliliği ve sürdürülebilirlik konularına yönelik artan ilgisi, yeşil finans uygulamalarının incelenmesi ihtiyacını da artırmıştır. Bu çalışma, bibliyometrik analiz yoluyla yeşil finansın mevcut durumu ve gelecekteki yönleri hakkında kapsamlı bir analiz sunmayı amaçlamaktadır. Bu çalışmada Web of Science veri tabanından 1705 yeşil finans literatürü alınmıştır. Analiz için, yeşil finansın farklı bibliyometrik boyutlarını belirlemek amacıyla VOSviewer programı kullanılmıştır. Analizlerin sonucunda, yeşil finans alanının hızlı bir gelişme gösterdiği ve Çin'in kapsamlı gücü ile ilk sırada yer aldığı görülmüştür. Bu alandaki makaleler çoğunlukla Çin, Pakistan ve İngiltere'de olup; Türkiye 13. sırada yer almaktadır. İşbirliklerine bakıldığında konunun disiplinler

* Bu makale, Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Uluslararası Ticaret ve İşletmecilik Anabilim Dalı'nda Doç. Dr. Eylem BAYRAKÇI danışmanlığında Funda ÇEVİRGEN tarafından "Yeşil Finans Yazınına İlişkin Bibliyometrik Analiz" başlığı ile tamamlanan Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

** Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Uluslararası Ticaret ve İşletmecilik Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı, kfkaymak@ziraatbank.com.tr, ORCID: 0009-0008-1596-2882

*** Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Büyüküktü Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve İşletmecilik Bölümü, eylembayrakci@isparta.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8006-9160

How to cite this article/Atf için: Çevirgen, F., & Bayrakçı, E. (2024). Yeşil finans yazınının mevcut durumu ve geleceği: bibliyometrik bir analiz. *Öneri Dergisi*, 19(62), 79-112. DOI: 10.14783/maruoneri.1440257

Makale Gönderim Tarihi: 20.02.2024

Yayına Kabul Tarihi: 12.07.2024

Bu eser Creative Commons Atıf-Gayri Ticari
4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

arası ve küresel bağlamda ele alındığı görülmüştür. Anahtar kelimelerin analizine göre, “yeşil finans, “Çin”, “sürdürülebilir büyüme”, “yenilebilir enerji” ve “yeşil tahvil” en çok kullanılan anahtar kelimelerdir.

Anahtar Kelimeler: Yeşil Finans, Bibliyometrik Analiz, Web of Science, VOSviewer

Abstract

The growing interest of policymakers, governments, and regulatory institutions towards climate change, global warming, energy efficiency, and sustainability has increased the need to examine green finance implementations. The study aims to provide a comprehensive analysis of the current status and future directions of green finance through bibliometric analysis. 1705 green finance studies from the literature were taken from the Web of Science database. The VOSviewer program was used for the analysis to determine different bibliometric dimensions of green finance. As a result of the analysis, it was found out that the field of green finance has been developing rapidly, and China ranks first with its comprehensive power. Papers published in this field are mostly from China, Pakistan, and England; Türkiye ranks 13th. When examining the collaborations, it was seen that the issue was addressed in an interdisciplinary and global context. According to the analysis of keywords, “green finance”, “China”, “sustainable growth”, “renewable energy” and “green bond” are the most used keywords.

Keywords: Green Finance, Bibliometric Analysis, Web of Science, VOSviewer

1. Giriş

Nüfus artışı ve bununla beraber hızla artan tüketim, giderek azalan kaynaklar, enerji arzı ve güvenliği, emisyonlar gibi faktörler, ekonomik büyüme ve üretimi sekteye uğratmadan, arz ve talep dengesinin sürdürülebilir olmasını gerektirmektedir. Bu dengenin sağlanması ve korunması için geleneksel iş yapış şekillerinde ve uygulamalarında değişiklikler yapılmalıdır (ESCARUS, 2018). Küreselleşme ve sürdürülebilirlik ile ilgili dünya çapında yaşanan kaygılar, küreselleşmenin çevreye verdiği olumsuz etkiler, kaynakların yanlış kullanımı gibi birçok etmen finans alanında da yeni yaklaşımları zorunlu kılmıştır. Yeşil finans da bu yaklaşımlardan birisidir ve görece olarak yeni bir finans kavramıdır (Cai & Guo, 2021). Bununla birlikte, kavram son yıllarda özellikle uluslararası alanda yoğun ilgi görmeye başlamıştır. Sharan (2018), bunun nedenini, sadece belirli bir bölgede değil, tüm dünyada iklim koşullarının hızla değişmesi olarak açıklamaktadır.

Bununla birlikte genel olarak yazında yeşil finans, iş süreçlerinin kullanımını çevresel konulara duyarlılıkla birleştiren bir kavram olarak ele alınmakta (Al-Sheryani & Nobanee, 2020) ve daha iyi çevresel sonuç sağlamak için oluşturulan herhangi yapılandırılmış finansal faaliyet (Rapi vd., 2021) olarak değerlendirilmektedir. Yeşil finans, AlMenhali & Nobanee (2021) tarafından, doğal çevrenin korunmasını sağlamak veya çevreyi yönetmek amacıyla tasarlanabilen, sadece finansı değil aynı zamanda yerel ve küresel yatırımları da etkileyecek bir finans girişimi, süreci, ürünü veya hizmeti olarak; Ozili (2021) tarafından, sürdürülebilir bir çevreyi teşvik ederken ekonomik fayda sağlayan projelerin finansmanı olarak tanımlanmaktadır. Zhao, Zhou, Jiang, & Yan (2022), genel anlamda yeşil finansı, çevre koruma endüstrisi ve proje finansmanı sorunlarını çözmeye yönelik bir finansal yenilik olarak tanımlarken; Cai & Guo (2021), politika oluşturma, sigorta/risk çözümleri, tahviller veya çevre üzerinde olumsuz etkisi statükodan çok daha düşük olan veya çevreyi olumlu yönde

etkileyen diğer ticari operasyonlar gibi faaliyetleri finanse eden herhangi bir finansal yatırım olarak tanımlanabileceğini belirtmektedir. Soundarrajan & Vivek'e göre (2016, s.36) yeşil finans, "iklim değişikliğine uyum bağlamında, düşük karbonlu ve kaynak verimli ekonomilere yönelik dönüşüm sürecine finans sektörünü dahil etmeye yönelik stratejik bir yaklaşımdır". Bhatnagar & Sharma (2022) yeşil finansın, çevrenin korunması, iklim değişikliğinin azaltılması ve uyum ile ilgili tüm finansal unsurları ve faaliyetleri içerdiğini belirtmektedir. Höhne vd.'ne göre (2012) yeşil finans, sürdürülebilir kalkınma projelerine ve girişimlerine, çevresel ürünlere ve daha sürdürülebilir bir ekonominin gelişimini teşvik eden politikalara aktarılan finansal yatırımları ifade eden geniş bir kavramdır. Yazarlara göre, yeşil finans, iklim finansmanını da içermektedir ancak bununla sınırlı değildir. Kavram, aynı zamanda endüstriyel kirlilik kontrolü, su sanitasyonu veya biyolojik çeşitliliğin korunması gibi daha geniş bir yelpazedeki "diğer" çevresel hedeflere de atıfta bulunmaktadır. Bu bağlamda, yeşil finans, yeşil enerji ve sera gazı emisyonlarının azaltılması, iklim değişikliğinin etkilerine uyum ve diğer çevresel hedefler olmak üzere üç ayrı temaya ayrılmaktadır (Höhne vd., 2012).

Yeşil finans, kamu ve özel yeşil yatırımların ve yeşil girişimleri destekleyen kamu politikalarının finansmanı yoluyla küresel ekonominin sürdürülebilirliğe geçişinde olumlu bir değişimi temsil etmektedir. Bu bağlamda, Berensmann & Lindenberg'e göre (2016), yeşil finansın; *çevresel dışsallıkları içselleştirmek* ve çevresel fayda sağlayan yatırımları teşvik etmek amacıyla *risk algılarını azaltmak* olmak üzere iki temel görevi vardır. Nicholls'a göre (2021) çevresel finans daha çok "yeşil finans" olarak tanımlanmaktadır ve yeşil finans ya iklimle ilgili sorunları (olumlu/entegre) ele alan yenilikçi girişimlere başlangıç/büyüme sermayesi sağlar veya iklim krizini sürdüren şirketlerden (negatif/dışlayıcı) geri çekilir. Nicholls (2021)'un bu ifadesinden yola çıkılacak olursa yazarın yeşil finansı iki yönlü olarak ele aldığı görülmektedir. Bunlardan ilki, yazarın, olumlu – entegre yeşil finans olarak sınıflandırdığı yapıdır ve genellikle iklim krizine çözüm bulmak için güneş enerjisi veya karbon yakalama teknolojileri gibi yeşil teknoloji sağlayan şirketlere yatırım yapılmasıdır. Yeşil yatırımlar aynı zamanda doğal kaynakların çevresel açıdan sürdürülebilir yönetimi, biyolojik çeşitliliğin korunması, yenilenebilir enerji, enerji verimliliği, döngüsel ekonomi, temiz ulaşım ve kirliliğin önlenmesi ve kontrolü üzerinde çalışan şirketlere de odaklanmaktadır (Nicholls, 2021). Yazarın ikinci sınıflandırması, negatif – dışlayıcı – yeşil finanstır ve genellikle yatırımları yüksek karbon yoğunluğundan düşük karbon yoğunluğuna sahip şirketlere kaydırmaya (yatırım olarak) veya genel karbon ayak izini azaltmayı hedefleyen şirketlere sermaye tahsis etmeye odaklanmaktadır (Nicholls, 2021).

Lindenberg' e göre (2014) yeşil finans; 1) hazırlık ve sermaye maliyetleri dahil olmak üzere *kamu ve özel yeşil yatırımların finansmanı* (su yönetimi veya biyolojik çeşitlilik, peyzajın korunması, çevreye verilen zararların önlenmesi, en aza indirilmesi, tazmin edilmesi, enerji verimliliği, barajlar gibi), 2) Yeşil İklim Fonu gibi özellikle yeşil yatırımlarla ilgilenen bileşenleri veya yeşil yatırımlara yönelik finansal araçları kapsayan (örneğin, yeşil tahviller ve yapılandırılmış yeşil fonlar) *yeşil finans sistemi* ve 3) çevresel hasarın azaltılması veya uyum projelerinin ve girişimlerinin (örneğin yenilenebilir

enerjiler için tarife garantileri) uygulanmasını teşvik eden *kamu yeşil politikalarının finansmanı*, olmak üzere 3 boyutu içermektedir. Yeşil finans, yazarın 3. boyutu açısından ele alındığında, Cui'nin (2017) ifade ettiği gibi, hükümetler tarafından sürekli büyüyen çevre sorunlarının azaltılmasına yardımcı olacak bir strateji olarak da kullanılabilir.

Klioutchnikov & Kliuchnikov (2021), özellikle son on yılda, yeşil finansın yalnızca çevresel tehditlere ve iklim değişikliğine karşı mücadelede önemli bir alan değil, aynı zamanda sürdürülebilir kalkınmanın da bir koşulu haline geldiğini öne sürmektedir. Mohanty vd. (2023), tüm finans kurumlarının sürdürülebilir kalkınmayı desteklemek için yeşil ürünler sağlamalarının gerektiğini, bu yatırım stratejisinin, özellikle, uygun fiyatlı ve temiz enerji, insana yakışır iş ve ekonomik büyüme, sanayi, inovasyon ve altyapı ve iklim eylemi olmak üzere Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine ulaşılmasına yardımcı olacağını belirtmektedir. Bu bağlamda ele alındığında yeşil finans, çevresel düzenleyici yaptırımlara katkıda bulunacak ve aynı zamanda kirlilik üreten ve enerji odaklı sektörlerden yeşil teknolojilere ve yenilikçi çözümlere sahip olan işletmelere fon dağıtımını sağlayacaktır (Sharma, Mehta, & Ahuja, 2023). Dolayısıyla, iklim değişikliğinin ve düşük karbonlu bir topluma geçişin yarattığı zorlukları ele almaya yönelik kendi kendini idame ettiren finansal sistem yaklaşımının bir alt kümesi (Cai & Guo, 2021) olarak değerlendirilebilecektir.

Cai & Guo (2021), yeşil finansla ilgili yapılan tanımlamalar ve açıklamalar ne kadar farklı olsa da, sermayenin daha geniş ve daha sürdürülebilir bir amaç için kullanılması, çevreye fayda sağlanması veya çevreye verilen zararın azaltılması, riskin bir dereceye kadar yönetilmesi ve çevrenin sürdürülebilirliğini sağlayacak politikaların ve altyapının çerçeveselmesi gibi bazı ortak özellikleri paylaştığını belirtmektedir. Ancak, Yu vd. (2021), mevcut çalışmaların hâlâ kendi yaklaşımları ve anlayışları bakımından dağınık ve parçalı durumda olduğunu ifade etmektedir. Yazarlar, mevcut durumun ana hatlarını net bir şekilde çizmek, evrim eğilimlerinin (konunun değişim eğilimlerinin) doğru bir şekilde anlaşılmasını sağlamak ve gelecekteki araştırma yönlerine ışık tutmak için çalışmaların yapılması gerektiğini ileri sürmektedir.

2. Metodoloji

Bu çalışmada yeşil finans yazınına ilişkin genel bir bakış açısı sunmak, ilişki ağlarını ortaya çıkartmak, yeşil finans yazınının mevcut durumunu ve konunun değişim eğilimlerini ortaya koymak, bu bağlamda gelecekte yapılacak çalışmalara önerilerde bulunmak için bibliyometrik yöntem kullanılmıştır. Bibliyometrik analiz, bir disiplin içindeki mevcut araştırma faaliyetleri ve teorik temelleri hakkında değerli bilgiler sağlayabilen bir yöntemdir (Usdiken & Pasadeos, 1995). Bibliyometrik yöntem, "araştırmacılara çalışmaların görünümü hakkında bilgi verebileceği gibi alanda çalışan diğer araştırmacıların ne tür çalışmalara odaklandığını da göstermektedir" (Gülmez, Özteke, & Gümüş, 2021: 217). Bibliyometrik yöntemlerle toplanan veriler analiz edildiğinde, alanın yapısına, sosyal ağlara ve güncel ilgi alanlarına dair içgörüler ortaya konabilecektir (Zupic & Cater, 2015).

Bu araştırmada, bibliyometrik yöntemin sadece performans analizi değil, bilimsel haritalama olarak bilinen ve bir çalışma alanındaki hakim yönelimlerin, işbirliklerinin, en etkili yayınların bir göstergesini sağlayabilen prosedür kullanılmakta ve görsel haritalardan yararlanılmaktadır. Özellikle son yıllarda bibliyometrik analiz çalışmalarının görsel haritalar aracılığıyla sunumu oldukça yaygınlaşmasına rağmen (Gülmez, Özteke, & Gümüş, 2021) finans alanında sınırlı çalışma yapıldığı görülmektedir. Performans analizi ile birlikte yapılan bilimsel haritalama teknikleri mevcut çalışmayı daha önce yapılmış bibliyometrik çalışmalardan farklılaştırmaktadır. Ayrıca, elde edilen bulgular, Türkiye’de oldukça az sayıda çalışmaya konu olan yeşil finans konusunda çalışma yapacak bilim insanlarına bazı araştırma fırsatları sunmaktadır.

2.1. Araştırmanın Amacı ve Araştırma Soruları

Bu araştırmada, yeşil finans yazınının mevcut durumunu ortaya çıkartmak, konunun değişim eğilimlerini anlamaya çalışmak ve genel hatlarıyla yeşil finansla yönelik gelecekte yapılacak çalışmalara ışık tutmak amaçlanmaktadır. Bu bağlamda araştırmada, yeşil finansla ilgili kavramsal ve/veya ampirik olarak ele alan bilimsel literatürün genel hatlarıyla performans analizi yapılmıştır. Ayrıca, yeşil finanstaki mevcut eğilimleri, yayınların, kuruluşların, ülkelerin/ulusların ve en çok alıntı yapılan yazarların ayrıntılı analizi yapılmıştır. Bununla birlikte, yeşil finans alanında hangi konuların ve anahtar kelimelerin öne çıktığı ele alınmış ve gelecekte hangi konuların öne çıkabileceği yorumlanmıştır.

Araştırmanın amaçlarından hareketle yanıt aranan araştırma soruları şunlardır:

1. Yeşil finans alanında yapılan makalelerin sayısı yıllar itibariyle nasıldır?
2. Yeşil finans alanına en çok hangi kuruluşlar, ülkeler ve yazarlar katkıda bulunuyor?
3. Yeşil finans alanında yazarlar ve ülkeler arasındaki işbirlikleri nasıl görünüyor?
4. Hangi makaleler yeşil finans araştırmaları üzerinde en fazla etkiye sahiptir?
5. Yeşil finans alanında öncelikli konu alanları ve anahtar kelimeler nelerdir?
6. Gelecekte yapılacak yeşil finans araştırmaları için hangi konular önerilebilir?

2.2. Bibliyometrik Metodoloji

Bu çalışmanın araştırma sorularının cevaplandırılabilmesi için bibliyometrik metodoloji kullanılmıştır. Bibliyometrik metodoloji, bibliyometrik veriler (örneğin yayınlar) üzerinde nicel tekniklerin, yani bibliyometrik analizin uygulanmasını kapsar (Donthu vd., 2021). Nicel bir yaklaşım olarak bibliyometrik analiz, araştırma alanlarına ilişkin derinlemesine ve kapsamlı bir anlayış sunmak için etkili bir yöntem olarak kabul edilmekte (Yu vd., 2021, s.3) ve çeşitli konuların performansını ölçmek için yaygın olarak kullanılmaktadır (Yin, Gong, & Wang, 2018). Bibliyometrik veri ve

analiz, bir ülkenin (veya başka bir birimin) bilimsel yönelimi ve dinamizmi ile dünya çapında bilim ve teknolojiye katılımı, diğer bir deyişle hem ulusal hem de uluslararası toplum üzerindeki etkisi hakkında bilgi sağlamaktadır (Okubo, 1997). Bibliyometrik analiz, büyük hacimli yapılandırılmamış verileri titizlikle anlamlandırarak, birikimli bilimsel bilginin evrimsel nüanslarının şifresini çözmek ve haritalamak için de faydalıdır. Aynı zamanda, akademisyenlerin (1) tek noktadan genel bakış elde etmelerini, (2) bilgi boşluklarını belirlemelerini, (3) yeni bilgiler elde etmelerini ve (4) araştırmaya yönelik fikirler ve alana yönelik katkıları konumlandırmalarını sağlamaktadır (Donthu vd., 2021). Bibliyometrik çalışmalarda performans analizi ve bilimsel haritalama olmak üzere başlıca iki analiz süreci uygulanmaktadır (Gutierrez-Salcedo vd., 2018).

2.2.1. Performans Analizi

Performans analizi, incelenen öğelerin nitelik ve nicelik göstergeleri aracılığıyla ölçülmesine odaklanmaktadır (Gutiérrez-Salcedo vd., 2018). Gutiérrez-Salcedo vd. (2018) performans analizinde üç göstergenin kullanıldığını belirtmektedir:

- 1) Üretim göstergeleri: Yayınlanan toplam makale sayısı, belirli bir dönemde yayınlanan makale sayısı gibi farklı bilimsel aktörler tarafından yayınlanan makalelerin sayımına odaklanır.
- 2) Alınan alıntılara dayalı etki göstergeleri: Toplam alıntı sayısı (kendinden alıntılar dahil veya hariç), makale başına ortalama alıntı sayısı, en çok alıntı yapılan makalelerin sayısı gibi ölçümlere odaklanır.
- 3) Derginin etkisine dayalı göstergeler: Etki Faktörü, en çok atıf alan dergiler gibi ölçümlere odaklanır.

2.2.2. Bilimsel Haritalama

Bilimsel haritalama, araştırma bileşenleri arasındaki ilişkileri inceler (Cobo vd., 2011). Bu analiz, araştırma bileşenleri arasındaki entelektüel etkileşimler ve yapısal bağlantılarla ilgilidir (Donthu vd., 2021). Bilimsel haritalama teknikleri arasında atıf analizi, ortak atıf analizi, bibliyografik eşleşme, ortak kelime analizi ve işbirliği analizi yer almaktadır.

Atıf analizi, alıntılarının, bir yayın diğerinden alıntı yaptığında oluşan yayınlar arasındaki entelektüel bağlantıları yansıttığı varsayımıyla çalışan temel bir bilimsel haritalama tekniğidir (Appio, Cesaroni & Di Minin, 2014). Entelektüel bağlantılar düşüncelerde ve fikirlerde uyum sağlamakla ilgilidir. Analiz, alıntılar kullanılarak bir araştırma alanındaki en etkili yayınları ortaya çıkartır, böylece o alanın entelektüel dinamikleri hakkında bilgi edinilebilir (Donthu vd., 2021). Bir makale diğerine atıfta bulunursa, bunların entelektüel bağlamlarının ilişkili olduğu yani entelektüel bağlantısının olduğu varsayılır (Baker, 1990). Performans analizinde yapılan atıf analizi, temel olarak belirli makalelerin alıntılarının sayılması anlamına gelirken (van Raan, 2014); bilimsel haritalamada atıf analizi atıfları saymanın ötesinde, fikirler veya entelektüel gelenekler arasındaki bağlantıyı yansıtan, alıntı yapılan belgeler arasındaki ilişkilerin analizidir.

Ortak atıf analizi, sıklıkla birlikte atıf yapılan yayınların tematik olarak benzer olduğunu varsayan bir bilimsel haritalama tekniğidir (Donthu vd., 2021). Bu bağlamda, iki kaynak birlikte ne kadar çok atıf alırsa, içeriklerinin ilişkili olma ihtimalinin o kadar yüksek olacağı varsayılmaktadır (Zupic & Cater, 2015). Ortak atıf sayısı, iki belgenin birlikte atıf yapılma sayısı olarak tanımlanmaktadır. Örneğin, A ve B makalelerinin her ikisi de birçok başka makale tarafından alıntılanıyorsa, aralarında daha güçlü bir ortak atıf ilişkisi vardır (Hjørland, 2013). Buna göre, ne kadar çok makaleden alıntı yapılırsa aralarındaki ilişki o kadar güçlü olacaktır. Ortak atıf analizi ileriye dönük birleştirme olarak da adlandırılabilir (Hjørland, 2013).

Bibliyografik eşleştirme, ortak referansları paylaşan iki yayının içeriklerinin de benzer olduğu varsayımıyla çalışan bir bilimsel haritalama tekniğidir (Donthu vd., 2021) ve bir veya daha fazla ortak bibliyografik referansa sahip olan belgelerin bibliyografik olarak eşleştiği varsayılmaktadır. Örneğin, A belgesi ve B belgesinin her ikisi de C belgesinden alıntı yapıyorsa, bu durumda A ve B bibliyografik olarak eşleşmiştir (Hjørland, 2013). Bibliyografik eşleşme geriye dönük birleştirme olarak da adlandırılabilir (Hjørland, 2013).

Hem ortak atıf analizi hem de bibliyografik eşleşme ile çalışmalar arasında konu, anlam ve/veya içerik olarak benzeyip benzemediğinin belirlenebileceği varsayılmaktadır. Ancak, Cobo vd.'nin (2011) vurguladığı gibi, bibliyografik eşleşme alıntı yapılan belgeleri incelerken, ortak atıf analizi alıntı yapılan kaynakları incelemektedir. Öztürk (2021), ortak atıf analizinin farklı çalışmalarda birlikte alıntılanan çalışmaları; bibliyografik eşleşmenin ise bir çalışmada birlikte atıf gösterilen çalışmalar arasındaki ilişki ağlarını gösterdiğini ifade etmektedir. Jarneving de (2005), bibliyografik eşleştirmenin, eşleşmiş yayınlarda yer alan referanslarla ilgili olduğunu ve iki çalışma bir kez yayımlandığında bağlantılarının referanslarla belirlendiğini, bu nedenle sabit ve kalıcı bir ilişki ortaya çıktığını belirtmektedir. Yazara göre ortak atıf ise alıntı gücüne bağlı olarak zaman içinde değişebilecek niteliğe sahiptir (Jarneving, 2005) dolayısıyla dinamik ve değişkendir.

İşbirliği analizi, yazar, kurum ya da ülkelerin bilimsel anlamda başka yazar, kurum ya da ülkelerle nasıl bir ilişki içinde olduğunu araştırmak için kullanılmaktadır. Bu analiz ile belirli bir alanda birlikte çalışan yazar grupları, gizli yazar toplulukları, belirli bir araştırma alanındaki mevcut kurum ya da ülkeler arasındaki ilişki ağları ortaya koyulabilmektedir (Gutiérrez-Salcedo vd., 2018). Ortak yazarlık analizi ile bir araştırma alanındaki akademisyenler arasındaki etkileşimler incelenebilir (Donthu vd., 2021). Aynı zamanda ortak yazarlık, araştırma işbirliklerinin güvenilir bir göstergesi olarak kabul edilmektedir (Kumar, 2015). Dolayısıyla, ortak yazarlık analizi, bireyler ve kuruluşlar arasındaki işbirliği modellerine ilişkin bir vizyon da sağlamaktadır. Ortak yazarlık ağı, bilginin yapısını tasvir eden bir ağ olduğu kadar akademik toplumu da tasvir etmektedir (Carchiolo vd., 2022). Bu nedenle bilimsel işbirliği modellerini anlamak ve değerlendirmek için yaygın olarak kullanılmaktadır (Fonseca vd., 2016).

Atıf yapılan veya atıf yapan yayınları odak noktasına alan atıf analizi, ortak atıf analizi ve bibliyografik eşleştirmeden farklı olarak *ortak kelime analizi*, yayının gerçek içeriğini inceleyen bir tekniktir (Donthu vd., 2021). Ortak kelime analizi, belgelerdeki kavramlar veya kelimeler arasındaki ilişkileri temsil eder ve bir belgede bir arada görünen kelimelerin bir ağda ilişkilendirileceği anlamına gelir (Gutiérrez-Salcedo vd., 2018). Bu analiz, bir araştırma alanının kapsamını anlamak, önemli ve güncel konuların neler olduğunu tanımlamak için kullanılabilir. Ayrıca konuların zaman içindeki evriminin incelenmesine de yardımcı olabilir ve farklı araştırma grupları arasındaki bilişsel ilişkiler hakkında izlenim verebilir (Gutiérrez-Salcedo vd., 2018). Anahtar kelimelerle temsil edilen temalar ve temalardaki ilişki ağının incelendiği anahtar kelime analizi ile kavramsal alandaki değişimler zamansal olarak da analiz edilebilmektedir (Zupic & Cater, 2015). Dolayısıyla, ortak kelime analizi ile araştırma alanının geleceğine dair de tahminde bulunulabilir (Donthu vd., 2021).

2.3. Verilerin Toplanması

Bu çalışmada veriler Web of Science (WoS) veri tabanından elde edilmiştir. WoS, birinci sınıf yayın indekslerini içermektedir ve önde gelen akademik dergiler ve alıntı ağları içinde aramayı mümkün kılmadan yanı sıra, belirli bir araştırma alanındaki çıktılarını ve eğilimleri belirlemek amacıyla referans ve alıntı etkinliğini izlemeye yönelik güçlü yeteneklere de sahiptir (Huang vd., 2022). WoS veri tabanındaki atıf indekslerinde incelenen dergilerde yayınlanan makaleler akademik camiada yaygın olarak kabul görmekte ve bunun sonucunda da bu veri tabanı bibliyometrik analizlerde sıklıkla kullanılmaktadır (Sezgin, Orbay, & Orbay, 2022). Bu nedenlerle, bu çalışmada literatür taraması ve analizi için WoS veri tabanı kullanılmıştır. Araştırmada kullanılan veri toplama süreci ise şu şekildedir:

Veritabanı = Web of Science;

Tarama Terimi = “green finance” OR “green financing”;

Filtreleme = İlk etapta 1825 çalışmaya ulaşılmıştır, 2024 yılı çalışmalarını hariç tutulmuş, makale, erken erişim ve derleme türündeki çalışmalar dahil edilmiştir;

Veri Seti = 1705 çalışmadan oluşmuştur,

Veri Setinin İndirilmesi = 10 Aralık 2023.

Bu çalışmada, görselleştirme ağlarını geliştirmek ve analiz etmek için VOSviewer yazılımı kullanılmıştır. VOSviewer, veri setini grafiksel olarak temsil etme olanağı ve büyük veri setini yorumlama kolaylığı sağlamaktadır (van Eck & Waltman, 2010). Aynı zamanda bibliyometrik haritaların incelenmesine ve yorumlanmasına yardımcı olan güçlü bir grafik arayüzüne sahiptir (Bhatnagar & Sharma, 2022).

3. Bulgular

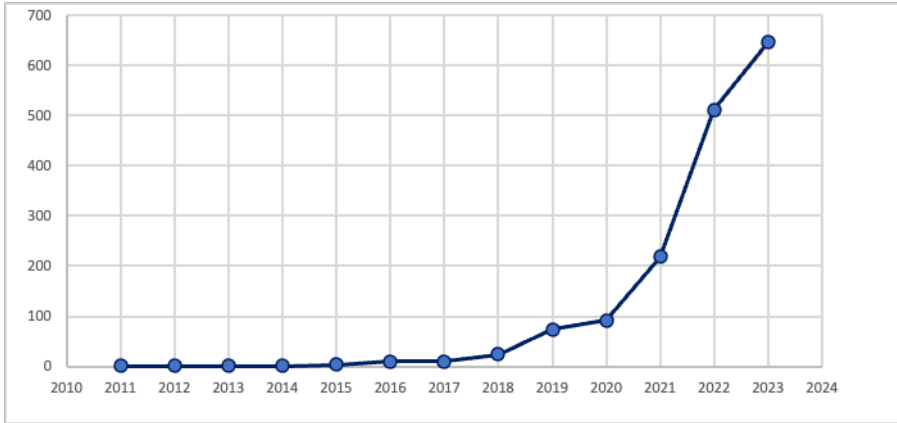
Çalışmanın bu bölümünde WoS veri tabanından elde edilen verilerin performans analizi ve bilimsel haritalama bulgularına yer verilmiştir.

3.1. Performans Analizi Bulguları

Performans analizi, “bilimsel aktör gruplarını (ülkeler, üniversiteler, araştırmacılar) belirleyerek ve bu grupların çalışmalarının etkisini bibliyografik verilere dayalı olarak değerlendirmeyi hedefler” (Damar & Aydın, 2023: 84). Performans analizinin odağında, incelenen öğelerin nitelik ve nicelik göstergeleri aracılığıyla ölçülmesi vardır (Gutiérrez-Salcedo vd., 2018).

3.1.1. Yıllara Göre Yayın Sayıları

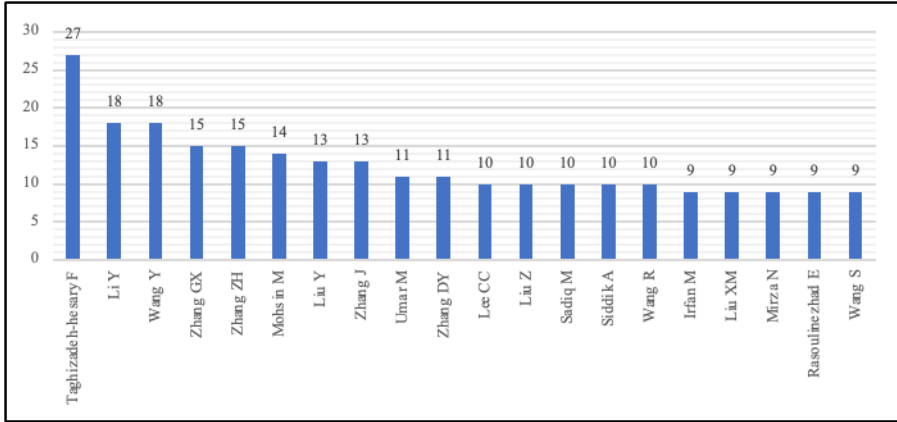
Şekil 1’de yayınların yıllara göre dağılımı gösterilmektedir. Buna göre, WoS veri tabanında yeşil finans ile ilgili ilk yayının 2011 yılında yayımlandığı, 2018 yılından sonra yayın sayısında artış olduğu ancak asıl kırılma noktasının 2020 yılı olduğu görülmektedir. Yayınlanma trendine göre yeşil finans çalışmalarının sayısının özellikle son iki yılda büyük oranda arttığı göze çarpmaktadır. Buradan hareketle, yakın gelecekte de artmaya devam edeceği düşünülmektedir.

Şekil 1. Yıllara göre yayınlar

3.1.2. Yazarlara Göre Yayınlar

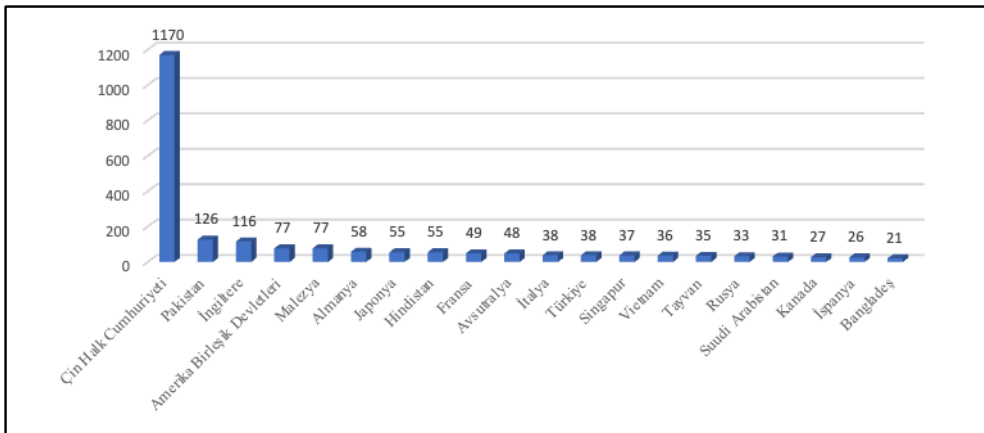
Şekil 2’de, yayınların yazarlara göre dağılımı yer almaktadır. Yeşil finans ile ilgili en çok yayın yapmış yazarlar incelendiğinde, 27 makale ile Farhad Taghizadeh-Hesary’in ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Bu yazarı 18 makale ile Yue Li ve Yu Wang’ın izlemektedir.

Şekil 2. Yayınların yazarlara göre dağılımı

3.1.3. Ülkelere Göre Yayınlar

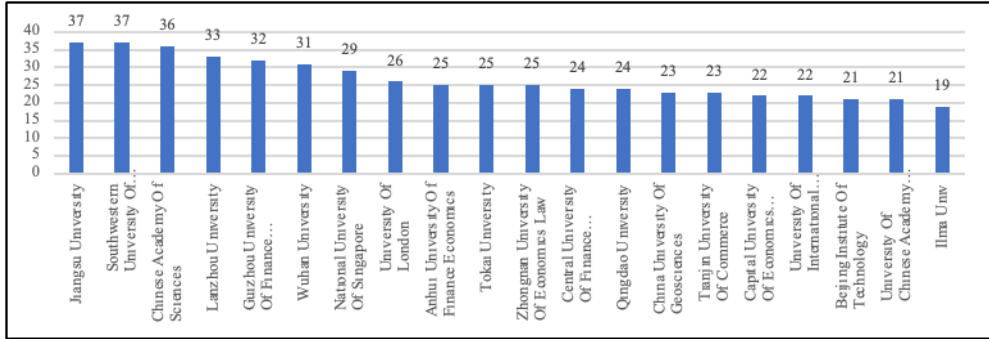
Makalelerin ülkelere göre dağılımı incelendiğinde Çin Halk Cumhuriyeti'nin açık ara farklı en fazla yayın (1170 çalışma) yapılan ülke olduğu göze çarpmaktadır. Daha sonra sırasıyla, 126 yayınlı Pakistan, 116 yayınlı İngiltere takip etmektedir. Bu alanda en çok yayın yapan ülkeler Şekil 3'te gösterilmiştir. Türkiye'nin bu sıralamada 38 çalışma ile 13. sırada yer aldığı görülmektedir. Dolayısıyla WoS veri tabanında yer alan endekslerde, yeşil finansı ulusal bağlamda ele alan çalışmalarda bir boşluk olduğu göze çarpmaktadır.

Şekil 3. Ülkelere göre yayınların dağılımı

3.1.4. Kurumlara Göre Yayınlar

WoS veri tabanında 2022 yılının aralık ayına kadar yeşil finans ile ilgili yapılan yayınların kurumlara göre dağılımı Şekil 4'de gösterilmektedir. Southwestern University of Finance Economics China ve Jiangsu University 37 makale ile ilk sırada yer alırken Chinese Academy of Sciences 36 makale ile ikinci sırada yer almaktadır. Yeşil finans konusunda yayınlanan makalelerin kurum dağılımında Lanzhou University, Guizhou University of Finance Economics, Wuhan University ve National University of Singapore da yayınlara yüksek katkı yapan kurumlardır.

Şekil 4. Kurumlara göre yayınların dağılımı

3.1.5. Atıf Sayılarına Göre Yayınlar

WoS veri tabanında atıf sayısına bakıldığında, en çok atıf alan yayının, 374 atıf ile Zhang, vd. (2021) tarafından yazılan “*Public spending and green economic growth in BRI region: Mediating role of green finance*” isimli çalışma olduğu görülmektedir. Bu çalışmayı 368 atıf ile Lee, C.C. ve Lee, C.C. (2022) tarafından yazılan “*How does green finance affect green total factor productivity? Evidence from China*” isimli çalışma takip etmektedir. En çok atıf alan diğer bir çalışma da Yu vd. (2021) tarafından yazılan “*Demand for green finance: Resolving financing constraints on green innovation in China*” isimli çalışmadır ve 353 atıf almıştır. Yeşil finans konusu ile ilgili WoS veri tabanında en fazla atıf alan ilk 10 makalenin yazarları, yayın yılı, dergi adı ve atıf sayıları Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. En Çok Atıf Alan Çalışmalar

Sıra	Makale Adı	Yazar	Dergi	Yayın Yılı	Atıf Sayısı
1	Public spending and green economic growth in BRI region: Mediating role of green finance	Zhang,D.Y.;Mohsin ,M.;Rasheed,A.K.;Chang,Y;Taghizadeh-Hesary,F.	Energy Policy	2021	374

2	How does green finance affect green total factor productivity? Evidence from China	Lee, C.C.; Lee, C.C.	Energy Economics	2022	368
3	Demand for green finance: Resolving financing constraints on green innovation in China	Yu, C.H.; Wu, X.Q.; Zhang, D.Y.; Chen, S.; Zhao, J.S.	Energy Policy	2021	353
4	The way to induce private participation in green finance and investment	Taghizadeh-Hesary,F.; Yoshino, N.	Finance Research Letters	2019	311
5	A bibliometric analysis on green finance: Current status, development, and future directions	Zhang, D.Y.; Zhang, Z.W.; Managi, S.	Finance Research Letters	2019	240
6	Impact of green finance on economic development and environmental quality: a study based on provincial panel data from China	Zhou, X.G.; Tang, X.M.; Zhang, R.	Environmental Science and Pollution Research	2020	236
7	The role of green finance in environmental protection: Two aspects of market mechanism and policies	Wang, Y.; Zhi, Q.	Energy Procedia	2016	231
78	Does financial inclusion impact CO2 emissions? Evidence from Asia	Le, T.H.; Le, H.C.; Taghizadeh-Hesary, F.	Finance Research Letters	2020	226
89	Can green financial development promote renewable energy investment efficiency? A consideration of bank credit	He, L.Y.; Liu, R.Y.; Zhong, Z.Q.; Wang, D.Q.; Xia, Y.F.	Renewable Energy	2019	219
910	Influence mechanism between green finance and green innovation: Exploring regional policy intervention effects in China	Irfan, M.; Razzaq, A.; Sharif, A.; Yang, X.D.	Technological Forecasting and Social Change	2022	209

3.2. Bilimsel Haritalama Bulguları

Bilimsel haritalama, “bilimsel araştırmanın kavramsal, sosyal veya entelektüel yapısının yanı sıra evrimini ve dinamik yönlerini göstermeyi amaçlar” (Damar & Aydın, 2023: 87). Bilimsel haritalama teknikleri arasında atıf analizi, ortak atıf analizi, bibliyografik eşleşme, ortak kelime analizi ve işbirliği analizi yer almaktadır.

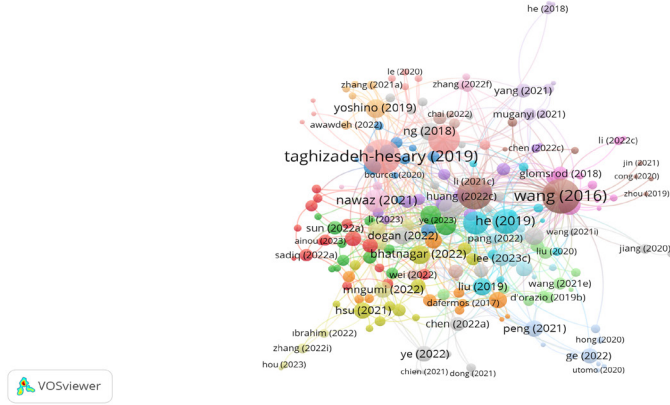
3.2.1. Atıf Analizi Bulguları

Atıf analizi, alıntılar kullanılarak bir araştırma alanındaki en etkili yayınları ortaya çıkartır, böylece o alanın entelektüel dinamikleri hakkında bilgi edinilebilir (Donthu vd., 2021).

3.2.1.1. Atıf-Yayın Analizi

Yeşil finans alanındaki en etkili makalelerin belirlenmesi için VOSviewer programı üzerinden yapılan atıf-yayın analizinde 1705 makaleden en az atıf alma sayısı 25 olarak belirlenmiştir. Bu kısıtı karşılayan 274 çalışmaya ulaşılmıştır. 266 çalışma içinde birbiriyle bağlantılı olmayan 69 yayın haritalama dışı bırakılmış ve haritalama 205 yayın ile yapılmıştır.

Atıf-yayın analizi incelendiğinde 23 kümeye ulaşılmış ve bu kümeler arası 540 bağlantı olduğu görülmüştür. Yapılan haritalama sonucu bağlantı sayısı en yüksek olan yayın Wang'ın (2016) çalışması olurken Taghizadeh-hesary (2019) ve Zhou (2020) tarafından yapılan çalışmalar izlemektedir. Atıf sayısına göre ise en çok atıf alan yayınların sırasıyla; Zhang (2021), Lee (2022) ve Yu (2021) tarafından yapılan çalışmalar olduğu görülmektedir¹. Haritalama aşamasında ağırlık parametresi bağlantı seçildiğinde oluşan ağ haritası Şekil 5'de gösterilmektedir.

Şekil 5. En etkili çalışmaların ağ haritası

Bununla birlikte, Wang'ın (2016) yayını, bağlantı sayısı en yüksek olan çalışma olmasına rağmen en fazla atıf alan çalışmalar arasında yedinci sırada yer almaktadır. Tablo 2'de bağlantı sayısı en yüksek 10 çalışma yer almaktadır.

Tablo 2. Bağlantı Gücüne Göre En Etkili Yayınlar

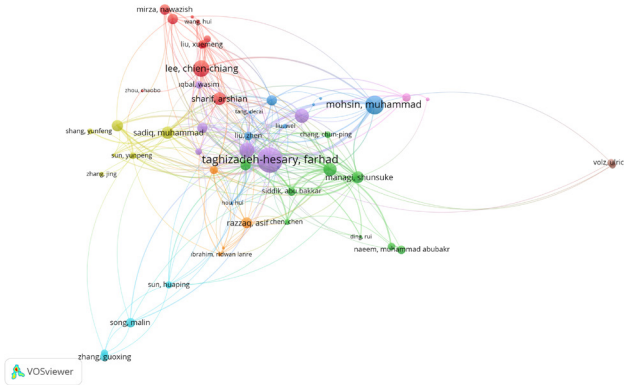
Sıra	Yazar	Yayın Yılı	Bağlantı Sayısı	Atıf Sayısı
1	Wang,	2016	49	231
2	Taghizadeh-Hesary,	2019	48	311
3	Zhou,	2020	40	236
4	Zhang,	2019	33	240
5	He,	2019	25	219
6	Nawaz,	2021	22	151
7	Hafner,	2020	22	113
8	Meo,	2022	19	185
9	Soundarrajan,	2016	17	111
10	Khan,	2022	15	85

1 Ortak çalışmalarda sorumlu yazarların adı yer almaktadır.

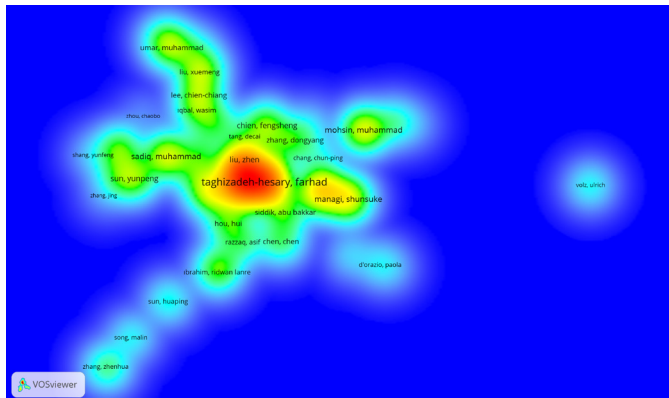
Şekil 5 ve Tablo 2 incelendiğinde; Zhang vd. (2021), Lee ve Lee (2022) ve Yu vd. (2021) en çok atıf alan ilk üç çalışma olmasına karşın bağlantı sayılarının sınırlı kaldığı görülmektedir. Benzer şekilde Ren (2020), Tian (2022), Zhang (2022), Sun (2020), Umar (2021), Dikau (2021), Zahoor (2022), Chen (2011) ve Madelano (2022) tarafından yapılan çalışmaların 100 ve üzerinde atıf almalarına rağmen merkezden uzak konumlandığı ve etki alanının sınırlı olduğu görülmektedir.

3.2.1.2. Atıf-Yazar Analizi

En etkili yazarların belirlenmesi adına VOSviewer programı ile yapılan atıf-yazar analizinde minimum yayın ve atıf sayısı 5 olarak belirlenmiş ve 4243 yazardan 55 yazar bu eşik değeri karşılamıştır. 2 yazar, diğerleriyle bağlantısı bulunmadığı için haritalama dışı bırakılmıştır. Yapılan analiz sonucu 9 küme ortaya çıkmış ve kümeler arası 269 bağlantı olduğu görülmüştür. Şekil 6'da ağırlıklı parametresi olarak atıf seçilerek oluşturulan yazarların ağ haritası ve Şekil 7'de bağlantı gücü en yüksek yazarların yoğunluk haritası sunulmuştur.

Şekil 6. Yazarların ağ haritası

Şekil 7. Yazarların yoğunluk haritası

Yapılan analizlerde, Farhad Taghizadeh-Hesary'nin toplam atıf sayısının yanı sıra toplam bağlantı gücünde de merkezde yer aldığı görülmüştür. Toplam bağlantı gücüne göre en etkili diğer yazarlar ise Naoyuki Yoshino ve Xiaoguang Zhou, Yao Wang ve Shunsuke Managi'dir. En etkili 10 yazarın makale sayıları, toplam atıf sayıları ile toplam bağlantı güçleri Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3. En Etkili Yazarlar, Toplam Makale Sayıları, Toplam Atıf Sayısı ve Toplam Bağlantı Gücü

Sıra	Yazar	Toplam Makale Sayısı	Toplam Atıf Sayısı	Toplam Bağlantı Gücü
1	Taghizadeh-Hesary, Farhad	27	1977	118
2	Mohsin, Muhammad	14	1114	40
3	Lee, Chien-Chiang	9	835	20
4	Yoshino, Naoyuki	8	694	89
5	Zhang, Dongyang	9	610	18
6	Wang, Yao	9	548	56
7	Sharif, Arshian	7	520	17
8	Sadiq, Muhammad	10	473	38
9	Managi, Shunsuke	5	433	43
10	Rasoulinezhad, Ehsan	9	390	25

3.2.1.3. Atıf-Kaynak Analizi

Yeşil finans alanında yapılan çalışmalarla ilgili olarak en etkili dergilerin belirlenmesi için VOSviewer programında yapılan analizde bir kaynağın minimum makale sayısı 5, minimum atıf sayısı 1 olarak eşik değeri belirlenmiştir. 435 kaynaktan ilgili eşik değeri karşılayan 43 kaynağa ulaşılmıştır. Yapılan analiz sonucunda 14 küme ve 239 bağlantı olduğu görülmektedir. Environmental Science And Pollution Research, Renewable Energy, Sustainability, Resources Policy ve Finance Research Letters yoğunlaşmanın en fazla olduğu kaynaklardır. WoS'a göre yeşil finans alanındaki en etkili dergilerin makale sayıları, atıf sayıları ve toplam bağlantı güçleri Tablo 4'de sunulmuştur.

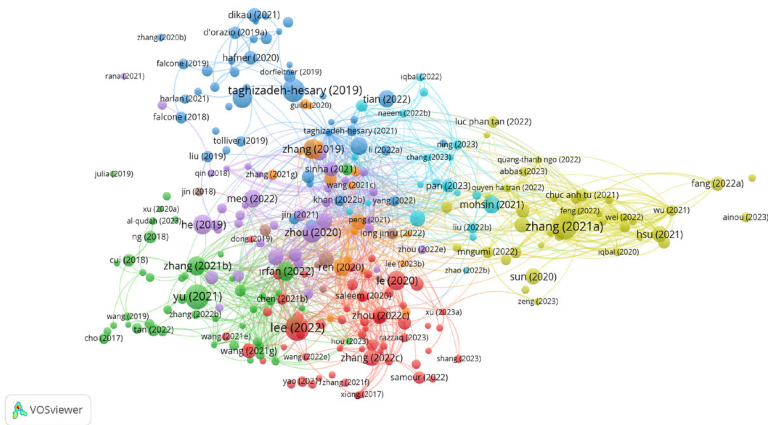
Tablo 4. En Etkili Dergiler

Sıra	Dergi Adı	Toplam Makale Sayısı	Toplam Atıf Sayısı	Toplam Bağlantı Gücü
1	Environmental Science And Pollution Research	194	2713	855
2	Renewable Energy	73	1699	537
3	Resources Policy	112	1665	250
4	Sustainability	140	1574	234
5	Energy Policy	22	1474	29
6	Energy Economics	46	1366	73
7	Finance Research Letters	22	1180	218
8	Journal of Cleaner Production	41	1143	121
9	Green Finance	99	875	63
10	Journal of Environmental Management	22	766	26

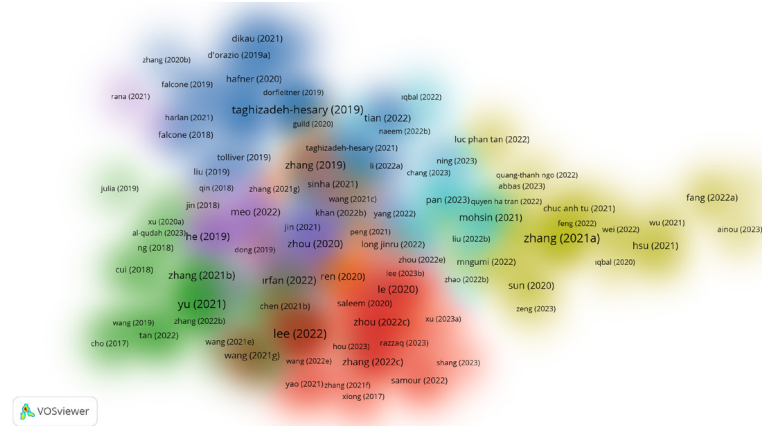
3.2.2. Bibliyografik Eşleşme Bulguları

3.2.2.1. Makaleler Arası Bibliyografik Eşleşme

Çalışmalar arasındaki ilişkinin ortaya koyulması için yapılan bibliyografik eşleşmede minimum atıf alma sayısı 25 olarak belirlenmiştir. WoS veri tabanından alınan verilerde 1705 makaleden 274 makale bu eşik değeri karşılamıştır. Yapılan analiz sonucu 8 küme ve 9260 bağlantı olduğu görülmüştür. Atıf ağırlık parametresine göre oluşturulan ağ haritası Şekil 8'de, yoğunluk haritası ise Şekil 9'da gösterilmiştir.

Şekil 8. Makaleler arası ilişki ağ haritası

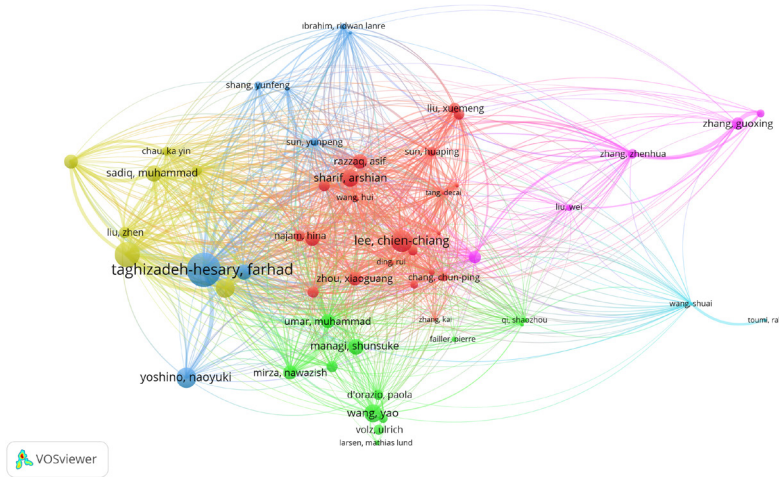

Şekil 9. Makaleler arası ilişki yoğunluk haritası

Buna göre, kırmızı renk ile gösterilen kümede 57 çalışma bulunmaktadır. Bu kümedeki çalışmalarda Lee (2022) ve Le (2020) de yoğunlaşmalar olduğu görülmektedir. Yeşil ile gösterilen kümede 47 makale yer almaktadır ve bu kümedeki yoğunlaşma Yu (2021), Zhang (2021b) ve Irfan (2022) şeklindedir. Mavi ile gösterilen kümede 46 makale yer almaktadır. Mavi kümede yoğunlaşma olan makaleler Taghizadeh-Hesary (2019), Hafner (2020), Dikau (2021) ve Tian (2022) şeklindedir. Sarı renk ile gösterilen kümede 40 makale bulunmaktadır. Sarı kümenin Zhang (2021a), Hsu (2021), Sun (2020) ve Fang (2022a) üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Şekil 9'da mor renk ile gösterilen kümede yoğunlaşma Zhou (2020), Wang (2021), He (2019) şeklinde olup kümede 37 makale yer almaktadır. Turkuaz renkte gösterilen kümede 21 çalışma bulunmaktadır ve Rasoulinezhad (2022), Pan (2023), Mohsin (2021) turkuaz kümedeki yoğunlaşmaların olduğu çalışmalardır. 18 çalışmanın bulunduğu turuncu kümenin önemli çalışmaları, Yang (2021), Kumar (2022) ve Zhang (2019) olurken, kahverengi ile gösterilen 7 çalışmanın yer aldığı kümenin merkezinde Long Jinru (2022) bulunmaktadır.

3.2.2.2. Yazarlar Arası Bibliyografik Eşleşme

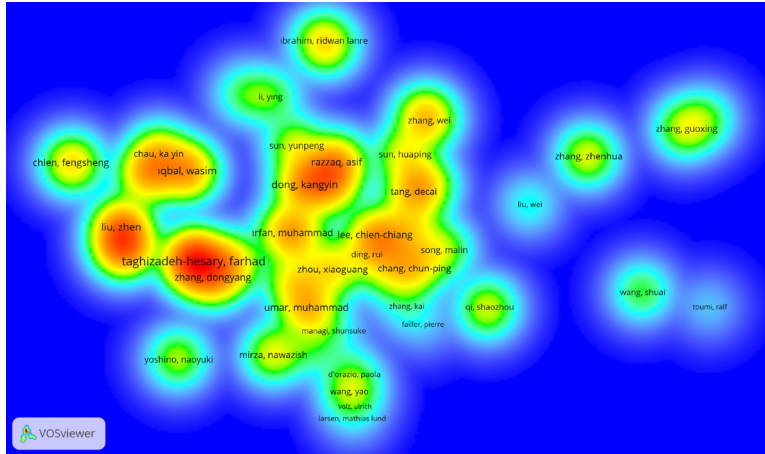
Yeşil finans alanındaki yazarlar arasındaki ilişkinin belirlenmesi için VOSviewer programıyla yapılan bibliyografik eşleştirmede bir yazar için minimum makale sayısı 5, minimum atıf sayısı ise 1 olarak seçilmiştir. WoS üzerinden alınan verilerde 4243 yazardan bu eşik değeri sağlayan 55 yazara ulaşılmıştır. Atıf ağırlık parametresine göre oluşturulan ağ haritası Şekil 10'da, ağırlık parametresi toplam bağlantı gücüne göre oluşturulan yoğunluk haritası Şekil 11'de gösterilmiştir.

Şekil 10. Yazarlar arası ilişki ağ haritası

Analiz sonucunda yazarlar arası ilişkinin 6 kümede yer aldığı ve 1331 bağlantısının olduğu görülmüştür. Kırmızı ile renklendirilen küme Lee, C.C., Sharif, A., Irfan, M. etrafında yoğunlaşırken

yeşil ile renklendirilen küme Mirza, N. ve Umar, M. etrafında yoğunlaşmıştır. Mavi ile gösterilen kümenin merkezinde Taghizadeh-Hesary F. bulunurken sarı renk ile gösterilen küme Sadıq, M., Mohsin, M., Iqbal W. gibi atıf ve bağlantı gücünde öne çıkan yazarlar etrafında yoğunlaşmıştır. Pembe renk ile renklendirilen kümenin en etkili yazarları Zhang, Z. ve Song, M. olurken turkuaz ile gösterilen kümede Wang, S. öne çıkmıştır.

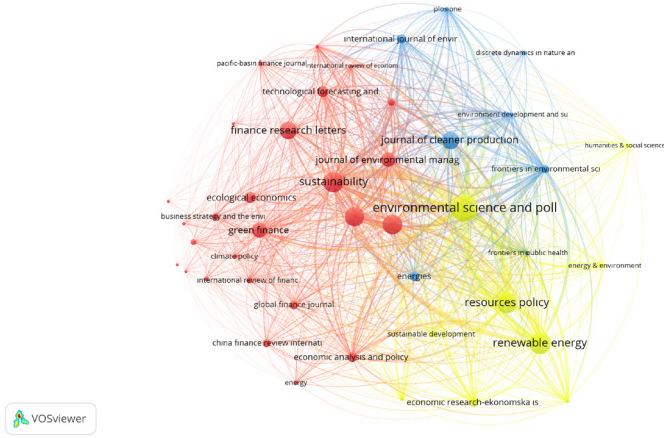

Şekil 11. Yazarlar arası ilişki yoğunluk haritası

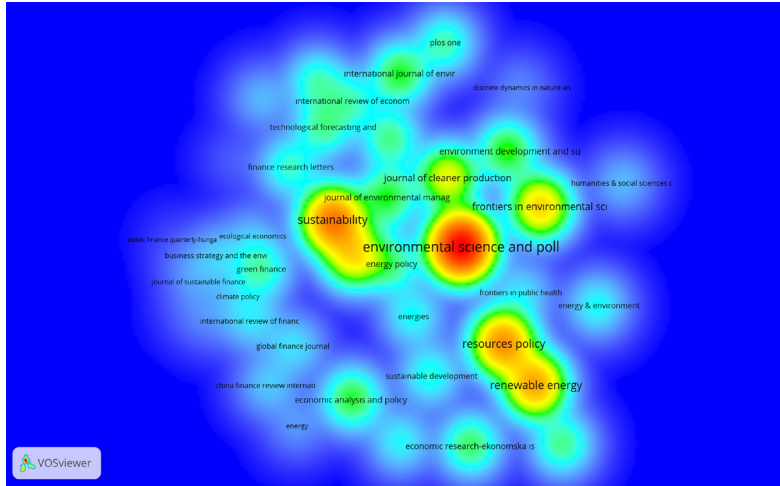
Yapılan haritalamada Taghizadeh-Hesary, 'nin merkezde yer aldığı görülmektedir. Hem atıf sayısı hem de toplam bağlantı gücüne göre ilk sırada bulunan Taghizadeh-Hesary'yi, hem atıf sayısı hem de toplam bağlantı gücüne göre Mohsin izlemektedir.

3.2.2.3. Dergiler Arası Bibliyografik Eşleşme

Yeşil finans alanındaki makalelerdeki kaynakların analizi için VOSviewer programında yapılan analizde bir kaynak için minimum 5 makale ve 1 atıf eşik değeri belirlenmiştir. Yapılan analizde 435 kaynaktan 43'ü bu eşik değeri karşılamıştır. 43 kaynak kendi içinde 4 küme oluşturmuş ve toplam 839 bağlantı olduğu görülmüştür. Kaynaklar arasındaki ilişkinin haritalanmasında ağırlık parametresi olarak atıf seçilmiş ve elde edilen ağ haritası Şekil 12'de, toplam bağlantı gücüne göre kümelenmelerin yoğunluk haritası ise Şekil 13'de gösterilmiştir.

Şekil 12. Kaynaklar arası ilişki ağ haritası

Şekil 13. Kaynaklar arası ilişki yoğunluk haritası

Kırmızı renk ile gösterilen kümede 26 kaynak bulunmakta olup “Green Finance”, “Energy Economics” ve “Sustainability” dergilerinde yoğunlaşma olduğu görülmektedir. Sarı renk ile gösterilen kümede 9 dergi yer almaktadır ve yoğunlaşmanın en fazla olduğu dergiler “Environmental Science and Pollution Research”, “Resources Policy”, “Renewable Energy” şeklindedir. Bu üç dergi aynı zamanda en fazla atıf alan ilk üç dergidir. Mavi renk ile gösterilen kümede 7 dergi yer almaktadır ve bu kümede, “Journal of Cleaner Production”, “Frontiers in Environmental Science” ve “International

Journal of Environmental Research and Public Health” dergilerinin öne çıktığı görülmektedir. Yeşil renk ile gösterilen kümede ise yalnızca “Frontiers in Public Health” yer almaktadır. Dergiler arasındaki ilişkiye göre dergilerin toplam makale sayıları, toplam atıf sayıları ve toplam bağlantı güçleri Tablo 5’te sunulmuştur (en etkili dergiler, toplam makale sayıları ve toplam atıf sayıları Tablo 4’de sunulmakla birlikte, okuyucuların bu bulgular ile toplam bağlantı gücü karşılaştırmasını yapabilmeleri için Tablo 5’de tekrar sunulmuştur).

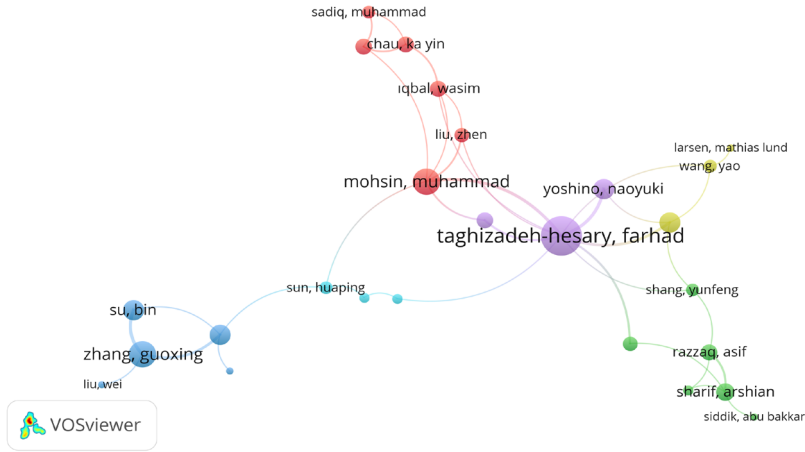
Tablo 5. Dergiler Arasındaki İlişkide En Fazla Atıf Alan Dergiler, Makale Sayısı, Atıf Sayısı ve Toplam Bağlantı Gücü

Sıra	Dergi Adı	Toplam Makale Sayısı	Toplam Atıf Sayısı	Toplam Bağlantı Gücü
1	Environmental Science And Pollution Research	194	2713	93142
2	Renewable Energy	73	1699	37388
3	Resources Policy	112	1665	42522
4	Sustainability	140	1574	49089
5	Energy Policy	22	1474	7786
6	Energy Economics	46	1366	24490
7	Finance Research Letters	22	1180	6158
8	Journal of Cleaner Production	41	1143	20336
9	Green Finance	99	875	6844
10	Journal of Environmental Management	22	766	11261

3.2.3. İşbirliği Analizi

3.2.3.1. Yazar İşbirliği Analizi

Yazar işbirliği analizi için yeşil finans alanındaki makaleler ile VOSviewer programında bir yazar için minimum makale sayısı 5, minimum atıf sayısı 1 olarak eşik değeri belirlenmiştir. Buna göre, 4243 yazardan 55 yazar bu eşik değerini sağlamıştır. 29 yazar bağlantısız olduğu için haritada gösterimi yapılmamıştır. Yazar işbirliği analizinde 6 küme ve 38 bağlantı olduğu görülmektedir. Toplam bağlantı gücü ağırlık parametresi ile oluşturulan yazar işbirliği haritası Şekil 14’te gösterilmiştir.

Şekil 14. Yazar işbirliği ağ haritası

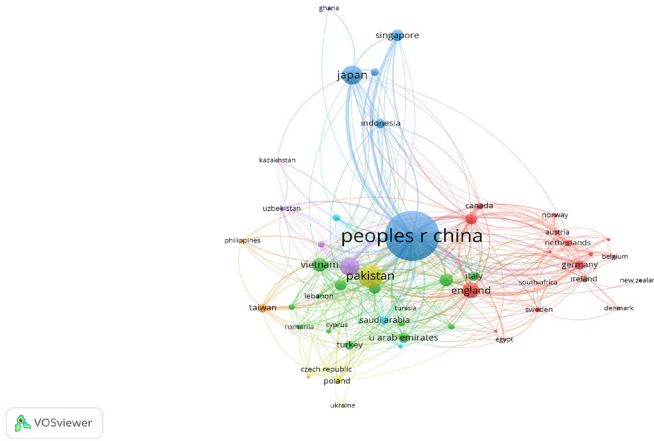
Yazar işbirliği haritasına göre oluşan altı kümenin birbirinden uzak konumlandığı ve bağlantılarının az olduğu görülmektedir. Taghizadeh-Hesary, 27 çalışması, 1977 atıf sayısı ve 29 toplam bağlantı gücüyle en etkili yazardır. Mohsin ise 14 çalışma, 1114 atıf sayısı ve 13 toplam bağlantı gücüyle en etkili ikinci yazardır. Zhang, 15 makale ile diğer yazarlara nazaran daha az atıf almasına rağmen bağlantı gücüne göre yazar işbirliğine göre üçüncü sırada yer almaktadır. Yoshino, Rasoulinezhad, Sharif, Mirza ve Umar daha fazla atıf almalarına karşın bağlantı güçleri Zhang'dan daha düşük oluşmuş ve bu nedenle Zhang'a göre alt sıralarda yer almışlardır. Yazar işbirliği analizine göre en etkili ilk 10 yazar makale sayısı, atıf sayısı ve toplam bağlantı gücü Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6. Yazar İş Birliğinde En Etkili Yazarlar

Sıra	Yazar	Toplam Makale Sayısı	Toplam Atıf Sayısı	Toplam Bağlantı Gücü
1	Taghizadeh-Hesary, Farhad	27	1977	29
2	Mohsin, Muhammad	14	1114	13
3	Zhang, Guoxing	15	262	13
4	Yoshino, Naoyuki	8	694	8
5	Rasoulinezhad, Ehsan	9	390	8
6	Zhang, Zhenhua	15	168	8
7	Su, Bin	8	113	8
8	Sharif, Arshian	7	520	6
9	Mirza, Nawazish	9	343	6
10	Umar, Muhammad	11	337	6

3.2.3.2. Ülke İşbirliği

Ülke işbirliği ilişkisinin belirlenmesi amacıyla VOSviewer programında yapılan analizde bir ülkenin minimum makale sayısı 5 olarak eşik değeri tanımlanmıştır. WoS üzerinden alınan verilerde 92 ülkeden 55 ülke bu eşik değeri sağlamıştır. Atfı ağırlık parametresi ile oluşturulan ülke işbirliği ağ haritası Şekil 15’de yer almaktadır.

Şekil 15. Ülke işbirliği ağ haritası

Yapılan haritalama sonucunda 55 ülkenin 8 küme içinde gruplandığı belirlenmiş olup 394 bağlantı olduğu görülmüştür. Haritanın merkezinde Çin Halk Cumhuriyeti yer almakta olup yeşil finans alanındaki etkili ülke konumundadır. Toplam bağlantı gücüne göre en etkili ikinci ülke Pakistan olurken üçüncü ülke ise İngiltere’dir. Türkiye ülke işbirliği analizinde WoS verilerine göre 13. Sırada bulunmakta olup haritada yeşil renk ile gösterilen kümede yer almaktadır. Ülke işbirliği analizinde en etkili kurumların, makale ve atfı sayıları ile toplam bağlantı gücü Tablo 7’de yer almaktadır.

Tablo 7. Ülke İşbirliğinde En Etkili Ülkelerin Makale Sayısı, Atfı Sayısı ve Toplam Bağlantı Gücü

Sıra	Ülke Adı	Toplam Makale Sayısı	Toplam Atfı Sayısı	Toplam Bağlantı Gücü
1	Çin	1170	17703	560
2	Pakistan	126	3646	217
3	İngiltere	116	1718	164
4	Malezya	77	2442	137
5	ABD	77	870	113
6	Fransa	49	1142	86
7	Vietnam	36	1434	80
8	Avustralya	48	858	73
9	Suudi Arabistan	31	472	68
10	Japonya	55	2540	62

Yoğunluk haritasında “green finance”, “climate change”, “china”, “green technology innovation”, “energy efficiency” ve “sustainable finance” bölgeleri yoğunluğun daha fazla olduğu alanlardır. Anahtar kelimelerin kullanım sayısı ile toplam bağlantı gücü genel olarak paralellik göstermekte olup anahtar kelime analizine göre en çok kullanılan anahtar kelimeler, kullanım sayısı ve toplam bağlantı güçleri Tablo 8’de sunulmuştur.

Tablo 8. En Çok Kullanılan Anahtar Kelimeler

Sıra	Anahtar Kelime	Kullanım Sayısı	Toplam Bağlantı Gücü
1	Green finance	881	1476
2	China	152	304
3	Sustainable development	119	248
4	Renewable energy	109	230
5	Green bonds	85	158
6	Green innovation	79	123
7	Sustainability	57	113
8	Climate change	56	132
9	Energy efficiency	44	94
10	Sustainable finance	40	98
11	Economic growth	37	83
12	Financial development	36	80
13	Carbon emissions	36	79
14	Environmental regulation	33	76
15	Green technology innovation	33	67

4. Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Son yıllarda yeşil finans araştırmalarının popüler bir konu haline geldiği ve bu alandaki yayın ve atıf sayılarının hızla arttığı görülmektedir. Bu çalışmada yeşil finans alanındaki literatürü incelemek için bibliyometrik yöntem kullanılmıştır. Bu bağlamda, genel büyüme analizi, yayın kaynakları, araştırmaların ülkeleri de olmak üzere, dahil etme ve hariç tutma kriterleri uygulanarak WoS veri tabanından seçilen ve 1705 makaleden oluşan veri seti üzerinden analizler gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, ortak atıf yapılan makalelerin küme analizi, yazarların küme analizi ve yeşil finans araştırmalarının dinamik eğilimini içeren anahtar kelimelerin analizi yapılmıştır. Yapılan incelemelere göre ulaşılan sonuçlar şu şekildedir:

WoS veri tabanında yeşil finans alanındaki ilk akademik çalışmanın 2011 yılında yayımlandığı, 2018 yılından itibaren yükseliş eğilimine girdiği, 2020 yılından itibaren ise yayın sayısında hızlı bir yükseliş olduğu görülmüştür. Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Konferansı’nın 2010 Cancun Konferansı’nda kurulan Yeşil İklim Fonunun; iklim değişikliği ve çevre koruma faaliyetlerinin finansman ihtiyacına dikkat çekilmesine neden olduğu (Bhatnagar & Sharma, 2022) ve bu bağlamda finansal sistemin sürdürülebilirliğe geçişine yönelik stratejilerin belirlenmesinde akademik

camianın katılımının arttığı, bunun sonucunda da yayın sayısının yıllar itibariyle artış gösterdiği düşünülmektedir. Ayrıca, 2015 yılında imzalanan Paris Anlaşması'nın yeşil finans çalışmalarına olan ilgiyi arttırdığı ve 2018 yılından itibaren gözlenen yükseliş eğilimini açıkladığı düşünülmektedir. Farklı bir bakış açısıyla, Bhatnagar, Sharma & Agrawal (2021) yaptıkları çalışmada, yeşil finans kavramı ile Endüstri 4.0'ın uygulanması arasında bağlantı olduğunu ve Endüstri 4.0 teknolojilerinin uygulanmasının, yeşil ekonomiye geçiş için yeşil finansmanın büyümesine olanak sağladığını ortaya koymuşlardır. Benzer şekilde Muchiri vd. (2022), yeşil finans ve endüstri 4.0'ın birbirine bağlılığının, yeşil finans alanında akademik ilginin artmasına neden olmuş olabileceğini belirtmektedir.

Performans analizi sonucunda, Southwestern University of Finance Economics China, Jiangsu University, Chinese Academy of Sciences, Lanzhou University, Guizhou University of Finance Economics, Wuhan University ve National University of Singapore gibi yeşil finans alanındaki bazı üst düzey bilimsel araştırma kurumları belirlenmiştir. Buna göre en fazla katkıyı sağlayan üniversitelerin Çin'de olduğu ve en çok yayın yapılan ülkelere bakıldığında Çin'in ilk, Hindistan'ın ikinci sırada yer aldığı görülmektedir. Dolayısıyla, gelişmekte olan ülkelerdeki (Kwong, Kwok, & Wong, 2023) akademisyenler arasında konuya olan ilginin arttığı göze çarpmaktadır. Bununla birlikte Türkiye'nin yayın sayısı (38) itibariyle WoS veri tabanında yayımlanan makalelerde 13. Sırada yer alması ulusal bağlamda araştırma konusuyla ilgili bir boşluk olduğunu göstermektedir. Bu durum Türkiye'deki araştırmacılar için bir fırsat olarak yorumlanmaktadır.

Yapılan analizlerde Çin'in, sadece yeşil finans alanında en fazla yayını yayımlayan ülke değil, aynı zamanda, ülke işbirliğinde en güçlü bağlantıları olan ve en fazla uzmanlığı biriktiren ülke olduğu görülmektedir. Lee & Lee (2022), Çin'in, dünyanın en büyük gelişmekte olan ülkesi olduğunu, ancak hızlanan sanayileşme ve hızlı ekonomik genişlemenin, Çin'in enerji ve doğal kaynakları yoğun kullanımını ve buna eşlik eden çevre kirliliğini beraberinde getirdiğini belirtmektedir. Yazarların ifadesiyle, Çin aynı zamanda dünyanın en büyük karbon emisyonu yayan ülkesidir. Bu durum, Çin'in uluslararası toplumu ilgilendiren büyük kalkınma ve çevre sorunlarıyla karşı karşıya olduğunu açıkça göstermektedir. Enerji tüketimini azaltarak, çevreyi koruyarak ve aynı zamanda ekonomik kalkınmayı sürdürerek yeşil verimlilik artışını iyileştirmenin yolları Çin için ciddi bir zorluk haline gelmektedir (Lee & Lee, 2022). Mevcut çalışmada elde edilen yayın sayısı ve ülke işbirliğinde Çin'in ilk sıralarda yer alması sonucunun sayılan bu durumların akademiye izdüşümü olduğu şeklinde yorumlanmaktadır.

Yapılan analizlerde, Farhad Taghizadeh-Hesary'in en fazla yayın yapan yazar olduğu, bu yazarı Yue Li ve Yu Wang'ın izlediği görülmektedir. Bunun yanısıra, çokça alıntı yapılan yayınlar arasında; "*Public spending and green economic growth in BRI region: Mediating role of green finance*" (Zhang vd., 2021); "*How does green finance affect green total factor productivity? Evidence from China*" (Lee & Lee, 2022); ve "*Demand for green finance: Resolving financing constraints on green innovation in China*" (Yu vd., 2021) yer almaktadır. Dolayısıyla, en etkili yazarlar ve en çok alıntı yapılan yayınların çoğunun yakın zaman dilimine ait olduğu görülmektedir. Bu durum, araştırma konusu olarak yeşil

finansın araştırmacılar için bir fırsat olduğu, yakın gelecekte popülerliğinin devam edeceği şeklinde yorumlanmaktadır.

Makale sayılarına göre en fazla makalelerin “Green Finance”, “Energy Economics” ve “Sustainability” dergilerinde yoğunlaştığı, ikinci kümeden 9 derginin yer aldığı ve bu kümede yoğunlaşmanın “Environmental Science and Pollution Research”, “Resources Policy”, “Renewable Energy” dergilerinde olduğu görölmektedir. İkinci kümede sayılan bu üç dergi, en fazla atıf alan ve aynı zamanda bibliyografik eşleşmede toplam bağlantı gücüne göre en güçlü dergilerdir. Bibliyografik eşleşme sonuçları ve atıf sayılarına bakıldığında, yeşil finans alanında çevre bilimleri, sosyal bilimler, ekonomi, mühendislik (yenilenebilir enerji) ve finans gibi farklı alanlarda yer alan dergiler arası ilişkiler, araştırmacılar tarafından çok sayıda disiplinler arası çalışmanın yürütüldüğu şeklinde yorumlanmaktadır.

Ortak alıntı yapılan yazarlar ve yayınların analizi ile yazarlar arası işbirliği sonuçları bütün olarak değerlendirildiğinde, bilim insanlarının çevresel koruma ve yeşil finans alanlarının küresel bir sorun olduğunu fark etmeye başladıkları yorumlanmaktadır. Bu bağlamda, literatürde yeşil finans ve çevresel sürdürülebilirlik gibi bazı temel sorunların ve çözümlerin küresel perspektifinde incelendiği söylenebilir. (Örneğin, en fazla yayını yapan Taghizadeh-Hesary, Farhad'ın ortak yazarlık yaptığı araştırmacılara bakıldığında Çin, Pakistan, Birleşik Arap Emirlikleri gibi ölkelerden araştırmacılar olduğu görölmektedir).

Literatürün anahtar kelime analizine bakıldığında, yeşil finans ve Çin kelimelerinin ardından, sürdürülebilir büyüme, yenilenebilir enerji, yeşil tahvil, iklim değişikliği, sürdürülebilirlik, yeşil inovasyon, enerji etkinliği, ekonomik büyüme gibi kelimelerinin öne çıktığı görölmektedir. Dolayısıyla, son yılların anahtar konularının belirlenmesinin gelecekteki araştırmaların yönleri hakkında bilgi verebileceği düşünölmektedir. Wang, Li & Wang'ın (2021) araştırma sonuçlarıyla benzer şekilde, özellikle büyük boyutlu çevresel projelerin finansmanında kullanılan yeşil tahvillerin ve enerji politikalarının (yenilenebilir enerji, enerji etkinliği gibi) gelecek vaadeden sıcak konular olduğu görölmektedir. Yeşil inovasyon da çalışmalarda ilk sıralarda yer alan anahtar kelimelerdendir. Bu bulgu yularıda söz edilen Sharma & Agrawal (2021) ve Muchiri vd.'nin(2022) ifade ettiği, endüstri 4.0 ile yeşil finans arasındaki bağlantıyı desteklemektedir.

Mevcut çalışmanın bulguları özetlenecek olursa, yeşil finans alanında bazı araştırma fırsatları bulunmaktadır ve özellikle ulusal bağlamda araştırma yapılması önerilmektedir. Wang vd.'nin (2021) ifade ettiği gibi, son yılların en sıcak konularından birisi olan ve büyük tutarlı yeşil projelerin finansmanında kullanılan yeşil tahvil konusu yeşil finans çalışmaları için incelenmeye değer bir araştırma konusu olarak görölmektedir. Ayrıca yeşil finansın teknolojik gelişmeler ve yeşil inovasyon bağlamında incelenmesiyle önemli bilgiler edinilebilir. Çünkü, yeşil inovasyon, yeni ortaya çıkan bir alandır ve bu alanda çözümleri gereken zorlukların bulunması dikkat çekicidir (Yin, Gong, & Wang, 2018). Bununla birlikte, artan çevresel zorluklar, hükümetlerin ekonomik büyümeyi azaltmadan

çevresel performansı artırmak için bazı yeşil politika girişimini ve teşvikini benimsemeye yöneltmektedir, bu nedenle yeşil yatırımcılara çevresel ve finansal fayda sağlayacak uygun kamu politikalarına ihtiyaç duyulmaktadır (Debrah, Darko, & Chan, 2023). Buradan hareketle, düzenleyici kuruluşlara ve politika yapıcılara hem yeşil finans hem enerji politikaları ve bu iki faktör bağlantıları ile uygulanabilecek stratejiler konusunda rehberlik edebilmek için daha fazla araştırmaya ihtiyaç olduğu düşünülmektedir. Yeşil finans sürdürülebilirlik, ekolojik çevrenin korunması, enerji kullanımı ve politikaları, ekonominin hızlandırılması ve finans sektörünün geliştirilmesi açısından önemli bir role sahiptir. Bu nedenle yeşil finans, her ne kadar finansal bir yaklaşım olsa da literatürün finans alanıyla sınırlı olmadığı, çeşitlilik gösterdiği, çevre bilimleri, mühendislik (çevre mühendisliği, teknoloji mühendisliği, enerji mühendisliği gibi), ekonomi gibi farklı disiplinlerin ortak konusu olduğu bu çalışmanın sonuçlarıyla da desteklenmektedir. Bu nedenle, araştırmacılara yönelik özellikle disiplinler arası projeler yapılabilmesi önerilmektedir.

Ayrıca mevcut çalışmanın bazı sınırlılıkları vardır ve bunların gelecekteki yapılacak çalışmalarla aşılmasının konu hakkında daha fazla bilgi edinilmesine katkı sunacağı düşünülmektedir. Bu çalışmada yeşil finans yazınına odaklanılması ve araştırma soruları oluşturulurken yeşil finans kavramının ele alınması araştırmanın ilk sınırlılığıdır. Mevcut çalışmada sadece “yeşil finans” ve “yeşil finansman” anahtar kelimeleri kullanılmıştır. Dolayısıyla, arama sürecinde sınırlı sayıda makaleye ulaşılmış ve konu ile yakından ilgili araştırılması gereken makaleler değerlendirme dışı kalmış olabilir, ancak bu kavramlar da önemlidir ve bu sorunun çözümünün gelecekteki araştırmalar için önemli sonuçları olacağı kabul edilmektedir. Özellikle, sürdürülebilir finans, çevresel finans gibi kavramlar kimi zaman yeşil finans ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır ancak bu çalışmada bu kavramlar inceleme dışı bırakılmıştır. Dolayısıyla “sürdürülebilir finans” ve diğer bazı anahtar kelimelerle yapılacak kapsamlı bir çalışma, gelecekteki araştırmacılara bazı yeni boyutlar kazandırabilir. Bu çalışmada, belgelerin yalnızca “makaleler” kategorisini içermiştir, ancak gelecekteki araştırmalarda, kitapların, kitap bölümlerinin, konferans bildirilerinin vb. dahil edilmesi, yeşil finans alanı için yeni araştırma anlayışları sağlayabilir. Bu durum mevcut araştırmanın ikinci kısıtı olarak kabul edilmektedir. Bu araştırmanın üçüncü kısıtı olarak değerlendirilen diğer bir husus, bazı makalelerde kurum bilgilerinin ve adres bilgilerinin bulunmaması ve/veya eksik olmasıdır (bazılarında sadece fakülte adı vardır) bu nedenle işbirlikleri yeterli düzeyde hesaplanamamış olabilir. Bir kaynak olarak WoS, bu çalışmadaki verilerin kapsamını kısıtlamaktadır ve araştırmanın dördüncü kısıtını oluşturmaktadır. Bu çalışmada WoS veri tabanından veriler alınmıştır. Her ne kadar, mevcut araştırmaya yeterince hizmet etse de, daha kapsamlı bir analiz için Scopus, Lens, Pubmed vb. gibi diğer veri tabanları, araştırma alanının daha bütüncül bir şekilde anlaşılmasını sağlayabilir.

Kaynakça

AlMenhali, A., & Nobanee, H. (2021). *Green finance: concept and applications*. 29 Ocak 2024 tarihinde https://www.researchgate.net/publication/354371962_Green_Finance_Concept_and_Applications adresinden alındı

- Al-Sheryani, K., & Nobanee, H. (2020, 15 Şubat). *Green finance: A mini-review*. 19 Ocak 2024 tarihinde SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3538696> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3538696> adresinden alındı
- Appio, F. P., Cesaroni, F., & Di Minin, A. (2014). Visualizing the structure and bridges of the intellectual property management and strategy literature: a document co-citation analysis. *Scientometrics*, *101*(1), 623–661. doi:10.1007/s11192.014.1329-0.
- Baker, D. (1990). Citation analysis: A methodological review. *Social Work Research and Abstracts*, *26*(3), 3–10. doi:10.1093/swra/26.3.3.
- Berensmann, K., & Lindenberg, N. (2016). *Green finance: Actors, challenges and policy recommendations (Briefing Paper 23/2016)*. Germany: German Development Institute / Deutsches Institut für Entwicklungspolitik (DIE).
- Bhatnagar, S., & Sharma, D. (2022). Evolution of green finance and its enablers: A bibliometric analysis. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, *162*(4), 1-10. doi: 10.1016/j.rser.2022.112405.
- Bhatnagar, S., Sharma, D., & Agrawal, S. (2021). Can Industry 4.0 revolutionize the wave of green finance adoption: A bibliometric analysis. Agrawal, R., Jain, J.K., Yadav, V.S., Manupati, V.K. & Varela, L. (Ed.). *Recent Advances in Smart Manufacturing and Materials Lecture Notes in Mechanical Engineering* (s.s. 515-525). Singapore: Springer. doi: 10.1007/978-981-16-3033-0.
- Cai, R., & Guo, J. (2021). Finance for the environment: A scientometrics analysis of green finance. *Mathematics*, *9*, 1-15. doi: 10.3390/math9131537.
- Carchiolo, V., Grassia, M., Malgeri, M., & Mangioni, G. (2022). Co-authorship networks analysis to discover collaboration patterns among Italian researchers. *Future Internet*, *14*(187), 1-15. doi: 10.3390/fi14060187.
- Cobo, M., Lopez-Herrera, A., Herrera-Viedma, E., & Herrera, F. (2011). Science Mapping Software Tools: Review, Analysis, and Cooperative Study Among Tools. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, *62*(7), 1382-1402. doi:10.1002/asi.21525
- Cui, Y. (2017). *Analyzing green finance incentives: an empirical study of the Chinese banking sector. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*. University of Waterloo Sustainability Management, Waterloo, Ontario, Canada.
- Damar, M., & Aydın, Ö. (2023). Kavramsal Olarak Bibliyometri, Bilimetri, Bilimsel Performans Analizi – Bilimsel Haritalama ve Bibliyometrik Veri Tabanları. K. Tüğen, & E. Kızıltaş Uzunali içinde, *Disiplinlerarası Akademik Araştırmalar III: Gıda Üretimi, Gıda Güvenliği, İşgücü Piyasası, Yönetim Muhasebesi ve Bilgi Teknolojilerindeki Gelişmeler* (s. 84-109). Ankara: Iksad Publications.
- Debrah, C., Darko, A., & Chan, A. (2023). A bibliometric qualitative literature review of green finance gap and future research directions. *Climate and Development*, *15*(5), 432-455. doi: 10.1080/17565.529.2022.2095331.
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N., & Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, *133*, 285-296. doi: 10.1016/j.jbusres.2021.04.070.
- ESCARUS. (2018). *Dönüşen Dünyada Fırsatları Yakalamak: Sürdürülebilir Finans Görünümü 2018*. 20 Ekim 2023 tarihinde https://www.escarus.com/i/content/302_2_S%C3%BCrd%C3%BCr%C3%BClebilir%20Finans%20G%C3%B6r%C3%BCn%C3%BCm%C3%BC%202018.pdf adresinden alındı
- Fonseca, B. d., Sampaio, R. B., Fonseca, M. V., & Zicker, F. (2016). Co-authorship network analysis in health research: method and potential use. *Health Research Policy and Systems*, *14*(34), 1-10. doi: 10.1186/s12961.016.0104-5.

- Gutiérrez-Salcedo, M., Martínez, M., Moral-Muñoz, J., Herrera-Viedma, E., & Cobo, M. (2018). Some bibliometric procedures for analyzing and evaluating research fields. *Applied intelligence*, 48(5), 1275-1287. doi:10.1007/s10489.017.1105-y.
- Gülmez, D., Özteke, İ., & Gümüş, S. (2021). Uluslararası dergilerde yayımlanan Türkiye kaynaklı eğitim araştırmalarının genel görünümü: Bibliyometrik analiz. *Eğitim ve Bilim*, 46(206), 213-239. doi:10.15390/EB.2020.9317.
- Höhne, N., Khosla, S., Fekete, H., & Gilbert, A. (2012). *Mapping of green finance delivered by IDFC members in 2011 (Project number: CLIDE12246)*. Cologne Germany: Ecofys.
- Hafner, S., Jones, A., Anger-Kraavi, A., & Pohl, J. (2020). Closing the green finance gap – A systems perspective. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 34, 26-60.
- He, L., Liu, R., Zhong, Z., Wang, D., & Xia, Y. (2019). Can green financial development promote renewable energy investment efficiency? A consideration of bank credit. *Renewable Energy*, 143, 974-984. doi: 10.1016/j.renene.2019.05.059.
- Hjørland, B. (2013). Citation analysis: A social and dynamic approach to knowledge organization. *Information Processing and Management*, 49, 1313–1325. doi: 10.1016/j.ipm.2013.07.001.
- Huang, X., Yang, Z., Zhang, J., Wang, R., Fan, J., Zhang, H., . . . Huang, H. (2022). Bibliometric analysis based on Web of Science: current perspectives and potential trends of SMAD7 in oncology. *Frontiers in Cell and Developmental Biology*, 9, 1-14. doi: 10.3389/fcell.2021.712732.
- IFC. (2013). *Mobilizing Public and Private Funds for Inclusive Green Growth Investment in Developing Countries – An Expanded Stocktaking Report Prepared for the G20 Development Working Group*. IFC Climate Business Department.
- Irfan, M., Razaq, A., Sharif, A., & Yang, X. (2022). Influence mechanism between green finance and green innovation: Exploring regional policy intervention effects in China. *Technological Forecasting and Social Change*, 182, 121882. doi: 10.1016/j.techfore.2022.121882.
- ISO. (2022). *Green and Sustainable Finance*. Geneva, Switzerland: ISO Central Secretariat.
- Jarneving, B. (2005). A Comparison of Two Bibliometric Methods for Mapping of the Research Front. *Scientometrics*, 65(2), 245-263. doi:10.1007/s11192.005.0270-7
- Khan, M., Riaz, H., Ahmed, M., & Saeed, A. (2022). Does green finance really deliver what is expected? An empirical perspective. *Borsa Istanbul Review*, 22(3), 586-593.
- Klioutchnikov, I., & Kliuchnikov, O. (2021). Green finance: Pandemic and climate change. *E3S Web of Conferences*, 234(42), 1-5. doi: 10.1051/e3sconf/202.123.400042.
- Kumar, S. (2015). Co-authorship networks: a review of the literature. *Aslib Journal of Information Management*, 67(1), 55-73. doi: 10.1108/AJIM-09-2014-0116 .
- Kwong, R., Kwok, M. L., & Wong, H. (2023). Green fintech as a future research direction: A bibliometric analysis on green finance and fintech. *Sustainability*, 15(20), 14683. doi: 10.3390/su152014683.
- Le, T.-H., Le, H.-C., & Taghizadeh-Hesary, F. (2020). Does financial inclusion impact CO2 emissions? Evidence from Asia. *Finance Research Letters*, 34, 101451. doi: 10.1016/j.frl.2020.101451.
- Lee, C.-C., & Lee, C.-C. (2022). How does green finance affect green total factor productivity? Evidence from China. *Energy Economics Volume*, 107, 105863. doi: 10.1016/j.eneco.2022.105863.
- Lindenberg, N. (2014, April). *Definition of Green Finance*. 18 Ocak 2024 tarihinde Convention on Biological Diversity: <https://www.cbd.int/financial/gcf/definition-greenfinance.pdf> adresinden alındı

- Meo, M., & Karim, M. (2022). The role of green finance in reducing CO2 emissions: An empirical analysis. *Borsa Istanbul Review*, 22, 169-178. doi:10.1016/j.bir.2021.03.002
- Mohanty, S., Nanda, S. S., Soubhari, T., Vishnu, N., Biswal, S., & Patnaik, S. (2023). Emerging research trends in green finance: A bibliometric overview. *Journal of Risk and Financial Management*, 16(108), 1-17. doi: 10.3390/jrfm16020108.
- Muchiri, M. K., Erdei-Gally, S., Fekete-Farkas, M., & Lakner, Z. (2022). Bibliometric analysis of green finance and climate change in post-Paris Agreement Era. *Journal of Risk and Financial Management*, 15 (561), 1-13. doi: 10.3390/jrfm15120561.
- Nawaz, M., Seshadri, U., Kumar, P., Aqdas, R., & Patwary, A. (2021). Nexus between green finance and climate change mitigation in N-11 and BRICS countries: empirical estimation through difference in differences (DID) approach. *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 6504-6519.
- Nicholls, A. (2021). *Sustainable finance: a primer and recent developments*. Asian Development Outlook.
- Okubo, Y. (1997). *Bibliometric Indicators and Analysis of Research Systems: Methods and Examples*. Technology and Industry Working Papers 1997/01, OECD , Organisation For Economic Co-Operation And Development, Paris, doi: 10.1787/208.277.770603.
- Ozili, P. (2021). Digital finance, green finance and social finance: Is there a link? *Financial Internet Quarterly*, 17(1), 1-7. doi: 10.2478/fiqf-2021-0001.
- Öztürk, O. (2021). Bibliyometrik araştırmaların tasarımına ilişkin bir çerçeve. Öztürk, O. & Gürler, G. (Ed.). *Bir literatür incelemesi aracı olarak bibliyometrik analiz*. (ss. 33-50). Ankara: Nobel Yayınevi.
- Rapi, K., Maisarah, S., Rambe, S., Chandra, W., & Rahmana, A. (2021). Green finance for the era of post COVID-19: A systematic literature . *Advances in Economics, Business and Management Research*, 198, 190-195.
- Sezgin, A., Orbay, K., & Orbay, M. (2022). Educational research review from diverse perspectives: A bibliometric analysis of Web of Science (2011–2020). *SAGE Open*, 12(4), 1-13. doi: 10.1177/215.824.40221141628.
- Sharan, A. (2018). *Study of Green Finance Ecosystem In India*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Delhi Technological University, Delhi, India.
- Sharma, R., Mehta, K., & Ahuja, S. (2023). A bibliometric analysis of green finance: present state and future directions. Mehta, K., Sharma, R. & Yu, P.S. (Ed.). *Revolutionizing Financial Services and Markets Through FinTech and Blockchain* (ss. 135-154). Hershey, Pennsylvania, USA: IGI Global.
- Soundarrajan, P., & Vivek, N. (2016). Green finance for sustainable green economic growth in India. *Agricultural Economics-Zemledska Ekonomika*, 62(1), 35-44. doi: 10.17221/174/2014-AGRICECON.
- Taghizadeh-Hesary, F., & Yoshino, N. (2019). The way to induce private participation in green finance and investment. *Finance Research Letters*, 31, 98-103. doi: 10.1016/j.frl.2019.04.016.
- Usdiken, B., & Pasadeos, Y. (1995). Organizational analysis in North America and Europe: A comparison of co-citation networks. *Organization Studies*, 16(3), 503-526. doi:10.1177/017.084.069501600306.
- van Eck, N., & Waltman, L. (2010). Software survey: VOSviewer, a computer program for bibliometric mapping. *Scientometrics*, 84, 523-538. doi: 10.1007/s11192.009.0146-3.
- van Raan, A. (2014). Advances in bibliometric analysis: Research performance assessment and science mapping. Blockmans, W., Engwall, L. & Weaire, D. (Ed.). *Bibliometrics: Use and Abuse in the Review of Research Performance* (Cilt 87, ss. 17-28). London: Wenner-Gren International Series, Portland Press Ltd.

- Wang, M., Li, X., & Wang, S. (2021). Discovering research trends and opportunities of green finance and energy policy: A data-driven scientometric analysis. *Energy Policy*, 154, 112295. doi: 10.1016/j.enpol.2021.112295.
- Wang, Y., & Zhi, Q. (2016). The Role of Green Finance in Environmental Protection: Two Aspects of Market Mechanism and Policies. *Energy Procedia*, 104, 311-316.
- Yin, J., Gong, L., & Wang, S. (2018). Large-scale assessment of global green innovation research trends from 1981 to 2016: A bibliometric study. *Journal of Cleaner Production*, 197, 827-841. doi: 10.1016/j.jclepro.2018.06.169.
- Yu, C.-H., Wu, X., Zhang, D., Chen, Shi, & Zhao, J. (2021). Demand for green finance: Resolving financing constraints on green innovation in China. *Energy Policy*, 153(C), 112255. doi:10.1016/j.enpol.2021.112255.
- Yu, X., Mao, Y., Huang, D., Sun, Z., & Li, T. (2021). Mapping global research on green finance from 1989 to 2020: A bibliometric study. *Hindawi Advances in Civil Engineering*, 3(6), 1-13. doi: 10.1155/2021/9934004.
- Zhang, D., Mohsin, M., Rasheed, A. K., Chang, Y., & Taghizadeh-Hesary, F. (2021). Public spending and green economic growth in BRI region: Mediating role of green finance. *Energy Policy*, 153(15), 112256. doi: 10.1016/j.enpol.2021.112256.
- Zhang, D., Zhang, Z., & Managi, S. (2019). A bibliometric analysis on green finance: Current status, development, and future directions. *Finance Research Letters*, 29, 425-430. doi: 10.1016/j.frl.2019.02.003.
- Zhang, S., Wu, Z., Wang, Y., & Hao, Y. (2021). Fostering green development with green finance: An empirical study on the environmental effect of green credit policy in China. *Journal of Environmental Management*, 296, 113159. doi: 10.1016/j.jenvman.2021.113159.
- Zhao, T., Zhou, H., Jiang, J., & Yan, W. (2022). Impact of green finance and environmental regulations on the green innovation efficiency in China. *Sustainability*, 14, 1-17. doi: 10.3390/su14063206.
- Zhou, X., Tang, X., & Zhang, R. (2020). Impact of green finance on economic development and environmental quality: A study based on provincial panel data from China. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 19915-19932. doi: 10.1007/s11356.020.08383-2.
- Zupic, I., & Cater, T. (2015). Bibliometric Methods in Management and Organization. *Organizational Research Methods*, 18(3), 429-472. doi:10.1177/109.442.8114562629

CURRENT STATUS AND FUTURE OF GREEN FINANCE LITERATURE: A BIBLIOMETRIC ANALYSIS*

Funda ÇEVİRGEN**
Eylem BAYRAKÇI***

Factors such as population growth and rapidly increasing consumption, decreasing resources, energy supply and security, and emissions require the balance of supply and demand to be sustainable without disrupting economic growth and production. In order to achieve and maintain this balance, changes are required in traditional ways of doing business and practices (ESCARUS, 2018). Many factors such as worldwide concerns about globalization and sustainability, the negative effects of globalization on the environment, and misuse of resources have necessitated new approaches in the field of finance. Green finance is one of these approaches and it is a relatively new finance concept (Cai & Guo, 2021). However, the concept has begun to attract intense attention, especially internationally recently. Sharan (2018) explains the reason for this as the rapid change of climate conditions not only in a specific region but all over the world.

Green finance is one of a set of concepts used to describe activities related to the environment and the two-way interaction between finance and investment (ISO, 2022). Green finance is considered as a concept that combines the use of business processes with sensitivity to environmental issues (Al-Sheryani & Nobanee, 2020) and it is evaluated as any structured financial activity created to provide a better environmental outcome (Rapi et al., 2021). Green finance is defined by AlMenhali &

* This article was produced from the Master's thesis titled "Bibliometric Analysis of Green Finance Literature" completed by Funda ÇEVİRGEN under the supervision of Assoc. Prof. Eylem BAYRAKÇI at the Department of International Trade and Business Administration, Isparta University of Applied Sciences Graduate Education Institute.

** Isparta University of Applied Sciences, The Institute of Graduate Education, Department of International Trade And Business, kfkaymak@ziraatbank.com.tr, ORCID: 0009-0008-1596-2882.

*** Isparta University of Applied Sciences, Buyukkutlu Faculty of Applied Sciences, Department of International Trade And Business, eylembayrakci@isparta.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8006-9160

Nobanee (2021) as a finance initiative, process, product, or service that can be designed to ensure the protection of the natural environment or to manage the environment, affecting not only finance but also local and global investments; also it is defined by Ozili (2021) as the financing of projects that provide economic benefits while promoting a sustainable environment.

Klioutchnikov & Kliuchnikov (2021) argue that especially in the last decade, green finance has become not only an important area in the fight against environmental threats and climate change, but also a condition for sustainable development. Mohanty et al. (2023) state that all financial institutions are enjoined to provide green products to support sustainable development, this investment strategy is supported by the United Nations, in particular, affordable and clean energy, decent work and economic growth, industry, innovation and infrastructure, and climate action. It states that it will help achieve the Sustainable Development Goals. Considered in this context, green finance will contribute to environmental regulatory sanctions, and it will also enable the distribution of funds from pollution-producing and energy-oriented sectors to businesses with green technologies and innovative solutions (Sharma, Mehta, & Ahuja, 2023). Therefore, it can be considered a subset of the self-sustaining financial system approach (Cai & Guo, 2021) to address the challenges posed by climate change and the transition to a low-carbon society. Debrah, Darko & Chan (2023) state that green finance needs to be fully understood as it is seen as the future of finance and investment. Similarly, Yu, et al. (2021) argue that existing studies are still scattered and fragmented in their approaches and understandings, providing a clear outline of the current situation, providing an accurate understanding of evolutionary trends, and it suggests that there is an urgent call to shed light on future research directions for green finance.

In this context, this study aims to conduct a detailed literature review and evaluation with a bibliometric approach, based on research on green finance, and to make suggestions for future studies by drawing attention to the prominent points of these studies. For this purpose, a general performance analysis was made of the scientific literature on green finance conceptually and/or empirically in the Web of Science database, and also detailed information about the current trends in green finance, publications, organizations, countries/nations and the most cited authors. In addition, which topics and keywords stand out in the field of green finance are discussed and which topics may come to the fore in the future are interpreted.

As a result of the analysis, it has been seen that green finance research has become a popular topic in recent years and the number of publications and citations in this field has increased rapidly. In the WoS database, it was observed that the first academic study in the field of green finance was published in 2011, there has been an upward trend since 2018, and there has been a rapid increase in the number of publications since 2020. Some top scientific research institutions in the field of green finance have been identified, such as Southwestern University of Finance Economics China, Jiangsu University, Chinese Academy of Sciences, Lanzhou University, Guizhou University of Finance Economics, Wuhan University and National University of Singapore. It is seen that the universities

that contribute the most are in China, and when we look at the countries with the most publications, China ranks first and India ranks second. China is also the country with the strongest connections and accumulates the most expertise in country cooperation. Farhad Taghizadeh-Hesary is the most published author.

According to the number of articles, it is seen that the most articles were published in the journals of “Green Finance”, “Energy Economics” and “Sustainability”, and in the second cluster, the accumulation is in the journals of “Environmental Science and Pollution Research”, “Resources Policy” and “Renewable Energy”. These three journals listed in the second cluster are the journals with the most citations and they are also the strongest in terms of total link strength in bibliographic matching. When the analysis of co-cited authors and publications and the results of collaboration between authors are evaluated as a whole, it is interpreted that scientists have begun to realize that the fields of environmental protection and green finance are a global problem. In this context, it can be said that some basic problems and solutions such as green finance and environmental sustainability are examined from a global perspective in the literature. Looking at the keyword analysis of the literature, it is seen that words such as sustainable growth, renewable energy, green bond, climate change, sustainability, green innovation, energy efficiency, economic growth come to the fore after the words green finance and China.

To summarize the findings of the current study, there are some research opportunities in the field of green finance and research is recommended, especially in a national context. As stated by Wang et al. (2021), the subject of green bonds, which is one of the hottest topics in recent years and used in the financing of large green projects, is seen as a research topic worth examining for green finance studies. Additionally, important information can be obtained by examining green finance in the context of technological developments and green innovation. However, increasing environmental challenges are encouraging governments to adopt some green policy initiative and promotion to improve environmental performance without reducing economic growth, thus there is a need for appropriate public policies that will provide environmental and financial benefits to green investors (Debrah et al, 2023). Based on this, it is thought that more research is needed to guide regulatory institutions and policy makers on both green finance and energy policies and the strategies that can be implemented with the connections between these two factors.

PROPOSING A MODEL FOR UNDERSTANDING BLOCKCHAIN TECHNOLOGY ADOPTION IN ORGANIZATIONS

FİRMALARDA BLOCKCHAIN TEKNOLOJİSİNİN KABULÜNÜ ANLAMAK İÇİN BİR MODEL ÖNERİSİ*

Fatma GÜLRUH GÜRBÜZ**
Maryam ALJAMAL***

Abstract

Blockchain technology was first introduced in 2008, and since then it has been a subject of interest for both academicians and practitioners. Blockchain has many applications in business areas, such as: cryptocurrency, health information systems, electronic notary, supply chain management, human resources management, music industry, real estate management and much more. Despite the growing interest in blockchain technology, the literature regarding it is relatively new and limited. In the context of technology adoption studies, especially in blockchain field, there are limited number of studies that investigate innovation adoption at the organizational level. This paper proposes a model that integrates diffusion of innovation theory, technology-organization-environment framework, and institutional theory for future blockchain adoption studies at the organizational level.

Keywords: Technology adoption, Diffusion of Innovation Theory (DOI), Institutional theory, Technology-Organization-Environment Model (TOE), Blockchain.

* This study is derived from the PhD's thesis titled "Understanding Blockchain Technology Adoption in Organizations: The Effect of FOMO," conducted within the Management and Organization program at the Social Sciences Institute of Marmara University.

** Fatih Sultan Mehmet Vakıf University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, fgurbuz@fsm.edu.tr ORCID 0000-0002-0719-3410

*** Marmara University, Institute of Social Sciences, aljamal.maryam@gmail.com ORCID 0009-0000-5449-2440

How to cite this article/Atıf için: Gülrüh Gürbüz, F., & Aljamal, M. (2024). Proposing a model for understanding blockchain technology adoption in organizations. *Öneri Dergisi*, 19(62), 113-129. DOI: 10.14783/maruoneri.1437928

Makale Gönderim Tarihi: 15.02.2024

Yayına Kabul Tarihi: 24.04.2024

Bu eser Creative Commons Atıf-Gayri Ticari
4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

Öz

İlk olarak 2008 yılında ortaya çıkan Blockchain teknolojisi o tarihten itibaren gerek akademisyenlerin gerekse profesyonellerin ilgi odağı haline gelmiştir. Blockchain teknolojisinin, kripto para, sağlık bilgi sistemleri, tedarik zinciri yönetimi, insan kaynakları yönetimi, elektronik noter, müzik endüstrisi, gayrimenkul yönetimi gibi birçok alanda uygulanması mümkündür. Kullanım alanı bu kadar geniş olmasına rağmen Blockchain teknolojisi ile ilgili literatür henüz yeni ve kısıtlıdır. Teknoloji geliştirme çalışmalarında özellikle de Blockchain teknolojisi alanında yeniliğin kabulünü kurumsal düzeyde araştıran çok az sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışma yenilik yayılım teorisi, teknoloji-organizasyon-çevre çerçevesi ve kurumsal teori entegrasyonundan yola çıkarak kurumsal düzeyde blockchain teknolojisinin geliştirilmesi ile ilgili bir model önermektedir.

Anahtar Kelimeler: Teknoloji kabülü, Yenilik yayılım teorisi, Kurumsal Teori, Teknoloji – organizasyon – çevre modeli, Blokzincir.

1. Introduction

This study will be based on Diffusion of Innovation Theory (DOI), Institutional Theory and Technology – Organization-Environment model (TOE). In terms of Institutional Theory, the focus will be on powers of institutionalization as they will be used to explain the factors and pressures of institutional environment that might lead decision makers to adopt new technology. However, in existing literature the TOE model has been used to explain the group of technological, organizational, and environmental factors behind adopting new technology. Institutional theory bridges the gap in TOE model by explaining how organizational decisions are based on social and cultural factors (Oliveira & Fraga, 2011). Also, DOI is discussed to understand its dimensions, then later it will be employed to explain the technological part of the TOE model.

On the other side, the existing literature studied adoption factors of new technologies extensively both on individual level and organizational level and a set of frameworks were suggested, tested, and used to understand them (Janssen et al, 2020; Kusuma et al, 2020; Saurabh & Dey, 2021). However, a smaller number of studies were dedicated to study adoption factors at the organizational level when compared to the number of studies that examined individual level. Based on that, this study is planned to propose a model that can be used to explain technology adoption factors at the organizational level, and blockchain technology is the interest in this research.

This paper is organized as follows: the second section is a literature review of blockchain technology, technology adoption models, and institutional theory. Technology adoption models' part is organized into two parts to discuss diffusion of innovation theory, and technology-organization-environment framework separately. After that, the third section of the paper is dedicated to proposing a conceptual model and propositions. Finally, the fourth section is dedicated for discussion and final notes for future research.

2. Literature Review

2.1. Blockchain Technology

Blockchain is a new technology that was introduced in 2008 (Benisi, Aminian & Javadi, 2020). Business environment and industry 4.0 developments are aiming for bringing a decentralized environment for minimizing and eliminating trust related concerns in the environment. Blockchain technology is a critical part of industry 4.0 revolution that promotes decentralization principle. Blockchain is a digital record of transactions that utilizes distributed ledger technology, these records are stored across network nodes in a decentralized manner. This ledger is stored and arranged in the shape of interrelated blocks and because of this it was named blockchain. Each transaction is stored on a different block, these blocks are unchangeable and cannot be deleted in the future. By this way data stored on a blockchain is immutable and secured (Appelbaum & Smith, 2018).

Blockchain promotes the concept of collaboration between community members, because storing data to the chain is not achieved unless the change is approved by community members by consciences mechanisms. Because of its features blockchain offers innovative organizations to improve collaboration across them (Viriyasitavat & Hoonsopon, 2019).

Moreover, blockchain enables transactional transparency among different business function units and it will offer enterprise applications to be actively used. Beside that blockchain offers a vast variety of opportunities to businesses; it speeds up the process of automation, it changes the way business operates, and it makes it possible for businesses to conduct operations without the need for third party organizations (Konstantinidis, et al, 2018; White, 2017). By adopting blockchain's different applications, firms of all types and sizes can communicate, collaborate, and exchange data securely with other firms, without the need to employ an intermediary between them (Lohmer& Lasch, 2020).

Even though one of the most famous applications of blockchain technology is cryptocurrency, blockchain has many different applications in the business area and it is used in applications in insurance, healthcare, music industry, real estate, customer relationship management, managing internet of things, supply chain management, and e-government applications (Tasatanattakool & Techapanupreeda, 2018; Abou Jaoude& Saade, 2019). Blockchain is going to lead to an evolution in the way business runs.

Academic literature related to blockchain technology is emerging and relatively new and most of the studies are focused on the technical aspects of blockchain regardless of its adoption complexity in organizations. For that reason, it is attractive and valuable to study this technology, its business applications, and organizational adoption.

Different methods, different theories and perspectives were applied aiming to study and understand blockchain technology academically (Janssen, Weerakkody, Ismagilova, Sivarajah & Irani, 2020; Lohmer& Lasch, 2020; Vergouwen, Koens & Poll, 2020). But blockchain technology is relatively new and due to that there are limited knowledge and academic research related to it; so there is a need for

developing a comprehensive research model related to blockchain technology adoption in organizations (Malik, Chadhar, Chetty & Vatanasakdakul, 2020). The next section will discuss used frameworks and theories to study blockchain as a new technology at the organizational level.

2.2. Technology Adoption Models

Technology adoption is defined as a decision for opting for the complete utilization of an innovation as the most suitable path, while refusal involves choosing not to embrace an available innovation (Rogers, 1983). In addition, according to Carr's definition (1999), technology adoption is defined as the phase where an individual or an organization chooses a technology for utilization. More than that, Skare and Soriano (2021) Technology adoption refers to the initial use of new technology by a person or organization, where this can involve novel innovations in products, services, or managerial approaches within a given context.

Technology adoption involves effectively incorporating new technology into a business, extending beyond basic utilization. When a new technology is adopted, it is used to its maximum capacity, resulting in the realization of the advantages and benefits offered by the new system (Gong & Janssen, 2021).

Rogers (2010) draws a distinction between five types of technology adopters. The very first group to adopt new technology are called *innovators*, they usually represent 2.5% of the community. Despite the fact that this group is small, they are most crucial to the spread of the new technology, due to their willingness to fully test the new technology, they are risk-takers in nature and have adequate financial resource to acquire and try technologies. The second group of adopters is called *early adopters*, this group represents 13.5% of the adopters. Adopters in this group are usually risk-averse, they wait for preliminary reviews and feedback about the technology. The third group of adopters is called *early majority*, they represent 34% of the adopters. They adopt technology after careful study and research of it. They usually take the decision after they are convinced and sure about the advantages of the new technology (Rogers, 2010, Lai, 2017).

Moreover, the fourth group of adopters is called *late majority*, they represent 34% of the adopters. They differ from early majority in terms of time and risk taken. They are more risk-averse, more resistant to change, and they require more reviews about the technology and more evidence of its advantages and benefits to their business, and surely, more time than early adopters to decide on adopting new technologies. The fifth and last group of adopters is called *laggards*. They are the last group to adopt new technologies. They represent 16% of the adopters. They are more traditionalists and resisters to change. They usually wait until new technologies are used and utilized by all others in their community before they decide to adopt and use it (Rogers, 2010, Lai, 2017). Rogers's classification of technology adopters offers new insights regarding technology adoption and helps in the development of a good model for studying factors affecting technology adoption.

Another significant aspect of technology adoption that is noticed in literature that there are different theories and models for inspecting and studying technology adoption. After examining the

current research on information technology adoption, it has been noticed that the models employed to study this phenomenon can be classified into two distinct groups. The first group encompasses models designed to examine adoption of technology at the individual level, examples: theory of reasoned action (TRA)(Fishbein, & Ajzen, 1980), the theory of planned behavior (TPB) (Ajzen, 1985; Ajzen, 1991), the technology acceptance model (TAM) (Davis, 1986; Davis, 1989; Davis, Bagozzi & Warshaw, 1989), and Unified Theory of Acceptance and Use of Technology (UTAUT) (Venkatesh et al., 2003). While the second group pertains to models used to investigate adoption of technology at the organizational level, such as: technology environment organization framework (TOE) (Tornatzky& Fleischer, 1990), diffusion of innovations (DOI) (Rogers, 1983).

Since this paper is regarding adoption of technology at the organizational level; our primary focus lies solely on theories and models relating to the organizational level. Consequently, we place significant emphasis on adoption theories and models that specifically pertain to organizations. These theories are: first the DOI theory that will be discussed in the following section, and second the Technology-Organization-Environment (TOE) framework.

2.2.1. DOI Theory

Diffusion of Innovation theory describes the spread of new innovation, product, idea, application or technology and it was introduced by Rogers (1983). The theory of Diffusion of Innovation was interrupted as the process by which an innovation is communicated through specific channels over time among the members of a social society (Rogers, 2010). The main idea of DOI theory is that it captures the factors that affect new technology or innovation adoption related to the innovation's characteristics, the adopters' characteristics, and the decision-making process (Sahin, 2006). DOI theory introduced the idea of studying adopters' characteristics in the context of technology adoption. Each category of adopters has its own characteristics that help in identifying and targeting them in the process of adopting and applying new technologies in organizations (Rogers, 1983).

Furthermore, under the umbrella of DOI theory, Rogers emphasized that there are five factors that result in the diffusion of adoption of new innovations. These factors are relative advantage, complexity, trialability, compatibility, and observability (Sahin, 2006). Relative advantage is the extent to which an innovation is perceived superior to the existent or previous innovation it replaces. Complexity refers to how difficult an innovation is perceived to be, making it challenging to comprehend and utilize. Compatibility is viewed as the ability of the new innovation to be suitable for the organization's current values, past experiences, and the needs of the adopters of it. Trialability denotes the opportunity to test and modify an innovation. Finally, Observability is defined as the extent to which the new innovation or its results can be noticed by potential adopters (Rogers, 2003; Sahin, 2006).

On the other stream, DOI discussed technology adoption from decision making process perspective. Rogers (2003) articulated that decision-making starts by information seeking and

information processing in the purpose of reducing uncertainty related to innovation and its advantages and disadvantages. In this context, Rogers concluded five stages of decision-making process, which are knowledge, persuasion, decision, implementation, and confirmation (Rogers, 2003). During the Knowledge stage, potential adopters know about the innovation and start to search for more information about the nature of the innovation, how it works and why it is used. Although an individual may have the awareness of the innovation, its usage, and its advantages, still do not adopt the innovation. That is because individual's attitudes toward the innovation effects and result in either accepting or refusing the innovation (Rogers, 2003; Schuyler et al, 2021).

At the Persuasion stage, because the knowledge about the innovation is already formed at the knowledge stage, convincing individuals about the innovation starts with directing their feelings toward the innovation by letting them experience it.

This stage creates individuals' attitudes that are shaped by the opinions and reviews of peers and colleges about innovation, that's because individuals are continuously looking for innovation evaluation and feedback along the decision stage (Sahin, 2006, Schuyler et al, 2021).

The decision stage starts when the potential adopters choose to adopt or reject the innovation. Although adoption decision implies full usage of the innovation, still a rejection can come after first adoption. Since a decision has been made, the implementation stage involves bringing the innovation into practical use. With the actual use of the innovation uncertainty regarding the outcomes is involved. Technical support is critical during this stage to ensure continuous adoption and use (Schuyler et al, 2021). The final stage of decision-making process is the confirmation stage. This is an overly critical stage because adopters might change their decision regarding the innovation. If the innovation does not meet the needs and expectations of adopters, they might give up on it. Similarly, if another new innovation better than the current innovation arises, adopters might reject it in favor of the better one. Eventually, continuous support to the users of the innovation is vital (Rogers, 2003; Sahin, 2006; Schuyler et al, 2021).

Ultimately, on the one hand, the DOI theory offers a theoretical foundation for studying technology and innovation acceptance and adoption on individual, organizational, and global levels. The theory integrates critical characteristics for three important aspects of innovation adoption, which are innovation's characteristics, the adopters' characteristics, and the decision-making process. On the other hand, it is concluded that using DOI theory solely shows less explanatory power compared to combining it with other technology adoption models such as TOE model (Taherdoost, 2018; Baig, Shuib, &Yadegaridehkordi, 2021). Using DOI theory to explain the technology part of the TOE model represents more explanations to technology adoption studies (Amini, & Jahanbakhsh Javid, 2023).

2.2.2. TOE Framework

Technology-organization-environment TOE model was proposed by Tornatzky and Fleischer (1990) for studying technology adoption at the organizational level. TOE is developed based on contingency theory of organizations that implies organizations should adapt and respond to the changes and innovations

in the environment that it operates in (Tornatzky and Fleischer, 1990). Moreover, they proposed three organizational characteristics that influence the decision to adopt certain technology. TOE model has three characteristics: Technological, Organizational, and Environmental characteristics.

Technological characteristics represent a set of technologies available for the organization and can influence its productivity positively. Organizational characteristics represent different characteristics of organizations such as organization size, structure, and human resources characteristics, which help the organization to accept the new technology. Finally, Environmental characteristics implies the place and context where an organization conducts its business, its competitors, and interactions with the government (Bhattacharya, & Wamba, 2015). More than that, TOE is the model that is commonly used as an analytical bases for technology adoption studies on the organizational level (Bhattacharya, & Wamba, 2015).

Different empirical studies used TOE model as the theoretical base for investigating organizational adoption of new technological innovations. For example, following two studies that used TOE model for studying organizational technology adoption. Siew, Rosli, and Yeow (2020) examined how organizations adopt computer-assisted audit tools and techniques using the TOE model. They explored various factors within the technological, organizational, and environmental categories. Technological factors investigated included Relative Advantage, Observability, Compatibility, Complexity, and Trialability. Organizational factors examined were Firm size, Top Management Commitment, and Employees' IT Competency. Environmental factors included Clients' System Complexity, Competitive Pressure, and Perceived Level of Professional Body Support. The findings indicated that the adoption of these tools was influenced by factors such as Clients' System Complexity, Perceived Level of Professional Body Support, Firm size, Top Management Commitment, Employees' IT Competency, Relative Advantage, Compatibility, Observability, and Trialability.

Moreover, Nghah, Thurasamy, Salleh, Jeevan, Hanafiah and Eneizan (2021) studied organizational adoption of halal transportation by manufacturers in Malaysia by applying TOE model. Under technological category Cost, and Perceived Usefulness factors were tested. Under organizational category Readiness factor was tested. Under the environmental category Customer Pressure factor was tested. Results of the study showed that adoption was influenced by Cost, Perceived Benefit, and Customer Pressure.

Institutional theory presents additional explanations to the Environmental factor. Also, institutional theory explained that organizational decisions are based on social and cultural factors in addition to rational factors (Oliveira & Fraga, 2011). By offering this explanation institutional theory bridges the gap in TOE model (Soares, Mendes-Fillo& Gretzel, 2020), as this will be explained in the next section.

2.3. Institutional Theory

Institutional theory is used widely in literature to explain the motives behind technology adoption in organizations. Institutional theory explains why organizations operating their business in the

same institutional environment are similar. Basically, institutional theory is a theory to study how organizations can increase their ability to grow and survive in a competitive environment by gaining legitimacy and being legitimate in the eyes of their stakeholders. This theory views organizations to operate in institutional environment that is characterized by its rules, norms, and values that govern the behavior of organizations. A key concept in this theory is the organizational isomorphism, which is: the similarity among organizations in a population. Isomorphism is presented in the form of institutional powers (DiMaggio & Powell, 1983).

The institutional theory presented three institutional powers that lead organizations to change and become more like each other, these powers are: mimetic, normative, and coercive powers. Mimetic powers: are the power or pressure that results from the belief that what competitors at the same environment are doing is beneficial. Mimetic pressures lead organizations to imitate each other which results in similar organizational structures and norms (DiMaggio & Powell, 1983). In the context of technology adoption, deciding to adopt a new technology has a risky side, so organizations tend to follow or imitate a leading competitor at the same environment in adopting or not adopting an emerging technology (Soares, Mendes-Fillo & Gretzel, 2020).

Coercive Powers: coercive pressures cause organizations to change due to pressure from another organization which might be dependent on or by government (DiMaggio & Powell, 1983). This type of pressures in the context of adoption of new technologies lead organizations to adopt some type of technology in order to conform to government rules or to be able to interoperate with other organizations partners working together (Soares, Mendes-Fillo & Gretzel, 2020).

Normative powers: pressures that are caused by norms and standers in the institutional environment that each organization in that context should follow in an effort to be legitimized and able to operate in the environment (DiMaggio & Powell, 1983). In the context of technology adoption organizations should adopt some technologies and norms stated by trade associations or certification programs for example (Soares, Mendes-Fillo & Gretzel, 2020).

Combining institutional theory with the TOE model is found to be helpful in identifying factors of technology adoption in organizations. Environmental characteristics in the TOE model are better explained when institutional theory is applied. The three powers of institutionalization are used for explaining and studying the environmental characteristics in the TOE model (Gibbs & Kraemer, 2004; Mezghani, Alsadi, & Alaskar, 2022; Elghdhan, Azmy, Zulkiple, & Al-Sharafi, 2023).

Many studies employed institutional theory in an attempt to study technology and innovation adoption in organizations. Some studies applied institutional theory only, other studies combined it with other technology adoption models. Mezghani, Alsadi, and Alaskar (2022) studied big data analytics BDA adoption within supply chain management systems in organizations in Saudi Arabia by combining institutional theory and TOE model. Their model focused on the environmental factors that influence BDA adoption. Institutional theory in their study was represented by three factors, trading partner readiness, vendor support, and competitive pressure. Results of the study

showed that competitive pressure and vendor support have a direct effect on the intention to adopt BDA in firms in Saudi Arabia. But within the context of their study trading partner readiness had no effect on the intention to adopt BDA in firms in Saudi Arabia. This study highlighted the importance of considering environmental factors of institutional theory within technology adoption research.

More than that, Gupta, Modgil, Gunasekaran and Bag (2020) in their research studied the moderation effect of institutional pressures on Industry 4.0 and digital supply chain adoption in organizations in India. They concluded that among the three pressures, only coercive pressures moderate the relationship between industry 4.0 adoption and exploration and exploitation to orientation. This conclusion highpoints the power of regularity bodies on organizations in India to adopt latest technological innovations. Importance of this study lies in highlighting the importance of considering institutional theory and institutional powers while studying technology adoption factors.

Yoon and George (2013) studied Virtual Worlds adoption in organizations by combining TOE model with institutional theory. Their model had the three categories of TOE model. Institutional theory was used to explain the environmental category by testing the following institutional factors: Competitors Pressure, Customers Pressure, Normative Pressure, Intensity of Competition. Results of the study showed that mimetic – competitors – pressures and normative pressures had a significant influence on organizations in virtual worlds adoption where technological factors did not have any influence on adoption decision. This conclusion highlights the importance of considering institutional theory while studying technology adoption in organizations.

In addition, Soares-Aguiar and Palma-Dos-Reis (2008) applied institutional theory as a lens in addition to TOE model with a focus on exploring e-procurement systems adoption factors in organizations. Environmental category was explained by institutional theory and included: Trading Partner Readiness, Extent of Adoption amongst Competitors, and Perceived Success of Competitor Adopters. Results showed that all the factors under the environmental category have a critical influence on e-procurement systems adoption. Also, technology competence, and firm size have influence and can explain the adoption decision in organizations.

3. Proposed Conceptual Framework

In this section, the objective is to present a model that integrates the insights of diffusion of innovation theory, the TOE framework, and institutional theory. This model is designed to facilitate the comprehension and examination of the adoption of blockchain technology within organizations. This model can be applied to different industries. A study conducted in seven industries in Turkey in order to see how suitable and how well blockchain could work for in these industries. It has been concluded that industries like logistics, healthcare, and finance are the best fit for using blockchain. These three industries are the most promising areas for more research on blockchain technology (Erol et al, 2020).

As discussed in the literature review, both the Diffusion of Innovation (DOI) and Technology-Organization-Environment (TOE) models have been employed to analyze technology adoption within organizational contexts. As seen in figure 1 we propose a model founded on the TOE model mainly, where DOI theory will be used for explaining the technological part of TOE model, and institutional theory will be used for explaining the environmental part of TOE model. Based on previous literature review and our model in Figure 1, we can state the following propositions:

3.1. Technological Factors

Integrating DOI theory for explaining the technological part of TOE model will support the proposed model by including the five factors proposed by Rogers (2003) that result in the adoption of new innovations. These factors are:

Trialability denotes the opportunity to test and modify an innovation (Sahin, 2006). In reference to blockchain technology, when individual users and organizations have the opportunity to try it before deciding on adopting it or not, they will have higher chances to adopt the technology (AL-Ashmori, Dominic, & Singh, 2022).

P1: Managers who have the chance to try blockchain may be more inclined to have the adoption intention.

Relative advantage is the extent to which an innovation is perceived superior to the existent or previous innovation it replaces (Sahin, 2006). Regarding blockchain technology, when its benefits and advantages are clear to the managers, they will have higher chances to adopt it (Malik, Chadhar, Chetty & Vatanasakdakul, 2020).

P2: Managers who perceive advantages of blockchain may be more inclined to have the adoption intention.

Complexity refers to how difficult an innovation is perceived to be, making it challenging to comprehend and utilize (Sahin, 2006). When blockchain technology is perceived to be easy to use, less complex, and easy to integrate to existing information systems, individuals and organizations will have higher chances to adopt the technology (AL-Ashmori, Dominic, & Singh, 2022).

P3: Managers who perceive blockchain as complex and hard to use may be less inclined to have adoption intention.

Compatibility is viewed as the ability of the new innovation to be suitable for the organization's current values, past experiences, and the needs of the adopters of it (Sahin, 2006). When blockchain technology offers solutions that are compatible with organization's values and technologies, and fits organization's future plans and strategies, decision makers at these organizations will be more willing to adopt the technology (Taherdoost, 2022).

P4: Managers who find that blockchain is compatible with organization's existing technologies and values may be more inclined to have the adoption intention.

Observability is defined as the extent to which the new innovation or its results can be noticed by potential adopters (Sahin, 2006). In the case of blockchain technology, it offers tangible benefits and noticeable results, therefore in these cases managers are more likely to decide on adopting this technology (Taherdoost, 2022). P5: Managers who observe applications and uses of blockchain may be more inclined to have the adoption intention.

3.2. Organizational Factors

Applying this model at the organizational level requires studying perspectives of decision-taking managers at these organizations. Because managers' perspectives and attitudes toward technology adoption ultimately form organizational attitude regarding technology adoption (Siew et al., 2020). In this model, two factors will be considered:

Decision maker's knowledge refers to their experience and the information available to them. This information greatly affects how good their decisions are. Giving decision-makers enough details about new blockchain technology helps them understand better, so they can make smarter choices about whether to adopt them or not (Chandra& Kumar, 2018). P6: Managers who have more knowledge and experience related to blockchain may be more inclined to have the adoption intention.

Innovativeness refers to the extent to which someone or a group is ahead of others in adopting new ideas within a system (Rogers, 2003). In the case of blockchain technology, when managers are innovative in nature, they will be more likely to adopt the technology (Malik, Chadhar, Chetty& Vatanasakdakul, 2020; AL-Ashmori, Dominic& Singh, 2022). P7: Managers who are innovative in nature and working within innovativeness centered organizational culture may be more inclined to have blockchain adoption intention.

3.3. Environmental Factors

In the same way, integrating institutional theory with the TOE model is advantageous in pinpointing the determinants of technology adoption within the environment at these organizations. When applying institutional theory, a more comprehensive understanding of the environmental aspects outlined in the TOE model becomes apparent. The three dimensions of institutionalization are employed to explain and examine the environmental part within the TOE model (Gibbs & Kraemer, 2004), as follows:

Competitive pressures in the context of technology adoption, deciding to adopt a new technology has a risky side, so organizations tend to follow or imitate a leading competitor at the same environment in adopting or not adopting an emerging technology (Soares, Mendes-Fillo & Gretzel, 2020). This applies to blockchain technology too. Measuring the competitive pressure helps in indicating the likelihood of blockchain adoption (Hartley, Sawaya, & Dobrzykowski, 2022).

P8: Managers who work at organizations that are operating in highly competitive environments may be more inclined to have blockchain adoption intention.

Coercive pressures in the context of adoption of new technologies leads organizations to adopt some type of technology in order to conform to government rules or to be able to interoperate with other organizations partners working together (Soares, Mendes-Fillo & Gretzel, 2020). Conforming to this type of pressure, leads organizations to adopt new technologies such as blockchain (Hartley, Sawaya, & Dobrzykowski, 2022).

P9: Managers who works at organizations that are under pressure of using blockchain technology in order to conform to government rules or to be able to interoperate with other partners working together may be more inclined to have blockchain adoption intention.

Normative pressures in the context of technology adoption organizations should adopt some technologies and norms stated by trade associations or certification programs for example (Soares, Mendes-Fillo & Gretzel, 2020). In the case of blockchain technology, responding to normative pressures results in adopting the technology (Hartley, Sawaya, & Dobrzykowski, 2022).

P10: Managers who work at organizations should adopt some technologies and norms stated by trade associations or certification programs may be more inclined to have blockchain adoption intention.

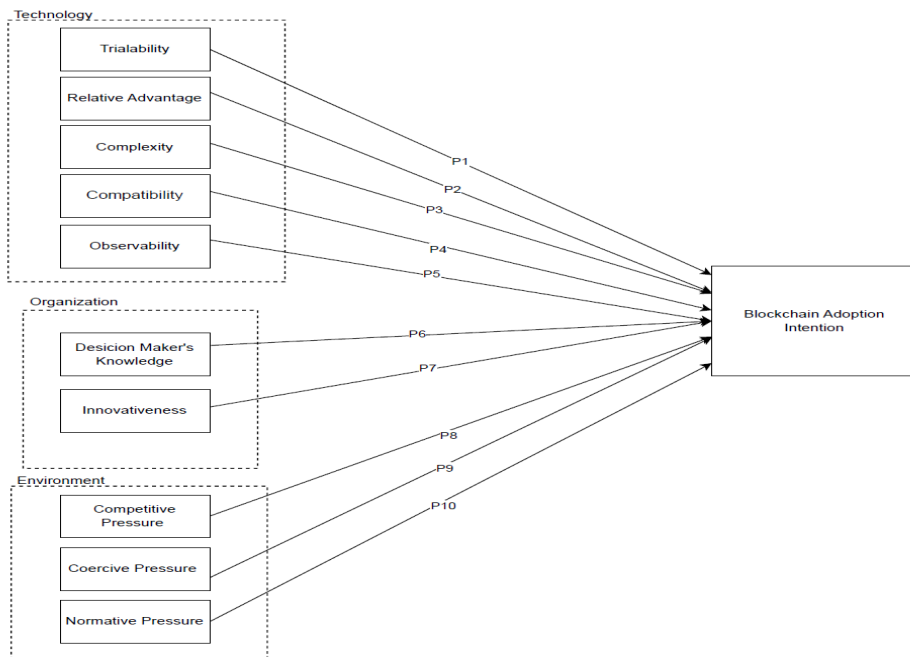

Figure 1. Proposed Conceptual Model

4. Discussion

As blockchain technology is gaining increasing attention globally, it is important to understand factors that affect its adoption and use both on the individual and organizational level. Many studies are dedicated to study its diffusion at the individual level. The existent literature highlights the need for comprehensive model to study blockchain innovation at the organizational level (Chittipaka et al, 2023). This motivated us to study available academic literature related to blockchain adoption, and to propose an integrated comprehensive model. The model is rooted in diffusion of innovation theory, TOE framework, and institutional theory. Our model is based on well-established theoretical frameworks. These theories have a solid foundation in the literature and are widely recognized as essential models for understanding technology adoption (Aldahwan& Ramzan, 2022). The integration of these theories into the proposed model provides a comprehensive approach for studying blockchain adoption.

Moreover, TOE framework with its three categories, gives the proposed model a holistic view of the factors influencing blockchain adoption. This comprehensive approach allows researchers to consider a wide range of variables and their effectson influencing adoption intentions. Similarly, Institutional theory highlights the importance of external norms, rules, and regulations in shaping organizational behavior. Blockchain adoption is closely tied to regulatory environments, industry standards, and institutional pressures (Hartley, Sawaya, & Dobrzykowski, 2022). By integrating institutional theory, the proposed model covers the critical role of external factors in influencing adoption intentions, which makes it highly relevant in real-world contexts.

The DOI theory offers valuable insights into the process of innovation adoption within organizations. Factors addressed by DOI theory are relevant to blockchain technology. This integration makes the proposed model valuable for assessing how these DOI factors interact with TOE and institutional factors in the context of blockchain. The proposed model has useful implications for practitioners and regulatory bodies. With the factors considered in the model, it is useful for organizations in assessing their readiness for blockchain adoption. And it allows them to develop suitable strategies for its successful implementation. Regulatory bodies can benefit from the proposed models to review institutional and regulatory factors that may delay or hinder the adoption of blockchain in organizations at national level.

The inclusion of several theories from different disciplines—management, sociology, and innovation—shows the interdisciplinary nature of the model. This approach enhances the explanatory power of the model and makes it interesting for future interdisciplinary studies. Consequently, we emphasize the importance of conducting rigorous, well-designed studies to empirically test the various relationships presented in this paper. The proposed model and the propositions in this paper lay the ground for understanding the context of blockchain technology adoption for future studies. Propositions are foundations in the process of research and analysis. They provide essential guidance to researchers for future research while they formulate hypotheses, design experiments or studies, and reach conclusions based on empirical evidence. These propositions start critical examination and

evaluation to discover their validity and relatedness in understanding and explaining diverse aspects of blockchain adoption in organizations as a social phenomenon. Future studies can be conducted in the public or private sector, indifferent countries. The insights gained from this proposed research will yield valuable knowledge that can inform the design and implementation of blockchain solutions, ultimately benefiting both individuals and organizations.

5. Limitations and Conclusions

In this paper we reviewed the available literature related to blockchain technology adoption, technology adoption frameworks; DOI, TOE, and institutional theory. And based on that we had proposed a model to study the factors that may affect blockchain adoption on the organizational level. As it is shown in the discussion part, the model's theoretical grounding, consideration of institutional influence, holistic perspective, and interdisciplinary theories inclusion in the model, makes it considerable for test in future research. Moreover, the inclusion of several theories from different disciplines—management, sociology, and innovation—shows the interdisciplinary nature of the model. This approach enhances the explanatory power of the model and makes it interesting for future interdisciplinary studies. More than that, the importance of this model for future research stems from its design to be applicable for studies of blockchain adoption on the organizational level, where a smaller number of studies are dedicated for understanding adoption on the level of organizations. However, as a limitation to the proposed model, it's important to highlight that the model focuses primarily on understanding blockchain adoption at the organizational level. But adoption decisions within organizations are influenced by psychological factors on the individual-level as well (Li, 2020). Future research could explore the interaction between individual and organizational factors in shaping adoption intentions and behaviors. Also, future research could extend the proposed model to include human factors as well.

References

- Ajzen, I. (1985). From intentions to actions: A theory of planned behavior. In *Action control: From cognition to behavior* (pp. 11-39). Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg.
- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational behavior and human decision processes*, 50(2), 179-211. [https://doi.org/10.1016/0749-5978\(91\)90020-T](https://doi.org/10.1016/0749-5978(91)90020-T)
- AL-Ashmori, A., Dominic, P. D. D., & Singh, N. S. S. (2022). Items and Constructs of Blockchain Adoption in Software Development Industry: Experts Perspective. *Sustainability*, 14(16), 10406. <https://doi.org/10.3390/su141610406>
- Aldahwan, N. S., & Ramzan, M. S. (2022). Quadruple Theories Based Determinants and their Causal Relationships Affecting the Adoption of Community Cloud in Saudi HEI. *BioMed Research International*, 2022, 1-10. <https://doi.org/10.1155/2022/2382535>
- Amini, M., & Jahanbakhsh Javid, N. (2023). A Multi-Perspective Framework Established on Diffusion of Innovation (DOI) Theory and Technology, Organization and Environment (TOE) Framework Toward

- Supply Chain Management System Based on Cloud Computing Technology for Small and Medium Enterprises. *International Journal of Information Technology and Innovation Adoption*, 11, 1217-1234. <https://ssrn.com/abstract=4340207>
- Appelbaum, D., & Smith, S. S. (2018). Blockchain Basics And Hands-On Guidance: Taking The Next Step Toward Implementation And Adoption. *The CPA Journal*, 88(6), 28-37.
- Baig, M. I., Shuib, L., &Yadegaridehkordi, E. (2021). A model for decision-makers' adoption of big data in the education sector. *Sustainability*, 13(24), 13995. <https://doi.org/10.3390/su132413995>
- Benisi, N. Z., Aminian, M., & Javadi, B. (2020). Blockchain-based decentralized storage networks: A survey. *Journal of Network and Computer Applications*, 162, 102656. <https://doi.org/10.1016/j.jnca.2020.102656>
- Bhattacharya, M., & FOSSO WAMBA, S. (2015). Determinants of Perceived Job Satisfaction From ERP-enabled Emergency Service Adoption: An Empirical Study. In *Twenty-first Americas Conference on Information Systems*.1-12.
- Carr Jr, V. H. (1999). Technology adoption and diffusion. *The Learning Center for Interactive Technology*.
- Chandra, S. and Kumar, K.N. (2018), "Exploring Factors Influencing Organizational Adoption of Augmented Reality in E-Commerce: Empirical Analysis Using Technology-Organization – Environment Model", *Journal of Electronic Commerce Research*, Vol. 19 No. 3, pp. 237–265.
- Chittipaka, V., Kumar, S., Sivarajah, U., Bowden, J. L. H., & Baral, M. M. (2023). Blockchain Technology for Supply Chains operating in emerging markets: an empirical examination of technology-organization-environment (TOE) framework. *Annals of Operations Research*, 327(1), 465-492. <https://doi.org/10.1007/s10479.022.04801-5>
- Davis, F. D., Bagozzi, R. P. & Warshaw, P. R. (1989). User Acceptance of Computer Technology: A Comparison of Two Theoretical Models. *Management Science*, 35(8), 982-1003. <https://doi.org/10.1287/mnsc.35.8.982>
- Davis, F.D. (1986). A Technology Acceptance Model for Empirically Testing New End-User Information Systems: Theory and Results. *Sloan School of Management*, Massachusetts Institute of Technology.
- Davis, F.D. (1989). Perceived usefulness, perceived ease of use, and user acceptance of information technology. *MIS quarterly*, 13(3), 319-340. <https://doi.org/10.2307/249008>
- DiMaggio, P. J., & Powell, W. W. (1983). The iron cage revisited: Institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields. *American Sociological Review*, 147-160. <https://doi.org/10.2307/2095101>
- Elghdhan, M. G., Azmy, N., Zulkiple, A., & Al-Sharafi, M. A. (2023). Adoption of Building Information Modelling In Libyan Construction Firms: A Technological, Organizational, and Environmental (TOE) Perspectives. In *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 1140(1), 012020. <https://doi.org/10.1088/1755-1315/1140/1/012020>
- Erol, I., Ar, I. M., Ozdemir, A. I., Peker, I., Asgary, A., Medeni, I. T., & Medeni, T. (2020). Assessing the feasibility of blockchain technology in industries: Evidence from Turkey. *Journal of Enterprise Information Management*, 34(3), 746-769.<https://doi.org/10.1108/JEIM-09-2019-0309>
- Fishbein, M., & Ajzen, A. (1980). Understanding Attitudes and Predicting Social Behaviour. Preventive-Hall. Inc., Englewood Cliffs.
- Gibbs, J.L. and Kraemer, K.L. (2004). A cross-Country Investigation of the Determinants of Scope of E-Commerce Use: An Institutional Approach. *Electronic Markets* 14(2), 124-137. <https://doi.org/10.1080/101.967.8041000.167.5077>

- Gong, Y., & Janssen, M. (2021). Roles and capabilities of enterprise architecture in big data analytics technology adoption and implementation. *Journal of theoretical and applied electronic commerce research*, 16(1), 37-51. <https://doi.org/10.4067/S0718.187.6202100.010.0104>
- Gupta, S., Modgil, S., Gunasekaran, A., & Bag, S. (2020). Dynamic capabilities and institutional theories for Industry 4.0 and digital supply chain. In *Supply Chain Forum: An International Journal*, 21(3), 139-157. <https://doi.org/10.1080/16258.312.2020.1757369>
- Hartley, J. L., Sawaya, W., & Dobrzykowski, D. (2022). Exploring blockchain adoption intentions in the supply chain: Perspectives from innovation diffusion and institutional theory. *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, 52(2), 190-211. <https://doi.org/10.1108/IJPDLM-05-2020-0163>
- Hartley, J. L., Sawaya, W., & Dobrzykowski, D. (2022). Exploring blockchain adoption intentions in the supply chain: perspectives from innovation diffusion and institutional theory. *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, 52(2), 190-211. <https://doi.org/10.1108/IJPDLM-05-2020-0163>
- Janssen, M., Weerakkody, V., Ismagilova, E., Sivarajah, U., & Irani, Z. (2020). A Framework For Analysing Blockchain Technology Adoption: Integrating Institutional, Market And Technical Factors. *International Journal Of Information Management*, 50, 302-309. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2019.08.012>
- Konstantinidis, I., Siaminos, G., Timplalexis, C., Zervas, P., Peristeras, V., & Decker, S. (2018). Blockchain For Business Applications: A Systematic Literature Review. In *International Conference On Business Information Systems*, 384-399. https://doi.org/10.1007/978-3-319-93931-5_28
- Kusuma, H., Muafi, M., Aji, H. M., & Pamungkas, S. (2020). Information And Communication Technology Adoption In Small-And Medium-Sized Enterprises: Demographic Characteristics. *The Journal Of Asian Finance, Economics And Business (JAFEB)*, 7(10), 969-980. <https://doi.org/10.13106/jafeb.2020.vol7.no10.969>
- Lai, P. C. (2017). The literature review of technology adoption models and theories for the novelty technology. *JISTEM-Journal of Information Systems and Technology Management*, 14, 21-38. <https://doi.org/10.4301/S1807.177.5201700.010.0002>
- Li, J. C. (2020). Roles of individual perception in technology adoption at organization level: Behavioral model versus toe framework. *Journal of System and Management Sciences*, 10(3), 97-118.
- Lohmer, J., & Lasch, R. (2020). Blockchain In Operations Management And Manufacturing: Potential And Barriers. *Computers & Industrial Engineering*, 149, 106789. <https://doi.org/10.1016/j.cie.2020.106789>
- Malik, S., Chadhar, M., Chetty, M., & Vatanasakdakul, S. (2020). An Exploratory Study Of The Adoption Of Blockchain Technology Among Australian Organizations: A Theoretical Model. In *European, Mediterranean, And Middle Eastern Conference On Information Systems*, 205-220. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-63396-7_14
- Mezghani, K., Alsadi, A. K., & Alaskar, T. H. (2022). Study of the Environmental Factors' Effects on Big Data Analytics Adoption in Supply Chain Management. *International Journal of E-Business Research (IJEER)*, 18(1). <https://doi.org/10.4018/IJEER.309395>
- Ngah, A. H., Thurasamy, R., Mohd Salleh, N. H., Jeevan, J., Md Hanafiah, R., & Eneizan, B. (2022). Halal transportation adoption among food manufacturers in Malaysia: the moderated model of technology, organization, and environment (TOE) framework. *Journal of Islamic Marketing*, 13(12), 2563-2581. <https://doi.org/10.1108/JIMA-03-2020-0079>
- Oliveira, T., & Martins, M. F. (2011). Literature review of information technology adoption models at firm level. *Electronic journal of information systems evaluation*, 14(1), pp110-121.
- Rogers, E. M. (2003). *Diffusion of Innovations*. Simon & Shuster.

- Rogers, E. M. (2010). *Diffusion of innovations*. Simon and Schuster.
- Rogers, E.M. (1983) *Diffusion of innovations*, The Free Press: New York.
- Sahin, I. (2006). Detailed review of Rogers' diffusion of innovations theory and educational technology-related studies based on Rogers' theory. *Turkish Online Journal of Educational Technology-TOJET*, 5(2), 14-23.
- Saurabh, S., & Dey, K. (2021). Blockchain Technology Adoption, Architecture, And Sustainable Agrifood Supply Chains. *Journal Of Cleaner Production*, 284, 124731. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.124731>
- Schuyler, A., Alidina, Z., Dolcini, M. M., Harper, G., Fortenberry, J. D., Singh, R., ... & Catania, J. (2021). Pre-exposure prophylaxis (PrEP) dissemination: adapting diffusion theory to examine PrEP adoption. *AIDS and Behavior*, 25(10), 3145-3158. <https://doi.org/10.1007/s10461.021.03345-2>
- Siew, E. G., Rosli, K., & Yeow, P. H. (2020). Organizational and environmental influences in the adoption of computer-assisted audit tools and techniques (CAATs) by audit firms in Malaysia. *International Journal of Accounting Information Systems*, 36, 100445. <https://doi.org/10.1016/j.accinf.2019.100445>
- Skare, M., & Soriano, D. R. (2021). How globalization is changing digital technology adoption: An international perspective. *Journal of Innovation & Knowledge*, 6(4), 222-233. <https://doi.org/10.1016/j.jik.2021.04.001>
- Soares, A. L. V., Mendes-Filho, L., & Gretzel, U. (2021). Technology adoption in hotels: applying institutional theory to tourism. *Tourism Review*, 76(3), 669-680. <https://doi.org/10.1108/TR-05-2019-0153>
- Soares-Aguiar, A., & Palma-dos-Reis, A. (2008). Why do firms adopt e-procurement systems? Using logistic regression to empirically test a conceptual model. *IEEE Transactions on Engineering Management*, 55(1), 120-133. <https://doi.org/10.1109/TEM.2007.912806>
- Taherdoost, H. (2018). A review of technology acceptance and adoption models and theories. *Procedia manufacturing*, 22, 960-967. <https://doi.org/10.1016/j.promfg.2018.03.137>
- Taherdoost, H. (2022). A critical review of blockchain acceptance models—blockchain technology adoption frameworks and applications. *Computers*, 11(2), 24. <https://doi.org/10.3390/computers11020024>
- Tornatzky, L.G. and Fleischer, M. (1990) *The Processes of Technological Innovation*. Lexington Books, Lexington.
- Venkatesh, V., Morris, M. G., Davis, G. B., & Davis, F. D. (2003). User acceptance of information technology: Toward a unified view. *MIS quarterly*, 27(3), 425-478. <https://doi.org/10.2307/30036540>
- Vergouwen, M., Koens, T., & Poll, E. (2020). Drivers and Impediments: Experts Opinions on Blockchain Adoption in the Netherlands. In *2020 Second International Conference on Blockchain Computing and Applications (BCCA)* (pp. 86-91). IEEE. <https://doi.org/10.1109/BCCA50787.2020.927.4086>
- Viriyasitavat, W., & Hoonsopon, D. (2019). Blockchain Characteristics And Consensus In Modern Business Processes. *Journal Of Industrial Information Integration*, 13, 32-39. <https://doi.org/10.1016/j.jii.2018.07.004>
- White, G. R. (2017). Future Applications Of Blockchain In Business And Management: A Delphi Study. *Strategic Change*, 26(5), 439-451. <https://doi.org/10.1002/jsc.2144>
- Yoon, T. E., & George, J. F. (2013). Why Aren't Organizations Adopting Virtual Worlds? *Computers in Human Behavior*, 29(3), 772-790. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2012.12.003>

MÜŞTERİ SEGMENTASYON MODELLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI ÜZERİNE AMPİRİK BİR ARAŞTIRMA*

AN EMPIRICAL RESEARCH ON COMPARISON OF CUSTOMER SEGMENTATION MODELS

Ebru SARIOĞLU**
Mehmet Nuri İNEL***

Öz

Şirketler için müşterilerin tanımlanması, onların gerçek ihtiyaçlarının ve beklentilerinin belirlenmesi oldukça zor bir süreçtir. Süreci kolaylaştırmak adına müşteri segmentasyonu yaparak benzer özellikleri paylaşan müşteriler daha küçük gruplara ayrılmaktadır. Müşteri segmentasyonu yapabilmek için birçok model geliştirilmiştir. Bu çalışmada, biyoteknoloji sektöründe faaliyet gösteren bir firmaya ait 228 müşteri veri seti kullanılarak geliştirilen modellerden, geleneksel RFM (Recency, Frequency, Monetary) modeli ile genişletilmiş LRFM (Length, Recency, Frequency, Monetary) ve RFMV (Recency, Frequency, Monetary, Variety) müşteri segmentasyon modelleri kıyaslanmaktadır. Yoğun olarak perakende sektöründe uygulanan bu modellerin, biyoteknoloji sektöründe faaliyet gösteren B2B firmaları için nasıl kullanılabileceği incelenmektedir. Ulaşılan

* Bu çalışma, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme (Sayısal Yöntemler) programında yürütülen “Pazarlama Segmentasyon Modellerinin Karşılaştırılması Üzerine Biyoteknoloji Sektöründe Bir Uygulama” isimli yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

** Marmara Üniversitesi, Sayısal Yöntemler Anabilim Dalı, ebru.sarioglu@marmara.edu.tr, ORCID: 0009-0008-0482-0635.

*** Marmara Üniversitesi, Sayısal Yöntemler Anabilim Dalı, mninel@marmara.edu.tr ORCID: 0000-0002-6966-3238

How to cite this article/Atıf için: Sarioğlu, E., & İnel, M.N. (2024). Müşteri segmentasyon modellerinin karşılaştırılması üzerine ampirik bir araştırma. *Öneri Dergisi*, 19(62), 130-145. DOI: 10.14783/maruoneri.1464977

Makale Gönderim Tarihi: 04.04.2024

Yayına Kabul Tarihi: 10.06.2024

Bu eser Creative Commons Atıf-Gayri Ticari
4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

sonuçlar bu yöntemlerin uygulanmasıyla hangi pazarlama stratejilerinin daha etkili olabileceğini ve sektörün hedeflerine göre en uygun yöntemin belirlenmesini amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Müşteri segmentasyonu, RFM, RFMV, LRFM, K-ortalama, B2B

Abstract

Identifying customers and determining their real needs and expectations is complicated for companies. In order to facilitate the process, customer segmentation is used to divide customers who share similar characteristics into smaller groups. Many models have been developed for customer segmentation. This study compares the traditional RFM (Recency, Frequency, Monetary) model with the extended LRFM (Length, Recency, Frequency, Monetary) and RFMV (Recency, Frequency, Monetary, Variety) customer segmentation models using 228 customer data sets of a company operating in the biotechnology sector. We examine how these models, extensively applied in the retail sector, can be used for B2B firms operating in the biotechnology sector. The results aim to determine which marketing strategies can be more effective by applying these methods and the most appropriate method according to the sector's objectives.

Keywords: Customer segmentation, RFM, RFMV, LRFM, K-means, B2B

1. Giriş

Biyoteknoloji sektörünün öne çıktığı bu çalışma, pandemi etkisi, talep artışı ve literatür eksikliği gibi faktörlere odaklanarak sektöre özgü bir analitik çerçeve sunmaktadır. Özellikle pandemi sonrasında biyoteknoloji firmalarının iş hacimlerinin artmış olması bu alanda müşteri yönetimi mekanizmalarının eksikliğini hissettirmiştir. Bu çalışma ile hissedilen eksikliğin giderilmesi hedeflenmektedir. Günümüzde teknolojinin ilerlemesi ile müşterilerin ürün ve hizmetlere erişimi hızlanmış ve kolaylaşmıştır. Bu bağlamda müşteri tanımlama ve pazarlama stratejilerini belirleme ihtiyacı daha kritik hale gelmiştir. Çalışma, biyoteknoloji sektörüne özel segmentasyon modellerinin geliştirilmesine dayanmakta olup, bu modellerin sektörün dinamiklerine uygun şekilde özelleştirilmiş olmasıdır. Mevcut literatürde, biyoteknoloji sektörüne özgü müşteri tanımlama ve pazarlama stratejileri üzerine yapılan çalışmalar sınırlı sayıda olup, bu çalışma ile sektöre yönelik kapsamlı ve özgün bir yaklaşım sunulmaktadır. Özellikle teknolojinin hızla ilerlemesi ve müşterilerin ürün ve hizmetlere erişiminin kolaylaşması, biyoteknoloji firmalarının müşteri tanımlama ve pazarlama stratejilerini yeniden gözden geçirmesini gerektirmiştir. Bu doğrultuda, çalışma, biyoteknoloji firmalarının müşteri yönetimi stratejilerini daha etkin bir şekilde belirlemelerine olanak tanıyacak yenilikçi segmentasyon modelleri önererek sektördeki önemli bir boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda, biyoteknoloji sektöründe müşteri yönetimi ve pazarlama stratejilerinin geliştirilmesi için yenilikçi yaklaşımlar sunan bu çalışma, pandemi sonrası dönemde sektörel analiz ve strateji geliştirme süreçlerinde önemli bir kaynak olarak değerlendirilecektir. Tüm bunlar segmentasyon modellerinin kullanılmasını gerekli kılmıştır.

RFM modeli, ilk olarak 1994 yılında Arthur Middleton Hughes tarafından ortaya atılmış olup müşterileri segmente edebilmek amacıyla Recency (Güncellik), Frequency (Sıklık) ve Monetary (Parasal Değer) olmak üzere üç kriteri ele almaktadır (Nimbalkar & Shah, 2013). RFM olarak

adlandırılan modelde; R müşterinin son alışveriş tarihini, F alışveriş sıklığını ve M müşterinin toplam harcamasını ifade etmektedir. RFM modelinin etkinliği zaman içerisinde gösterilmiş olsa da araştırmacılar yeni parametreler ekleyerek modeli iyileştirmeye çalışmışlardır. RFM modeline uzunluk (Length-L) parametresinin eklenmesi Alvandi, Fazli, & Abdoli (2012) tarafından önerilmiş ve yeni modele LRFM ismi verilmiştir. Uzunluk parametresi kullanılarak müşteri sadakati ve müşteri değeri üzerinde uzun vadeli etkiler dikkate alınmıştır. Ürün çeşitliliğinin dikkate alınması gerektiğini ifade eden Moghaddam, Abdolvand, & Harandi (2017) çeşitlilik (Variety-V) parametresini ekleyerek modele RFMV ismini vermişlerdir. Bu modelde RFM parametrelerine ek olarak ürün çeşitliliğinin de müşteri profilinde belirleyici olduğu iddia edilmektedir.

Çalışmada müşteri segmentasyon modelleri için kullanılan yöntemlerin literatür taraması yapılmış, ardından uygulama ve araştırma bulgularına yer verilmiş, son bölümde ise sonuçlar ve öneriler sunulmuştur.

2. Literatür Taraması

Literatürde müşteri segmentasyonu, pazarlama disiplini içinde geniş bir yelpazede incelenmiştir. Bu kavram, temel olarak tüketicilerin benzer özelliklerine dayalı olarak gruplandırılması ve her bir grup için özelleştirilmiş pazarlama stratejilerinin oluşturulması olarak tanımlanabilir. Genel olarak müşteri segmentasyon modelleri için istatistik tekniği k-ortalama kullanıldıktan sonra elde edilen veriye AHP (Analitik Hiyerarşi Süreci), kümeleme analizi, karar ağaçları ve diskriminant analizi gibi ayrıştırma teknikleri kullanılmıştır.

Şentürk ve Alp (2023) İstanbul bölgesindeki e-ticaret müşterilerine RFM modeli kullanarak mevcut müşterileri segmentlere ayırarak stratejiler oluşturmayı amaçlamıştır. Müşteriler yapılan çalışma sonucunda bad, bronze, silver gibi kategorize edilmiş ve buna bağlı olarak stratejileri belirlenmiştir. Li, Wang ve Shen (2021) Şangay'daki AIDS hastalarına ait veriler üzerinde yapılan çalışmada veri madenciliği teknikleri kullanılarak en etkin tedavi yöntemini belirlemeye çalışmışlardır. RFM modelinde k-ortalama sonrasında C5.0 algoritmasının uygulanması sonucunda elde edilen tahmin modelinin %100 doğruluk oranına sahip olduğunu tespit etmişlerdir. Belhadj (2021) müşterin ömür boyu değerini belirlemek adına k-ortalama yöntemini kullanmış AHP tekniği ile RFM modeli içerisindeki ağırlıklılandırma belirlemiştir. Şirketin müşterileri ile daha etkin iletişim kurması ve pazarlama stratejileri geliştirmesi için bahsedilen modelin faydalı olacağını belirtmiştir. Tuncer ve Karaboğa (2021) çalışmalarında Karaman bölgesinde faaliyet gösteren bir gıda perakende işletmesinin müşterilerini RFM modeli kullanarak k-ortalama ile altı müşteri kümesi oluşturmuş ve her bir gruba ait strateji geliştirmiştir. Başkol (2020) çalışmasında sadakat kartı kullanan müşterilerinin alışveriş kayıtlarını incelemiştir. RFM modeli kullanarak müşteriler segmente edilmiş ve kullanılan markalar ile bu gruplar arasındaki ilişki incelenmiştir. Gustriansyah, Suhandi ve Antony (2019) stok yönetim sürecinin doğruluğunu arttırabilmek için RFM modelinde küme sayısını belirlemek için farklı yöntemler kullanılabileceğini ifade ettikleri bir çalışmayı yapmışlardır. Pakyürek, Yıldız ve Kestepe

(2018) çalışmalarında mevcut müşterilerin kalacakları otel için belirleyici kriterleri ve buna bağlı olarak davranışlarını incelemiştir. Bu bağlamda k-ortalama algoritmasıyla müşterileri gruplamış ve karar ağaçlarını kullanarak seçtikleri kriterlere göre modellemeye çalışmışlardır. Müşterilere uygun kampanya ve ürün paketlerinin başarılı şekilde oluşturulması için ürün satın alma kanalı, rezervasyon süresi ve mevsimsel tercihleri gibi kriterlerin önemli rol oynadığı tespit etmişlerdir. Chen, Laing ve Guo (2012) çalışmalarında çevrimiçi perakende işletmesinin müşterilerini daha iyi anlamasına yardımcı olmak ve müşteri odaklı pazarlama stratejileri oluşturabilmek için RFM modeli kullanmışlardır. K-ortalama sonrası karar ağacı tekniği kullanarak pazarlama konusunda farklı öneriler sunmuşlardır.

Olson, Cao, Guve Lee (2009) sığır ürünlerinin satışını içeren bir veri setini kullanarak müşteri segmentasyonunu oluşturabilmek için klasik veri madenciliği tekniklerinden lojistik regresyon, karar ağaçları ve sinir ağlarını kullanmışlardır. Sonuç olarak veri madenciliğinin tekniklerinin kullanılmasının öngörü doğruluğunu arttırdığını tespit etmişlerdir. Sohrabi ve Khanlari (2007) İrandaki özel bir bankanın bireysel müşterilerine ait verileri kullanarak RFM modeli ile segmentasyon yapmışlardır. K-ortalama ve diskriminant analizi kullanılarak müşteriler için sadakat stratejileri önerilmiştir. Shih ve Liu (2003) müşteri yaşam değerinin hesaplanmasında RFM değişkenlerinin ağırlıklarını belirlemek için AHP tekniğini kullanmıştır. Çeşitli kümeleme tekniklerini kullanarak müşterileri segmente etmiş ve kullanışlı bir pazarlama veri tabanı oluşturmuştur.

Ozkan ve Deveci (2021) çalışmalarında müşterilerin alışveriş fişleri üzerinden oluşturdukları veri setini incelemiştir. Müşteri segmentasyonunu oluşturmak için Variety (V-Çeşitlilik) parametresini RFM modeline eklemiştir. Oluşturulan yeni model için Müşteri-Ürün Derinlik Matrisi önerilmiş ve dört farklı kategori oluşturulmuştur. Bu analizlerle daha etkili pazarlama stratejileri oluşturulmuş ve başarılı promosyon önerileri sunulmuştur. Qadaki, Abdolvand ve Harandi (2017) müşteri alışveriş davranışlarını sınıflandırmak için CRISP-DM metodolojisi çerçevesinde kümeleme teknikleri ve k-ortalama algoritmaları kullanılmıştır. Ürün çeşitliliği (V) değişkeninin eklendiği modelin RFM modeline göre daha doğru kümeleme sağladığını göstermektedir.

Tyasnurita ve Kafif Ibrahim (2022) çalışmalarında günlük işlem verileri ve tüketici harcamaları üzerinden müşterileri segmente etmeye çalışmışlardır. Çalışmada RFM modeline ek olarak Length (L-Uzunluk) parametresi eklemiştir. Yeni oluşturulan LRFM modeli müşteri özelliklerine ve tüketim harcamalarına göre iki farklı küme oluşturmuştur ve her bir küme için özelliklerine uygun strateji geliştirmiştir. Jamunadevi vd., (2021) çalışmalarında pandemi sürecinde müşterilerin çevrimiçi alışveriş eğilimlerini ve pandemi sonrası bu alışkanlıklarını sürdürme niyetlerini araştırmışlardır. LRFM modeli ile oluşturdukları sınıflandırma sonucunda müşterilerin pandemi sonrasında da çevrimiçi alışverişini devam ettirme niyetinde olduklarını tespit etmişlerdir. Chang vd. (2013) çalışmalarında bir giyim mağazasının müşterilerinin değerini tespit etmek için LRFM modeli kullanmışlardır. Mağaza kaynaklarının etkili bir şekilde yönetilebilmesi ve yüksek değerli müşterilerin tanımlanarak özelleştirilmiş pazarlama stratejileri geliştirilebilmesi için LRFM modeli ve kümeleme tekniklerinin uygulanabileceği ifade edilmiştir.

Literatür taraması yapıldığında, araştırmaların çoğunlukla perakende sektöründe yoğunlaştığı görülmektedir. Bu çalışmaların birçoğu, RFM modeline ek olarak başka modelleri de ele almıştır. Ancak, RFM modelinin B2B (işletmeden işletmeye) sektöründe de etkinliğinin incelendiği çalışmalar sınırlıdır. Bu bağlamda, bu çalışmada RFM modelinin bir B2B ortamında nasıl uygulanabileceği incelenmiş ve bu model farklı iki modelle birlikte karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Bu kapsamlı karşılaştırma, işletmelerin müşteri ilişkileri yönetiminde daha etkili stratejiler geliştirebilmeleri için önemli bir bilgi kaynağıdır.

3. Uygulama

Çalışma, biyoteknoloji sektöründe faaliyet gösteren B2B şirketlerine yönelik pazar segmentasyon modellerini inceleyerek, farklı modellerin sektördeki kullanımını araştırmaktadır. Bu kapsamda RFM modeli gibi genellikle B2C pazarlama stratejilerinde kullanılan modellerin, B2B sektöründe nasıl uygulanabileceğine odaklanmaktadır. CRM verileri ve veri madenciliği teknikleriyle müşteri segmentasyonu yapmak amaçlanmaktadır.

Araştırma 02.01.2020 ile 06.12.2022 tarihleri arasındaki verileri kapsamaktadır. Biyoteknoloji sektöründe faaliyet gösteren ve şirketin belirlediği kriterlere uyan 228 aktif müşteriye içermektedir. Müşteri verileri şirkete ait CRM altyapısından excelde çekilmiştir. Excelde bulunan verilere python kullanılarak modeller uygulanmıştır. Aktif 228 müşteriye ait 9000 satırlık işlem bilgisi modelde kullanılması için dönüştürme işlemine dahil edilmiştir. RFM modeline ait dönüşüm tablosu aşağıdaki gibidir.

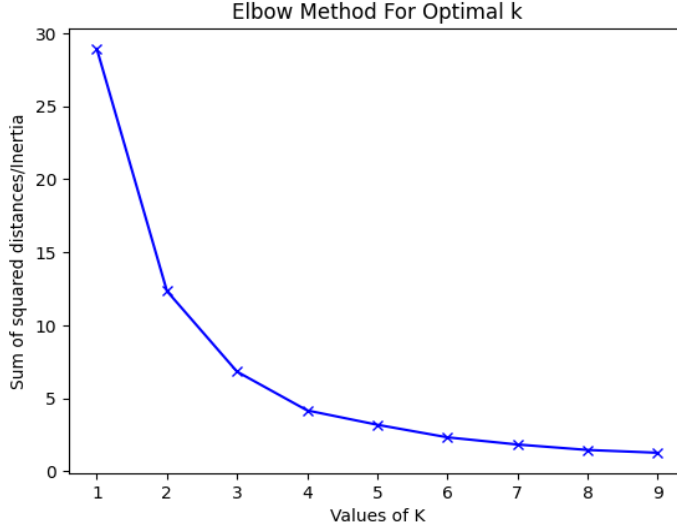
Tablo 1. Dönüşüm Tablosu

Başlangıç Verileri	Dönüştürülmüş Veri
Son satın alma tarihi	Güncellik (Recency)
Satın alma sayısı	Sıklık (Frequency)
Harcanan toplam tutar	Parasallık (Monetary)

Uygulama sürecinde, CRM sisteminden elde edilen gerçek veri setleri ele alınmıştır. Elde edilen veri setinde yer alan farklı birimlerdeki değerleri karşılaştırmanın kolaylaştırılması açısından verilere normalizasyon (0-1) yapılmıştır. Normalizasyon, aynı ölçek üzerinde ifade ederek daha anlamlı karşılaştırmalar yapılmasını sağlamaktadır. Sonrasında k-ortalama kümeleme yöntemi kullanılarak müşteriler belirli gruplara ayrılmıştır. Çalışmada kullanılacak olan ham veri seti ilk olarak 0-1 arasında yer alacak şekilde normalizasyon sürecinden geçirilmiştir. Normalizasyon için (1) no'lu denklem kullanılmıştır. (Han, Kamber & Pei, 2012)

$$R' = \frac{(R - MIN_R)}{(MAX_R - MIN_R)} \quad F' = \frac{(F - MIN_F)}{(MAX_F - MIN_F)} \quad M' = \frac{(M - MIN_M)}{(MAX_M - MIN_M)} \quad (1)$$

Optimum küme sayısını belirlemek için eklenen her küme için elde edilen karesel hata oranlarının grafiği çizilerek grafiğin düzleştiği noktadan itibaren optimum küme sayısına ulaşıldığı kabul edilmiştir. Şekil (1) küme sayısı ile karesel hata oranının grafiğini vermektedir.

Şekil 1. RFM Küme Grafiği

Grafikten anlaşılacağı üzere, üç kümeden sonra karesel hata oranlarının yavaşladığı görülmektedir. Bu veri seti için optimal küme sayısının üç olduğu tespit edilmiştir. Şirketlere ait normalize edilmiş veriler üç kümeden bir tanesine atanarak işleme devam edilmiştir.

Her bir R, F ve M parametresine ait ortalama değerleri her bir grubun ortalaması ile karşılaştırılarak k farklı kategori oluşturulmuştur. Tablo 1'de RFM Skorları olarak ifade edilen sütun bu sürecin sonucunu göstermektedir.

Matris içerisinde yer alan değerler ortalamaları ifade etmektedir. \bar{x}_{ij} i kümenin j karakteristiğine ait ortalama değerini belirtmektedir. Örneğin \bar{x}_{1R} değeri birinci küme için R parametre ortalaması olacaktır. Birinci kümedeki gözlem sayısı ise olarak gösterilecektir.

Tablo 2. RFM Skor Kümeleri

Kümeler	R Ortalama	F Ortalama	M Ortalama	RFM Skorları	Müşteri Sayısı
1	\bar{x}_{1R}	\bar{x}_{1F}	\bar{x}_{1M}	R ↑ F ↓ M ↓	n_1
2	\bar{x}_{2R}	\bar{x}_{2F}	\bar{x}_{2M}	R ↓ F ↑ M ↓	n_2
.					
.					
k	\bar{x}_{kR}	\bar{x}_{kF}	\bar{x}_{kM}	R ↓ F ↑ M ↑	n_k
Ortalama Değer	\bar{x}_R	\bar{x}_F	\bar{x}_M		

Yukarıda her bir şirketi RFM skorlarına göre kümelere atayan süreç RFMV ve LRFM modelleri için de aynı şekilde uygulanmıştır. İki modele ait normalizasyon denklemleri (2) ve (3) aşağıdaki gibidir. (Han, Kamber & Pei, 2012)

$$R' = \frac{(R - MIN_R)}{(MAX_R - MIN_R)} \quad F' = \frac{(F - MIN_F)}{(MAX_F - MIN_F)} \quad M' = \frac{(M - MIN_M)}{(MAX_M - MIN_M)} \quad V' = \frac{(V - MIN_V)}{(MAX_V - MIN_V)} \quad (2)$$

$$L' = \frac{(L - MIN_L)}{(MAX_L - MIN_L)} \quad R' = \frac{(R - MIN_R)}{(MAX_R - MIN_R)} \quad F' = \frac{(F - MIN_F)}{(MAX_F - MIN_F)} \quad M' = \frac{(M - MIN_M)}{(MAX_M - MIN_M)} \quad (3)$$

4. Araştırma Bulguları

9000 satırlık ham veri son tarih bilgisi (R) satın alma sayısı (F) ve harcanan toplam tutar (M) olacak şekilde dönüştürülmüştür. Bu veriler, RFM modelinin hesaplanabilmesi için temel oluşturmaktadır. Oluşturulan dönüşüm tablosunda RFMV modelinde satın alınan ürün sayısı- çeşitlilik V parametresi, LRFM modelinde ise ilk ziyaret ile son ziyaret arasındaki süre- uzunluk L parametresi dönüşüme eklenmiştir. Verilerin dönüştürülmüş örneği ise Tablo 3'te yer almaktadır. Bu veriler, RFM modelinin hesaplanabilmesi için temel oluşturmaktadır.

Tablo 3. Dönüşüm Veri Seti

Müşteri Adı	Güncellik	Sıklık	Parasallık
müşteri 1	34.0	66	1779974.35
müşteri 10	761.0	1	36087.49
müşteri 100	800.0	1	28560.0
müşteri 101	81.0	1	369245.0
müşteri 102	341.0	1	3600.0

Dönüşüm veri seti tablosuna RFMV modelinde müşterilerin almış oldukları ürün sayıları, LRFM modelinde ziyaret süreleri de eklenmiştir. Çalışmalarda kullanılacak olan ham veri seti ilk olarak 0-1 arasında yer alacak şekilde normalizasyon sürecinden geçirilmiştir (Han, Kamber & Pei, 2012). Kümeleme yöntemi müşteri segmentasyonu için kullanılmıştır. Normalize edilen RFM parametreleri kümeleme işlemine dahil edilmiştir. Müşterileri segmentlemek için K-ortalama kümeleme kullanılmıştır. K-ortalama kümeleme tekniğinde, küme sayısı karar verici tarafından belirlenmelidir. (Moghaddam, Abdolvand & Harandi, 2017) Optimal k değerini belirlemek için çeşitli metrikler kullanılabilir. Elimizde bulunan verilere ait üç küme sayısının optimal olduğu belirlenmiştir; çünkü bu seçim, düşük hata oranına sahip olmanın yanı sıra modelin anlaşılabilirliğini koruduğunu göstermektedir.

K-ortalama metodunda oluşan kümeler (RFM modeli için) Tablo 4'te gösterilmiştir. Her bir model (RFMV ve LRFM) için aynı süreç tekrarlanmıştır. Üç model için de küme sayısının üç olduğu tespit edilmiştir. Modellere ait sonuçlar aşağıdaki Tablo 5 ve Tablo 6'daki gibidir.

Tablo 4. RFM Skor Kümeleri

Kümeler	R Ortalama	F Ortalama	M Ortalama	RFM Skorları	Müşteri Sayısı
1	0,7149	0,0051	0,0044	R ↑ F ↓ M ↓	64
2	0,1436	0,4444	0,0191	R ↓ F ↑ M ↓	144
3	0,0188	0,5431	0,2876	R ↓ F ↑ M ↑	20
Ortalama Değer	0,2920	0,3308	0,0960		

Her bir tablo parametrelerinin genel ortalamalarına göre değerlendirilerek ait oldukları grupları ve yapılabilecek stratejiler belirlemiştir. Her bir küme kendi içinde değerlendirilmiştir. Tablo 4'te yer alan ilk küme incelendiğinde F ve M parametre ortalaması R parametresine göre daha düşük ortalamaya sahiptir. Bu kümeye dahil olan müşterilerin, örneklem ortalamasına göre daha az sıklıkta işlem gerçekleştirdikleri ve harcama miktarlarının düşük olduğu görülmektedir. Kümeler değerlendirildiğinde bu müşterilerin yeni müşterilerden oluştuğu incelediğimiz biyoteknoloji sektörü için yorumlanması gerekir ise şirketten ihale usulü, tek çalışmaya özel, bir hastalığa yönelik tek bir deney ya da yeni ortaya çıkabilecek bir hastalığın teşhisinde kullanılmak üzere tek seferlik yapılmış alışveriş olabileceği söylenebilir. Bu tarz müşteriler için geliştirilecek stratejiler çalıştıkları alanların ne olduğunun tespit edilebilmesi, şirkete ait genel ürün tanıtımlarının yapılması ve çalışmalarına yönelik eğitimler düzenlenerek çalışma alanları hakkında bilgi sahibi olduğumuz gösterilerek yapılabilir. Bu yapılanlar şirkete yönelik sadakati artırılabilir.

Her bir küme müşterileri R, F ve M ortalamalarına göre kategorize edilmiştir. İkinci kümedeki müşteriler için, şirkete yönelik ziyaret sıklığı gözlemlenmiştir, ancak düşük güncellik ve harcama tutarları mevcuttur. Üçüncü kümeye ait müşterilerin ise yüksek potansiyel barındırdığı fakat son alışveriş tarihlerinin güncel olmadığı tespit edilmiştir. Her bir kümeye ait müşterilere özel, sektörün yaptığı işlere bağlı olarak stratejiler geliştirilir.

Tablo 5. RFMV Skor Kümeleri

Kümeler	R Ortalama	F Ortalama	M Ortalama	V Ortalama	RFMV Skorları	Müşteri Sayısı
1	0,1358	0,0537	0,2011	0,0436	R ↓ F ↓ M ↑ V ↓	143
2	0,7018	0,005	0,0043	0,0096	R ↑ F ↓ M ↓ V ↓	67
3	0,0203	0,5318	0,2897	0,6239	R ↓ F ↑ M ↑ V ↑	18
Ortalama`	0,2860	0,1968	0,165	0,2257		

RFM için yapılan yorumlara ek olarak bu modelde V (Çeşitlilik) parametresi de kümelere dahil edilmiştir. V parametresi müşteriye ait birçok veriyi sunmaktadır. Müşterilerin satın almış oldukları ürün çeşitliliği, ne kadar farklı işler yaptıkları, tek bir alan mı yoksa birçok alanla mı ilgilendikleri, şirketin müşterilere özel stok yapması gereken ürünlerin neler olduğu, müşterilere özel yapılacak indirimlerde hangi ürünler üzerinden hangi müşteriyle iletişim kurulması gerektiği bilgilerini vermektedir. Bu bilgiler de firmanın müşterilere uygulayacağımız stratejiler için yol göstermektedir.

Küme 1'deki müşterilerin RFV değerleri ortalama altında ancak M değerleri ortalamanın üzerindedir. Bu, potansiyel müşterilerin harcama yapmış ancak sık alışveriş yapmamış olabileceğini gösterir. Özel kampanyalar ve tekliflerle satın alma motivasyonlarını artırarak bu müşterilerin tekrar şirkete yönlendirilmesi sağlanabilir. RFMV analizi kullanılarak önceki alımlara dayalı kampanyalar düzenlenebilir. Online eğitim ve webinarlarla şirket hizmetleri hakkında detaylı bilgiler verilebilir. Ayrıca, müşteri bilgileri kullanılarak uygun ürünler sunulabilir ve özel jestlerle ilişkiler güçlendirilebilir. Bu yaklaşımlar, müşteri grubunu çekmek ve alışveriş sıklığını artırmak için etkili bir strateji olabilir.

İkinci müşteri grubu için şirket, biyoteknoloji sektöründe sunduğu ürünlerle ilgili potansiyel müşterilere bilgi sağlamak amacıyla çeşitli stratejiler uygular. Ürünlerin özellikleri ve avantajları hakkında detaylı bilgiler sunabilir, benzer ürünlerle karşılaştırmalı tablolar veya rehberler sağlayabilir. Müşterinin ilk alım sebebini anlamak önemlidir; ihale, hastalık tanısı veya araştırma amaçlı olup olmadığını belirleyerek özel teşvikler sunulabilir. Bunlar; özel indirimler, ücretsiz kargo veya hoş geldin indirimleri gibi avantajlar olabilir. Bu stratejilerle potansiyel müşterileri etkilemeyi ve şirketimize çekmeyi hedefleriz.

Son kümede yer alan müşteri grubu genellikle yüksek miktarlarda farklı ürünler satın alırken, son alımlarından bir süre geçmiş durumdadır. Onları yeniden kazanmak için özel ayrıcalıklar sunulabilir. Bu ayrıcalıklar yüksek değerli indirimler, kongre davetleri, uygun ürün önerileri olabilir. Ayrıca düzenli iletişim kurarak müşteri sadakatini artırabilir, özel güncellemeler ve yüksek kaliteli müşteri hizmetleri ile özel bir deneyim sunulabilir. Bu stratejiler, müşteri bağlılığını güçlendirerek şirketimizin genel başarısına katkıda bulunabilir.

Tablo 6. LRFM Skor Kümeleri

Kümelere	L Ortalama	R Ortalama	F Ortalama	M Ortalama	LRFM Skorları	Müşteri Sayısı
1	0,4740	0,7274	0,0047	0,0045	L ↓ R ↑ F ↓ M ↓	61
2	0,8685	0,0377	0,2446	0,1064	L ↑ R ↓ F ↑ M ↑	65
3	0,1514	0,1960	0,0137	0,0115	L ↓ R ↓ F ↓ M ↓	102
Ortalama	0,4979	0,3203	0,0876	0,0408		

RFM ve RFMV modelleri için uygulanan teknikler LRFM modeli için de geçerli olmuştur. Bu kapsamda, L (Uzunluk) parametresini ekleyerek müşterilerin ilk ziyaret ile son ziyaretleri arasındaki süreyi daha detaylı bir şekilde değerlendirilmiştir. LRFM modelinde uzunluk parametresi, müşterilerin şirketle olan ilişkilerinin zaman içindeki evriminin anlaşılmasına yardımcı olacak önemli bir ölçüdür.

İlk küme grubu için üniversite laboratuvarları ile ortak araştırma ve geliştirme projelerine katılarak, yeni ürünlerin geliştirilmesi veya mevcut ürünlerin iyileştirilmesi için iş birlikleri kurulabilir. Bu tür iş birlikleri hem ürün kalitesini artırabilir hem de üniversitelerle uzun vadeli iş ilişkileri

oluşturarak müşteri sadakatini güçlendirebilir. Laboratuvarlara yönelik özel indirimler veya toplu alım teşvikleri sunarak, üniversitelerin bütçe kısıtlamaları hafifletebilir ve iş birliği arttırabilir.

İkinci küme grubu için müşteri segmentinin spesifik ihtiyaçlarını karşılamak üzere özel bir strateji geliştirmek önemlidir. Bu müşterilere daha iyi hizmet sunmak adına, ürün uyumluluğu ve adaptasyonu vurgulanarak, laboratuvar koşullarına ve araştırma projelerine uygun ürünler sağlamaya odaklanılabilir. Eğitim ve destek hizmetleri ile müşterilere ürünlerin etkili kullanımı konusunda destek olunabilir ve işbirlikçi araştırma projeleri ile üniversitelerle güçlü bir iş birliği geliştirilebilir.

Üçüncü küme grubu için ise öncelikle, hedef kitlenin ihtiyaçlarını ve beklentilerini daha iyi anlamak amacıyla bir araştırma ve analiz süreci başlatılabilir. Ardından, bu müşterilere yönelik eğitim materyalleri, web seminerleri ve bilgilendirici içerikler oluşturularak ürünlerin farkındalığı arttırılabilir. Özel tanıtım ve kampanyalar düzenlenerek, yeni müşterilerin ilk alımlarını teşvik edilebilir ve bu süreç özel avantajlarla desteklenebilir.

En uzun ilişki süresine sahip olan ikinci grubun sıklık ve parasal değer parametrelerinde de en yüksek değere sahip olduğu görülmektedir. İlişki süresinin uzunluğu müşterilerin memnuniyet düzeylerinin araştırılması ve sadakatinin oluşturulması anlamında önemli olacaktır. Bu grup müşterilere uygulanacak olan kampanyaların diğer müşterilere de uygulanılarak ilişki süresinin artırılması hedeflenebilir.

5. Sonuç ve Tartışma

Müşteri segmentasyonu, bir işletmenin müşteri tabanını daha iyi anlamasına, ihtiyaçlarına ve davranışlarına daha etkili bir şekilde yanıt vermesine yardımcı olan önemli bir süreçtir. RFM, RFMV ve LRFM müşterileri segmente edebilmek için önemli modellerdir. Bu modeller biyoteknoloji sektöründe, ürün geliştirme, deneme süreçleri ve özel taleplere göre stok yönetimi konusunda oldukça kritiktir. Müşterilerin bu süreçlere katılım sıklığı ve bu süreçlerin tamamlanma süreleri, şirketin stok planlaması ve ürün geliştirme stratejilerini belirlemede önemli bir rol oynamaktadır. Ayrıca, müşterilerin belirli bir süre içindeki etkileşimlerini analiz etmek, özel indirim ve kampanyaların belirlenmesinde de rehberlik etmektedir. Böylelikle, müşteri memnuniyetini arttırmak ve müşterilerle daha etkili bir şekilde iletişim kurmak için stratejik kararlar almayı mümkün kılmaktadır.

Araştırmacılar, müşterileri segmente edebilmek için RFM modellerini genişleterek farklı parametreleri de dikkate almışlardır. Ancak RFM modeli müşteriyi segmente etmek için belirli bilgiler verirken bazı bilgiler için de eksik kalmaktadır. Bu genişletmeler, RFM modelinin müşteri değerlendirmesinde eksik olduğu düşünülen kriterleri ele almayı amaçlamaktadır. Hem L (Uzunluk) hem de V (Çeşitlilik) parametresi şirkete sektör ve müşteri kitlesi özelinde şirketin ihtiyaçlarına uygun stratejiler belirlemeyi mümkün kılar. Biyoteknoloji sektöründe L (Uzunluk) parametresi, müşteri ilişkilerinin zaman içindeki evrimini anlama ve yönetme açısından kritik öneme sahiptir.

Müşterilerin şirketle olan ilişkisinin başlangıcından sonraki süreyi analiz ederek, müşteri sadakati, tekrar ziyaret etme sıklığı ve etkileşimleri değerlendiren bu parametre, ürün geliştirme süreçlerini planlama, pazarlama stratejilerini belirleme ve müşteri odaklı stratejiler geliştirme konularında şirketlere kılavuzluk etmektedir. LRFM modeli, müşteriye özel iletişim stratejileri oluşturarak müşteri ilişkilerini güçlendirmek ve pazarlama stratejilerini optimize etmek için kullanılır.

V (Çeşitlilik) parametresi, müşterilerin satın aldıkları ürün çeşitliliğini değerlendiren kritik bir faktördür. Müşterilerin hangi hastalıklara, projelere veya uygulama alanlarına odaklandığını anlamak, ürün çeşitliliğini değerlendirmek ve özel müşteri ihtiyaçlarına daha etkili bir şekilde yanıt vermek açısından bu parametre önemlidir. RFMV modeli, biyoteknoloji şirketlerine belirli projeler veya uygulama alanları üzerine odaklanma fırsatı sunmaktadır. Aynı zamanda müşteri tabanını farklı segmentlere ayırarak pazarlama stratejilerini daha etkili bir şekilde hedefleme ve özelleştirme olanağı sağlamaktadır. Müşterilerin çeşitli ihtiyaçlarına yanıt verme becerisi, biyoteknoloji şirketlerinin rekabet avantajını sürdürmesinde kritik bir role sahiptir. V parametresi, şirketin yenilikçi projelere odaklanmasını ve müşterilerin taleplerine hızlı ve etkili bir şekilde yanıt vermesini sağlayarak bu avantajın korunmasına katkı sağlamaktadır. Ayrıca, bu parametre stok yönetimi ve üretim planlamasını da etkiler. Müşterilerin tercih ettiği ürün çeşitliliğini analiz etmek, stokların ve üretim planının müşteri taleplerine göre daha hassas bir şekilde yönetilmesini mümkün kılmaktadır.

Sonuç olarak, incelemiş olduğumuz biyoteknoloji şirketinin çalışma şekli ve müşterileri değerlendirdiğinde V parametresinin analizi, kritik bir öneme sahiptir. Müşteri ihtiyaçlarını daha iyi anlamak, pazarlama stratejilerini optimize etmek ve rekabet avantajını sürdürmek adına RFMV modeli müşteri hakkında daha geniş kapsamlı bilgi sunmaktadır. Bu model, şirketlere çeşitlilik odaklı stratejiler geliştirme ve müşteri memnuniyetini artırma konusunda rehberlik etme fırsatı sunmaktadır. Bu çalışmanın temel amacı, yalnızca üç modelin sınırlarını aşmayı hedeflemiyor; aynı zamanda yeni parametrelerin eklenmesiyle farklı model dinamiklerinin nasıl oluşturulabileceğini araştırmaktadır. Bu yaklaşım, işletmelerin müşteri tabanlarını daha kapsamlı bir şekilde anlamalarına ve özelleştirilmiş stratejiler geliştirmelerine olanak sağlamaktadır.

Çalışmaya öneri olarak, RFM, RFMV ve LRFM modellerine yeni parametrelerin eklenmesi, biyoteknoloji sektöründe müşteri segmentasyonunu daha da derinleştirerek işletmelere daha fazla bilgi sağlayabilir. Örneğin, müşteri memnuniyeti skorları, sosyal medya etkileşimleri ve müşteri geri bildirimleri gibi verilerin de modellere dahil edilmesi, daha kapsamlı ve anlamlı analizler yapılmasını sağlar. Müşteri segmentasyon modellerinin statik olmaktan çıkarılıp dinamik ve adaptif hale getirilmesi önemlidir. Pazar dinamikleri ve müşteri davranışları sürekli değiştiği için, modellerin de bu değişikliklere hızlı bir şekilde uyum sağlayabilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, makine öğrenimi ve yapay zeka tabanlı algoritmaların kullanılması önerilir. Müşteri segmentasyon modelleri sektörel farklılıklara göre uyarlanmalıdır. Biyoteknoloji sektörünün kendine özgü dinamikleri göz önünde bulundurularak, sektöre özel parametrelerin belirlenmesi ve bu parametrelerin etkilerinin değerlendirilmesi gerekmektedir. Müşteri segmentasyonu için kullanılan verilerin kalitesi büyük önem taşımaktadır. Eksik, hatalı veya güncel olmayan veriler, yanlış segmentasyon sonuçlarına yol açabilir. Bu

nedenle, veri toplama ve entegrasyon süreçlerinin optimize edilmesi ve verilerin düzenli olarak güncellenmesi önemlidir. Müşteri segmentasyon modellerinin sonuçlarının doğru bir şekilde anlaşılabilmesi ve uygulanabilmesi için, işletme içindeki kullanıcıların eğitimi büyük önem taşımaktadır. Model sonuçlarının kullanıcı dostu arayüzlerle sunulması ve kullanıcıların bu sonuçları nasıl yorumlayacakları konusunda eğitim almaları gerekmektedir.

Gelecekteki araştırmalar, bu çalışmanın bulgularına dayanarak işletmelerin kendi sektörlerine özgü yeni parametreleri adapte edebilecekleri ve bu parametrelerin etkilerini değerlendirebilecekleri bir çerçeveye geliştirilebilir. Ayrıca, müşteri segmentasyon modellerini sürekli olarak optimize edebilmek için bir çerçeve sunulabilir. Bu çalışma aynı zamanda, gelecekte yapılacak akademik araştırmalar için bir ilham kaynağı olabilir ve müşteri segmentasyonu literatürünü daha da zenginleştirebilir.

Kaynakça

- Alvandi M., Fazli S. ve Seifi Abdoli F. (2012) K-Mean Clustering Method For Analysis Customer Lifetime Value With LRFM Relationship Model In Banking Services, *International Research Journal of Applied and Basic Sciences*, Sy2294-2302,C3
- Başkol M. (2020) RFM ve Uyum Analizi Kullanılarak Müşteri Segmentasyonunun Belirlenmesi, *Business & Management Studies: An International Journal*, 902
- Belhadj T. (2021) Customer Value Analysis Using Weighted RFM model: Empirical Case Study, *Al Bashaer Economic Journal*, 932-948
- Chen D., Laing S. ve Guo K. (2012), *Journal of Database Marketing & Customer Strategy Management*,197-208
- Gustriansyah R., Suhandi N., Antony F. (2019) Clustering Optimization İn RFM Analysis Based On K-Means, *Indonesian Journal of Electrical Engineering and Computer Science*, 470-477
- Han, J., Kamber, M., & Pei, J. (2012). *Data Mining Concepts and Techniques*. Waltham: Morgan Kaufmann.
- Li M., Wang O., ve ShenY. (2021) Adherence predictor variables in AIDS patients: an empirical study using the data mining-based RFM model, *AIDS Research and Therapy*, 1-8
- Jamunadevi C., Tamil Selvan S., Govindarajan M., Saravanan C. ve Janaki B. (2021) LRFM Model for Customer Purchase Behaviour Using Kmeans Algorithm, *IOP Conf. Series: Materials Science and Engineering*, 1-8
- Chang vd. (2013) A case study of applying LRFM model and clustering techniques to evaluate customer values, *Sage Journals*,1-10
- Moghaddam, Abdolvand, & Harandi (2017) A RFMV Model and Customer Segmentation Based on Variety of Products, 155-161
- Nimbalkar, D. D., & Shah, P. (2013). Data mining using RFM Analysis. *International Journal of Scientific & Engineering Research*, 940-943.
- Olson D., Cao Q., Gu C., Lee D. (2009), *Comparison of customer response models*, *Orijinal Paper*, 117-130
- Pakyürek M., Kestepeli S., ve Yıldız T. (2018, May) Müşterilerin GSP Analizi Kullanarak Kümelenmesi, *Konferans; Signal Processing and Communication Applications Conference At: İzmir, Turkey*
- Qadaki M., Abdolvand N. ve Harandi S. (2017, June) A RFMV Model and Customer Segmentation Based on Variety of Products, *Journal of Information Systems and Telecommunication*, 156-161

- Sohrabi B., Khanlari A. (2007), Customer Lifetime Value (CLV) Measurement Based on RFM Model, Iranian Accounting & Auditing Review, 7- 20
- Şentürk H., Alp S. (2023). Perakende Sektöründe RFM Analizi ile Müşteri Segmentasyonu, İstanbul Ticaret Üniversitesi Girişimcilik Dergisi, 1-10.
- Shih Y. ve Liu C. (2003) A method for customer lifetime value ranking - Combining the analytic hierarchy process and clustering analysis, Database Marketing & Customer Strategy Management, 159-172
- Ozkan P.ve Deveci Kocakoc İ. (2021, May) A Customer Segmentation Model Proposal for Retailers: RFM-V, Advances in Global Services and Retail Management, 1-12
- Tuncer İ. ve Karaboğa K. (2021), RFM Metriklerini Kullanarak Kümeleme Yöntemi ile Müşteri Bölümlendirme: Perakende Sektöründe Bir Uygulama, Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi, 411-425
- Tyasnurita R. ve Kafif Ibrahim M. (2022, October) LRFM Model Analysis for Customer Segmentation Using K-Means Clustering, International Conference on Electrical and Information Technology

AN EMPIRICAL RESEARCH ON COMPARISON OF CUSTOMER SEGMENTATION MODELS*

Ebru SARIOĞLU**
Mehmet Nuri İNEL***

This study presents an analytical framework specific to the biotechnology sector, focusing on factors such as the impact of the pandemic, increased demand, and the lack of literature. Notably, the increased business volumes of biotechnology companies after the pandemic have highlighted the need for customer management mechanisms in this area. This study aims to provide a sector-specific perspective by conducting customer segmentation. With the advancement of technology today, access to products and services has become easier for customers, leading to an increased need to identify customers and determine marketing strategies in this context. As a result, segmentation models have been increasingly utilized.

This research investigates market segmentation models for B2B companies operating in the biotechnology sector, investigating the use of different models in the sector by analyzing models commonly used in B2C marketing strategies, such as RFM analysis, to see how they can be applied in the B2B sector using CRM data and data mining techniques for customer segmentation. The study's population consists of 228 active customers who meet the criteria set by the company and operate in the biotechnology sector between 02.01.2020 and 06.12.2022. Transaction information for 9000 transactions belonging to the active 228 customers will be included in the model. The raw data of 9000 rows is transformed into the date of the last transaction (R), the number of purchases (F), and the total amount spent (M). These data form the basis for calculating RFM analysis. The transformation table

* This study is derived from the master's thesis titled "A Study on the Comparison of Marketing Segmentation Models in the Biotechnology Sector," conducted within the Business Administration (Quantitative Methods) program at the Social Sciences Institute of Marmara University.

** Marmara University, Numerical Methods, ebru.sarioglu@marmara.edu.tr, ORCID: 0009-0008-0482-0635

*** Marmara University, Numerical Methods, mninel@marmara.edu.tr ORCID: 0000-0002-6966-3238

also includes the number of products purchased - the diversity V parameter in the RFMV model, and the duration between the first and last visit - length L parameter in the LRFM model.

Real data sets obtained from the customer relationship management (CRM) system are considered in this process. To facilitate the comparison of values in different units in the obtained data set, normalization (0-1) is applied to the data. Normalization ensures more meaningful comparisons by expressing data on the same scale. Subsequently, customers are divided into specific groups using the k-means clustering method. In order to determine the optimum number of clusters, the squares of the error rates obtained are plotted, and it is assumed that the optimum number of clusters will be reached from the point where the graph flattens. It is determined that the optimal number of clusters for this data set is three. The normalized data belonging to companies are assigned to one of the three clusters, and the process continues.

Customer segmentation is a vital strategic tool that helps businesses understand their customer base better and respond to their needs and behaviors more effectively. RFM, RFMV, and LRFM models are essential for segmenting customers in the biotechnology sector, particularly in product development, trial processes, and stock management based on special requests. The frequency of customers' participation in these processes and the completion times play a significant role in determining stock planning and product development strategies for companies. Additionally, analyzing customers' interactions over time enables the identification of special discounts and campaigns, allowing for strategic decisions to increase customer satisfaction and establish more effective communication with customers. Researchers have extended RFM models to segment customers by considering different parameters. While RFM provides certain information to segment customers, it needs to catch up in some aspects. These extensions aim to address criteria believed to be missing in customer evaluation using the RFM model. The Length (L) and Variety (V) parameters may allow for the development of strategies tailored to the company's needs and the characteristics of its customer base. In the biotechnology sector, the Length (L) parameter is crucial for understanding and managing the evolution of customer relationships over time. Analyzing the time between customers' initial contact with the company and their subsequent interactions provides guidance for planning product development processes, determining marketing strategies, and creating customer-focused strategies.

The parameter L refers to the length of time our customers have had a relationship with our company. The biotechnology sector focuses on research and development processes, often requiring long-term and complex projects. These processes can often take years, and it is common for customers to collaborate closely with the company during these processes. This collaboration often leads to customers adopting the company's products and services as a long-term strategic partner. Customers often choose the same company for future projects when they have experienced a successful past collaboration with the company.

Analyzing the Variety (V) parameter in the RFM model is critical in the biotechnology sector. Understanding the variety of products customers purchase and which diseases, projects, or application

areas they focus on allows for evaluating product diversity and effectively responding to individual customer needs. This analysis provides an opportunity for biotechnology companies to focus on specific projects or application areas. It also allows for dividing the customer base into different segments to target marketing strategies more effectively and customize them. The ability to respond to various customer needs plays a critical role in maintaining the competitive advantage of biotechnology companies. The analysis of the V parameter enables companies to focus on innovative projects and respond quickly and effectively to customer demands, thus contributing to maintaining this advantage. Additionally, this parameter affects stock management and production planning. Analyzing the variety of products preferred by customers allows for more precise management of stocks and production planning based on customer demands.

Both parameters are critical to us. The analysis of the V parameter in the biotechnology sector is a critical tool for better understanding customer needs, optimizing marketing strategies, and maintaining a competitive advantage. This analysis provides an opportunity for companies to develop diversity-focused strategies and increase customer satisfaction.

Based on the findings of this study, it is possible to develop a framework for businesses to adopt new parameters specific to their industries and evaluate the effects of these parameters. Additionally, a framework can be provided for continuously optimizing customer segmentation models. This study can also serve as a source of inspiration for future academic research and further enrich the literature on customer segmentation.

TÜRK KATILIM SİGORTA SEKTÖRÜNDE MÜŞTERİ MEMNUNİYETİNİ VE SADAKATİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER^{**}

FACTORS AFFECTING CUSTOMER SATISFACTION AND LOYALTY IN TURKISH PARTICIPATION INSURANCE INDUSTRY

Müslime SÖZEN^{***}
Hasan MERAL^{****}

Öz

Müşteri ilişkileri yönetimi katılım sigorta şirketlerinin yeni dönemdeki stratejik öncelikleri arasında kritik bir yer tutmaktadır. Müşteri ihtiyaçlarına ve beklentilerine uygun ürün ve hizmetlerin geliştirilmesi, şirketlere sigorta pazarında önemli bir rekabet avantajı sağlamaktadır. Bu çalışmanın amacı, Türk katılım sigorta sektöründe müşteri memnuniyetini ve sadakatini etkileyen faktörleri belirlemek ve sektör paydaşlarına öneriler sunmaktır. Araştırma kapsamında, Türkiye’de katılım sigortacılığı müşterilerinden oluşan 207 kişi üzerinde anket uygulanmış ve katılım sigortacılığı hizmet kalitesi algıları ölçülmüştür. Elde edilen veriler yapısal eşitlik

* Bu makalenin saha çalışması, Çankırı Karatekin Üniversitesi Fen, Matematik ve Sosyal Bilimler Etik Kurulunun 08.01.2024 tarih ve 37 no’lu toplantısında alınan 741d69c7f5d74558 sıra sayılı Etik Kurul İzni ile yürütülmüştür.

** Bu çalışma, Müslime Sözen’in Marmara Üniversitesi İslam Ekonomisi ve Finansı Enstitüsü’nde Dr. Öğr. Üyesi Hasan Meral danışmanlığında savunmuş olduğu “Türk Katılım Sigorta Sektöründe Müşteri Memnuniyeti ve Sadakatini Etkileyen Faktörler” başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

*** Marmara Üniversitesi, İslam Ekonomisi ve Finansı Enstitüsü, muslimesozen@gmail.com, ORCID 0000-0003-1381-6052

**** Marmara Üniversitesi, İslam Ekonomisi ve Finansı Enstitüsü, hasan.meral@marmara.edu.tr, ORCID 0000-0002-2079-0674

How to cite this article/Atıf için: Sözen, M., & Meral, H. (2024). Türk katılım sigorta sektöründe müşteri memnuniyetini ve sadakatini etkileyen faktörler. *Öneri Dergisi*, 19(62), 146-165. DOI: 10.14783/maruoneri.1440782

Makale Gönderim Tarihi: 21.02.2024

Yayına Kabul Tarihi: 06.06.2024

Bu eser Creative Commons Atıf-Gayri Ticari
4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

modellemesi yöntemi kullanılarak analiz edilmiş ve hizmet kalitesi ile müşteri memnuniyeti ve sadakati arasındaki ilişki detaylı bir şekilde incelenmiştir. Araştırma sonuçları, hizmet kalitesinin güvenlik, güvenilirlik ve empati boyutlarının sigortalıların müşteri memnuniyetini etkileyen belirleyici faktörler olduğunu göstermektedir. Ayrıca müşteri memnuniyeti ile müşteri sadakati arasında pozitif yönlü güçlü bir ilişki olduğu ortaya konmuştur. Bulgular, Türkiye'deki katılım sigorta şirketlerinin müşteri odaklı yeni yaklaşımlar geliştirmeleri ve hizmet kalitesini artırmaya yönelik daha kapsamlı politikalar izlemeleri gerektiğini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk katılım sigorta sektörü, Katılım sigortacılığı, Tekâfül, Müşteri memnuniyeti, Müşteri sadakati

Abstract

Customer relationship management holds a crucial position among the strategic priorities of participation insurance companies in the new era. Offering products and services that meet the expectations and needs of customers can provide a significant competitive edge in the insurance market. This study aims to identify the factors that influence customer satisfaction and loyalty in the Turkish participation insurance industry and offer recommendations to stakeholders. The research involved conducting a survey on 207 participation insurance customers in Turkey to assess their perceptions of the service quality. The data collected is analyzed using the structural equation modeling method to examine the relationship between service quality, customer satisfaction, and loyalty in detail. The study's results reveal that assurance, reliability, and empathy are the key factors that impact policyholders' satisfaction with the service quality. Additionally, the research confirms a strong positive correlation between customer satisfaction and customer loyalty. The findings highlight the need for participation insurance companies in Turkey to adopt new customer-centric approaches and implement more comprehensive policies to enhance service quality.

Keywords: Turkish participation insurance industry, Participation insurance, Takaful, Customer satisfaction, Customer loyalty

1. Giriş

Dünya finansal sistemin önemli bir bileşeni olan sigorta sektörü, sosyoekonomik istikrarın korunmasında hayati bir rol oynamaktadır (Outreville, 2013). 2022 yıl sonu itibarıyla küresel ölçekte 6,8 trilyon dolarlık prim üretimine ulaşan sigorta sektörü, son yıllarda özellikle gelişmekte olan ülkelerin öncülüğünde büyümektedir. Türkiye ise sigorta kapsayıcılığının düşük olması nedeniyle bu büyümeden yeterince faydalanamamaktadır. Türkiye'de sigorta penetrasyonu son 20 yılda %1 ila %2 bandında seyretmekte ancak bu kritik eşiği aşamamaktadır (Swiss Re, 2023). Literatürde bu durumun sebepleri arasında sosyal ve ekonomik faktörlerin yanı sıra dini inançlar da öne çıkmaktadır. Toplumun kayda değer bir bölümü dini inançları gereği geleneksel sigortacılıktan uzak durmakta ve finansal sistemden gönüllü olarak dışlanmaktadır (Yıldız, 2023). Bu noktada geleneksel sigortacılığın katılım finans prensipleriyle uyumlandırılmış melez bir versiyonunu temsil eden katılım sigortacılığı, ülkedeki finansal içerenin artırılması konusunda önemli bir fonksiyon üstlenebilir.

Türkiye'de 2009 yılında uygulanmaya başlayan katılım sigortacılığı, ilk on yıllık dönemde güçlü bir büyüme performansı göstermiş ve pazar payını kademeli olarak %5'e yükseltmiştir. Bu dönemde

çok sayıda yeni şirket pazara girmiş, katılım sigortacılığının kapsayıcılığı artmıştır. Ancak 2019 ve sonraki dönemde katılım sigortacılığının pazar payı anlamındaki gelişimi durmuş ve hatta bir miktar gerileme yaşanmıştır (TSB, 2023). Son beş yıla ilişkin tablo, katılım sigortacılığının mevcut pazarlama ve dağıtım anlayışı ile doğal sınırlarına ulaşmış olabileceğini göstermektedir. Ersoy ve Meral (2024) katılım sigorta şirketlerinin pazarlama stratejilerini geleneksel sigorta şirketleriyle karşılaştırdıkları çalışmada, katılım sigorta şirketlerine pazarda farklılaşabilmek için özgün stratejiler geliştirmelerini önermektedir. Benzer şekilde Aslan (2021) ile Ergene ve Ülev'in (2023) çalışmaları da Türkiye'de katılım sigortacılığı farkındalığıyla ilgili önemli bir gelişim alanı bulunduğuna işaret etmektedir. Katılım sigorta şirketleri, mevcut müşteri tabanını korumakla kalmayıp, yeni müşteriler de kazanabilmek için stratejik gelişim alanlarını belirlemeye odaklanmalıdır.

Müşteri ilişkileri yönetimi katılım sigorta şirketlerinin yeni dönemdeki stratejik öncelikleri arasında kritik bir yer tutmaktadır. Müşteri ihtiyaçlarına ve beklentilerine uygun ürün ve hizmetlerin geliştirilmesi, şirketlere sigorta pazarında önemli bir üstünlük sağlamaktadır. Hizmet kalitesinde öne çıkan şirketler, pazardaki fiyat rekabetinin ötesine geçerek markalarını ayırıştırma fırsatı bulacaklardır (Akpinar, 2023). Literatürdeki çalışmalar, sigorta sektöründe müşteri memnuniyetinin müşteri sadakatının belirleyici unsurlarından biri olduğunu ortaya koymaktadır. Artan müşteri memnuniyeti, müşteri sadakatini güçlendirecek ve bu sayede katılım sigorta şirketlerine mevcut müşteri portföylerini genişletme ve pazar paylarını artırma konusunda avantaj sağlayacaktır (Meral, Cavga & Ersoy, 2024). Yeni müşteri kazanımının mevcut müşteri elde tutmaktan daha maliyetli bir strateji olduğu göz önüne alındığında, müşteri memnuniyeti ve sadakati odaklı çabaların katılım sigorta şirketleri için operasyonel verimlilik sağlayarak şirketlerin aktif karlılığını artıracığı söylenebilir. Öte yandan, Türkiye'nin kendine has sosyoekonomik ve kültürel bağlamı dikkate alındığında, katılım sigortacılığı alanında hizmet kalitesi ve müşteri memnuniyetinin nasıl iyileştirilebileceği konusunda daha derinlemesine analizlere ihtiyaç duyulmaktadır.

Bu çalışmanın temel hedefi, Türkiye'deki katılım sigorta sektöründe müşteri memnuniyeti ve sadakatini etkileyen unsurları belirlemek ve bu alandaki politika önerileriyle sigorta şirketlerine yol göstermektir. Araştırma kapsamında, Türkiye'de katılım sigortası müşterilerinden oluşan 207 kişi üzerinde anket uygulanmış ve katılım sigortacılığı hizmet kalitesi algıları ölçülmüştür. Ankette, katılımcıların demografik özellikleriyle ilgili 8 soru ve SERVQUAL modelin hizmet kalitesi algılarına yönelik 32 soru bulunmaktadır. Elde edilen veriler, yapısal eşitlik modellemesi yöntemi kullanılarak analiz edilmiş ve hizmet kalitesi ile müşteri memnuniyeti ve sadakati arasındaki ilişki detaylı bir şekilde incelenmiştir. Çalışmanın literatüre sağlayacağı öncelikli katkılar şu şekilde sıralanabilir:

(i) Türkiye'de toplumun önemli bir kısmı dini inançları nedeniyle geleneksel sigorta sistemine mesafeli bir tutum sergilemektedir. Bu noktada katılım sigortacılığı ülkedeki sigorta kapsayıcılığını artırma anlamında önemli bir potansiyele sahiptir. Katılım sigortacılığının toplumsal tabanını genişletmek, makro ekonomik istikrarın sürdürülmesine ve sosyal güvenlik ağlarının gelişimine destek olabilir.

(ii) Katılım sigortacılığının son yıllarda gösterdiği görece sınırlı büyüme performansı, sektörün hizmet kalitesi, müşteri ilişkileri yönetimi ve dağıtım stratejileri anlamında yeni bir perspektif geliştirmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu çalışma, Türk katılım sigorta sektöründeki müşteri algısı ve beklentilerinin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacak ve gelecekte izlenebilecek politikalar konusunda sektöre rehberlik edecektir.

(iii) Bu çalışma, Türk katılım sigorta sektöründe müşteri memnuniyeti ve sadakatinin belirleyicileri konusunda yazarların bilgisi dâhilindeki ilk kapsamlı saha araştırmasıdır. Elde edilen bulgular, uygulayıcıların ve politika yapımcıların sınırlı kaynakları daha etkili bir şekilde kullanmalarına yardımcı olacak ve gelecekte yapılacak araştırmalar için faydalı bir başlangıç noktası teşkil edecektir.

Çalışma dört ana bölümden oluşmaktadır. Gelecek bölümde sigorta sektöründe müşteri ilişkileri yönetimi, müşteri memnuniyeti ve müşteri sadakati alanında yapılmış olan çalışmalara ilişkin bir literatür taramasına yer verilecektir. Sonraki bölümde çalışma kapsamında yürütülen saha araştırmasına ilişkin yöntem açıklanacak ve araştırmanın bulguları detaylı şekilde sunulacaktır. Son bölümde ise elde edilen bulgular ışığında, Türk katılım sigortacılığında müşteri memnuniyetini ve sadakatini geliştirmek adına sektör paydaşlarına tavsiyelerde bulunulacaktır.

2. Literatür Taraması

Günümüzde ekonomik ve sosyal alanlarda yaşanan hızlı değişimler, tüketici beklentilerinde çeşitlenmelere neden olmaktadır. Finans sektöründeki birçok pazarda olduğu gibi sigorta sektöründe de rekabet avantajı elde etmek, müşteri ilişkileri yönetiminde başarıya bağlıdır. Sigortacılıktaki müşteri ilişki ve sadakat yönetiminin artan önemi, araştırmacıların dikkatini çekmiş ve bu alanda kapsamlı bir literatürün oluşmasını sağlamıştır (Eckert, Neunsinger & Osterrieder, 2022). Katılım sigortacılığı, geleneksel sigortacılığın İslami finans prensipleriyle uyumlu bir versiyonu olduğundan; müşterilerin bu alandaki algıları, yaklaşımları ve beklentileri, geleneksel sigorta pazarından farklılık gösterebilmektedir. Katılım sigortacılığı veya tekâfül konusunda uluslararası literatürde çok sayıda çalışma bulunmasına rağmen, ulusal düzeydeki araştırmalar sınırlıdır (Khan vd., 2020). Bu bölümde, dünya genelindeki tekâfül pazarları ve Türkiye'deki katılım sigorta sektöründe müşteri memnuniyeti ile sadakatin belirleyicileri üzerine yapılan araştırmalara genel bir bakış sunulacaktır.

Tekâfül piyasalarındaki müşteri ilişkileri alanındaki araştırmalar, genellikle hizmet kalitesi ile müşteri memnuniyeti ve sadakati arasındaki ilişkiye odaklanmıştır (Abdur Rehman, 2020; Juhari, Bhatti & Piaralal, 2016; Kashif vd., 2017). Örneğin, Hassan, Jusoh ve Hamid (2014), Malezyadaki tekâfül sektöründe müşteri bağlılığını etkileyen faktörlere dair yaptıkları alan araştırmasında, başarılı bir müşteri ilişkileri yönetiminin müşteri memnuniyetini artırdığını ve bu durumun müşterilerin şirkete olan bağlılığını güçlendirdiği sonucuna varmışlardır. Nugraheni ve Lia Fauziah (2019) tarafından yürütülen başka bir araştırma, Endonezyadaki tekâfül pazarında kurumsal yönetimin müşteri memnuniyetini ve sadakatini artırdığını göstermiştir. Çalışmada, tekâfül pazarının kapsayıcılığını artırmak amacıyla sektör paydaşlarına kurumsal yönetim yapılarını güçlendirmeleri önerilmiştir.

Jamaludin, Mohamed ve Razak (2020) ise Malezya'da aile tekâfülünde algılanan hizmet kalitesinin müşteri memnuniyeti ve sadakati üzerindeki etkisini incelemiştir. Bulgular, algılanan hizmet kalitesi ile müşteri memnuniyeti arasında güçlü bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Özetle, tekâfül sigorta sektöründe müşteri ilişkileri yönetiminin başarılı bir şekilde uygulanması, müşteri memnuniyetini artırarak müşteri bağlılığını güçlendirebilir ve kurumsal performansı olumlu yönde etkileyebilir.

Literatürdeki bir dizi araştırma, tekâfül sigorta sektöründeki müşteri algısının ve beklentilerinin geleneksel sigorta sektöründen ayrıştığını göstermektedir. Janjua ve Akmal (2014), Pakistan'daki geleneksel ve tekâfül sigorta şirketlerinin müşteri memnuniyetini ölçmek amacıyla bir saha araştırması gerçekleştirmiştir. Bulgular, hizmet kalitesi açısından geleneksel ve tekâfül sigorta şirketleri arasında önemli bir farklılık olmadığını göstermektedir. Ancak, müşteri algısı ve beklentileri temel alınarak yapılan analizler, tekâfül şirketlerinin şer-i uyumluluğunu artırmak ve yeni müşteri segmentlerine ulaşmak konusunda gelişim potansiyeli olduğunu ortaya koymaktadır. Arifin, Yazid ve Sulong'un (2013) çalışması, güvenilirlik ve kurumsal imaj boyutlarına ek olarak dini bağlılığın da tekâfül ürünlerine olan talebi etkileyen önemli bir unsur olduğunu göstermektedir. Hassan vd. (2018) ise tüketicilerin tekâfül ürünlerine adapte olmalarında sosyal ve dini faktörlerin belirleyici olduğu sonucuna ulaşmıştır. Ancak, dini inancın tekâfül sektöründe müşteri bağlılığının belirleyicisi olduğu konusundaki bulguların genel bir geçerliliğe sahip olmadığını belirtmek önemlidir. Rizwan ve Al-Malkawi'nin (2021) Birleşik Arap Emirlikleri'ndeki tekâfül piyasasındaki tüketicilerin satın alma tercihlerini inceledikleri çalışmalarında, marka değeri ve müşteri algısının önemli bir etken olduğu, ancak inancın anlamlı bir etkisinin olmadığı gözlemlenmiştir. Bu nedenle, tekâfül sigorta sektöründeki müşteri davranışlarını anlamak için bölgesel ve kültürel farklılıkları dikkate alan özelleştirilmiş analizlere ihtiyaç duyulmaktadır.

Türk katılım sigorta sektöründe tüketici farkındalığı ve algısıyla ilgili mevcut araştırmalar, sektörde müşteri ilişkileri yönetimi anlamında önemli bir gelişim ihtiyacı bulunduğunu göstermektedir (Aslan, 2015; Er & Durmuş, 2020). Ergene ve Ülev'in (2023) Türkiye'deki katılım sigortası talebi üzerine gerçekleştirdikleri nitel araştırmada, katılımcıların büyük bir bölümünün katılım sigortacılığı konusunda bilgi sahibi olmadığı ve bu nedenle de katılım sigortası talebinde bulunmadığı belirlenmiştir. Talepte bulunan müşteriler arasında ise dini hassasiyetin öncü bir faktör olduğu tespit edilmiştir. Aslan ve Avcı'nın (2021) Türkiye'deki tüketicilerin katılım sigortası talebini etkileyen faktörlere yönelik yaptığı araştırmada, katılım sigortacılığına ilişkin farkındalığın ve tüketicilerin dindarlık düzeyinin önemli belirleyiciler arasında olduğu ortaya konmuş, bu alandaki farkındalığın artırılması ve katılım uyum yönetişiminin güçlendirilmesi için uygulayıcılara ve politika yapıcılara önerilerde bulunulmuştur. Öte yandan, kurumsal yönetimin, hizmet kalitesinin ve finansal okuryazarlığın geliştirilmesi, Türk sigorta sektörünün genelini ilgilendiren bir sorundur. Meral ve Ersoy'un (2023) Türk sigorta sektöründeki müşteri ilişkileri yönetimi performansı üzerine yaptıkları çalışma, sigorta sektörünün genel anlamda memnuniyet skorunun düşük olduğunu, ayrıca katılım sigorta şirketleri ile geleneksel sigorta şirketleri arasında anlamlı bir fark olmadığını göstermiştir. Literatürdeki çalışmalar, Türk sigorta sektöründe müşteri ilişkileri yönetimi anlamında genel bir

gelişim ihtiyacı olduğunu, katılım sigortacılığı özelinde ise toplumsal farkındalığı artırmanın hayati bir gereklilik olduğunu vurgulamaktadır.

Sonuç olarak literatürde yapılan araştırmalar, katılım sigorta sektöründe hizmet kalitesinin, müşteri memnuniyetinin önemli bir belirleyicisi olduğunu göstermektedir. Ayrıca müşteri memnuniyeti ile müşteri sadakati arasında güçlü bir ilişki olduğu da ortaya koymuştur. Diğer taraftan, hizmet kalitesine dair algılar, müşterilerin katılım sigortacılığına yönelik tutumlarını ve kararlarını şekillendirmektedir. Bu bağlamda, katılım sigorta şirketleri, rekabet avantajı elde edebilmek ve pazar paylarını artırabilmek için müşteri beklentilerini etkileyen faktörleri anlamaya ve hizmet kalitelerini geliştirmeye odaklanmalıdır.

3. Yöntem

Türkiye’de yaklaşık 15 yıllık bir geçmişe sahip olan katılım sigortacılığında, tüketicilerin sunulan hizmetten duydukları memnuniyet düzeyi hakkında sınırlı bilgi bulunmaktadır. Bu çalışmanın temel amacı, Türkiye’deki katılım sigorta müşterilerinin hizmet kalitesi algılarını değerlendirmek ve bu algılar ile müşteri memnuniyeti ve sadakati arasındaki ilişkiyi analiz etmektir. Çalışma, müşterilerin katılım sigortacılığına yönelik genel tutumlarını ortaya koymanın yanı sıra, sektörde müşteri memnuniyetini ve sadakatini artırmak için stratejik öncelikli alanların belirlenmesine de katkı sağlayacaktır. Elde edilen bulgular temelinde, Türk katılım sigorta sektörüne müşteri bağlılığının güçlendirilmesi ve yeni müşteri kazanımının desteklenmesi için öneriler sunulacaktır.

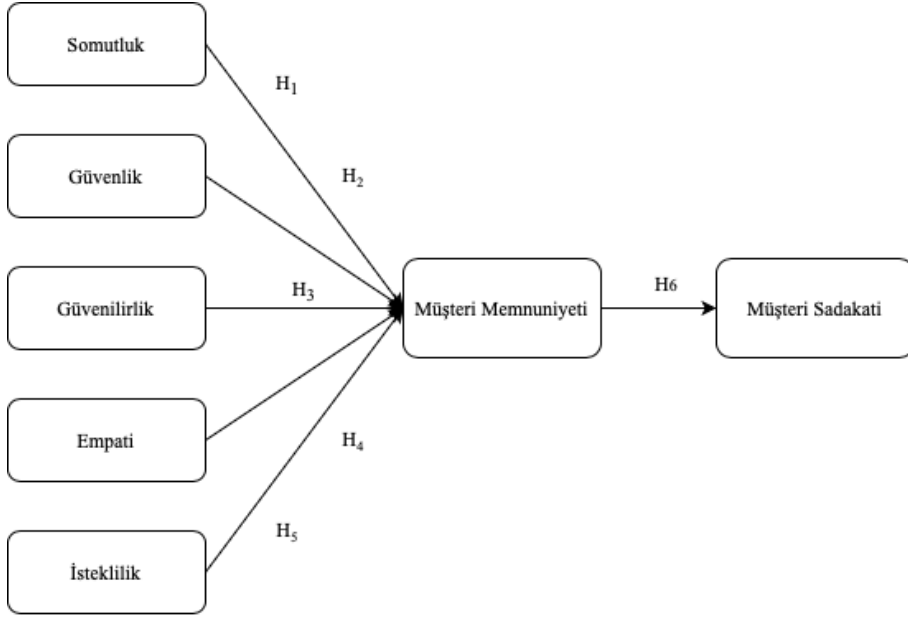
3.1. Veri Toplama ve Örneklem

Araştırmada veri toplama yönetimi olarak anket tercih edilmiştir. Anket iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm, katılımcıların sosyo-demografik özelliklerine yönelik sekiz soruyu; ikinci bölüm ise SERVQUAL modelinin beş boyutu çerçevesinde oluşturulan 32 soruyu içermektedir. Anket soruları, Özdemir ve Sözen’in (2019) Türkiye’deki katılım bankacılığı müşterilerinin memnuniyet ve sadakatleri üzerine gerçekleştirdikleri araştırmada geliştirdikleri ölçeğin katılım sigortacılığı bağlamına uyarlanmasıyla oluşturulmuştur.

Çalışmanın evrenini Türkiye’deki katılım sigortacılığı müşterileri oluşturmaktadır. Örneklem belirlenmesinde kolayda örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Anketler, 08.01.2024-18.01.2024 tarihleri arasında internet siteleri ve sosyal medya platformları üzerinden çevrimiçi olarak dağıtılmıştır. Çoktan seçmeli sorular içeren anket formu Google Forms altyapısı üzerinden katılımcılara sunulmuştur. Araştırmaya katılan 417 kişiye anketin birinci bölümünde yer alan sosyo-demografik sorular yöneltilmiştir. Bu aşamada katılımcılardan 207 tanesinin en az bir adet aktif katılım sigorta poliçesine sahip olduğu tespit edilmiştir. Katılım sigortacılığında müşteri hizmet algısına ilişkin soruların yer aldığı anketin ikinci bölümüne yalnızca bu 207 kişi dahil edilmiştir.

3.2. Araştırma Modeli

Çalışma kapsamında, Türk katılım sigorta sektöründeki müşteri memnuniyetini etkileyen faktörleri belirlemek ve müşteri memnuniyeti ile müşteri sadakati arasındaki ilişkiyi ortaya koymak amacıyla, Şekil 1'de gösterilen bağıntısal araştırma modeli uygulanmıştır.

Şekil 1. Araştırma modeli

Çalışmada, sigorta sektöründe hizmet kalitesinin ölçümünde sıklıkla tercih edilen SERVQUAL modelin somutluk, güvenlik, güvenilirlik, empati ve isteklilik boyutları kullanılmıştır (Ahmad & Sungip, 2008; Bala, Sandhu & Nagpal, 2011; Jamaludin vd., 2020). Somutluk, şirketin fiziksel tesislerinin, ekipmanlarının, personelinin ve iletişim araçlarının görünüşünü temsil eder. Güvenlik, şirketin müşterilerine güven sağlama bilgisi ve yeteneği, personelleri ile müşterileri arasında sözlü ve yazılı iletişim becerisini ifade eder. Güvenilirlik, şirketin söz verilen hizmetleri doğru bir şekilde sunma ve sağlama yeteneğini temsil eder. Empati, şirketin müşterilerine sunduğu kişisel ilgi ve alakasını gösterir. İsteklilik ise şirketin müşterilerine iyi hizmet sunma ve yardım etme isteğini temsil eder.

Araştırma modeli çerçevesinde geliştirilen hipotezler, Türk katılım sigorta sektöründe müşteri memnuniyeti ve sadakatini etkileyen faktörleri belirlemeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda sınanacak hipotezler şu şekildedir:

H₁ Katılım sigortacılığında hizmet kalitesinin somutluk boyutunun müşteri memnuniyeti üzerinde pozitif bir etkisi vardır.

H_2 Katılım sigortacılığında hizmet kalitesinin güvenlik boyutunun, müşteri memnuniyeti üzerinde pozitif bir etkisi vardır.

H_3 Katılım sigortacılığında hizmet kalitesinin güvenilirlik boyutunun müşteri memnuniyeti üzerinde pozitif bir etkisi vardır.

H_4 Katılım sigortacılığında hizmet kalitesinin empati boyutunun, müşteri memnuniyeti üzerinde pozitif bir etkisi vardır.

H_5 Katılım sigortacılığında hizmet kalitesinin isteklilik boyutunun müşteri memnuniyeti üzerinde pozitif bir etkisi vardır.

H_6 Katılım sigortacılığında hizmet kalitesine ilişkin müşteri memnuniyetinin, müşteri sadakati üzerinde pozitif bir etkisi vardır.

3.3. Bulgular

Anketin birinci bölümüne katılım sağlayan 417 kişinin demografik özellikleri Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1. Katılımcıların demografik özellikleri

	Demografik Özellikler	Sıklık	Yüzde
Cinsiyet	Kadın	252	60,4
	Erkek	165	39,6
Yaş	18-25 yaş arası	90	21,6
	26-40 yaş arası	211	50,6
	41-55 yaş arası	109	26,1
	56 yaş ve üzeri	7	1,7
Eğitim Durumu	Lise ve Altı	32	7,7
	Ön Lisans veya Lisans	253	60,7
	Lisans Üstü	132	31,6
Gelir Düzeyi	17 002 TL ve altı	22	15,7
	17 003 TL – 34 000 TL	20	14,3
	34 001 TL – 51 000 TL	22	15,7
	51 001 TL – 68 000 TL	15	10,7
	68 001 TL ve Üstü	14	10,0
Çalışma Durumu	Kamu	156	37,4
	Özel Sektör	167	40
	Serbest Meslek	16	3,9
	Diğer	78	18,7
Toplam		417	100

Tablo 1'e göre anketi yanıtlayan katılımcıların çoğunluğu (%60,4) kadınlardan oluşmaktadır. Katılımcılar ağırlıklı olarak 26-50 yaş grubunda (%50,6) yer almaktadır. Katılımcıların çok büyük bir bölümü (%92,7) ön lisans ve üzeri eğitim düzeyine sahiptir. Gelir grubunda ise ücret skalaları

açısından daha dengeli bir dağılım vardır. Katılımcıların kayda değer bölümü kamu ve özel sektör alanlarında çalışmaktadır.

Tablo 2. Katılımcıların sigorta sahipliği

Değişken	Özellik	Sıklık	Yüzde
Katılım Finans Sektöründe Çalışma Durumu	Evet-Katılım Bankacılığı	50	12
	Evet-Katılım Sigortacılığı	48	11,5
	Evet-Katılım Finans Diğer	8	1,9
	Hayır	311	74,6
Sigorta Türünden Hizmet Alma Durumu (Birden Fazla Seçme Hakkı Tanınmıştır)	Kasko Sigortası	163	39,1
	Trafik Sigortası	199	47,0
	Özel Sağlık Sigortası	155	37,2
	Bireysel Emeklilik Sözleşmesi	159	38,1
	Konut Sigortası	104	24,9
	Zorunlu Deprem Sigortası	160	38,4
	Hayat Sigortası	92	22,1
	Diğer	48	11,5
	Hiçbiri	73	17,5
	Sigorta Şirketi Müşterisi Olma Durumu	Geleneksel Sigorta Şirketleri	118
Katılım Sigorta Şirketleri		64	15,3
Her İkisi		143	34,3
Hiçbiri		92	22,1
Toplam		417	100

Tablo 2’de katılımcıların önemli bir bölümü katılım finans alanında çalışmamaktadır. En fazla tercih edilen ürünlerin başında trafik sigortası (%47), kasko sigortası (%39,1) ve zorunlu deprem sigortası (%38,4) gelmektedir. Anket katılımcılarının sigorta şirketi tercihlerine bakıldığında, katılımcıların çoğunluğunun (%34,3) her iki şirket grubundan da hizmet aldığı görülmektedir. Anket katılımcıları arasında katılım sigorta şirketlerinden hizmet alanların toplam oranı %49,6’dır. Anketi dolduran kişiler arasında katılım sigortacılığı müşterisi olmadığını beyan eden 210 kişi anketin ikinci bölümüne dahil edilmemiştir. Katılım sigorta müşterilerinin hizmet algılarına ilişkin soruların yer aldığı ikinci bölümüne yalnızca katılım sigortacılığı müşterisi olan 207 kişi yer almıştır.

Verilerin analizine geçilmeden önce ölçek yanıtlarının dağılıma ilişkin göstergeler incelenmiştir. JASP programı kullanılarak yapılan normallik testine çarpıklık değerleri -0,956 ile -0,337 arasında, basıklık değeri ise -0,335 ile 1.234 arasında bulunmuştur. Normal dağılım ölçütlerine göre çarpıklık ve basıklık değerlerinin düzeyinde (-1,96) ile (+1,96) değerleri aralığında olması gerekmektedir (Hair vd., 2014). Bu nedenle veri setinin normal dağılım gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Araştırma modeli, yapısal eşitlik modellemesi istatistik yöntemi kullanılarak incelenmiştir. Yapısal eşitlik modeli tekniği olarak PLS-Yapısal Eşitlik Modeli (PLS-SEM) analiz yöntemi tercih edilmiştir.

Bu yöntem normal dağılım gösterme zorunluluğu olmaksızın kullanılabilmesi, karmaşık modellerde etkili olabilmesi, yüksek istatistiksel güce sahip olması, küçük örneklerde çalışabilmesi ve uyum iyiliği verilerine ihtiyaç duymaması gibi avantajlar sunmaktadır (Yıldız, 2020). Ölçüm modeli analizi kapsamında ilk olarak ifadelerin faktör yüklerinin belirlenmesi ve tutarlılık düzeylerinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu bağlamda ifadelerin geçerlilikleri ve güvenilirlikleri test edilmiştir. İfadelerin faktör yük değerleri, ortalama varyans (AVE) değeri ile ölçülmüştür. Ardından, ayırma geçerliliğinin anlaşılması için çapraz yük verileri kontrol edilmiş ve Fornell-Larcker kriteri temel alınarak ayırma geçerliliği değerlendirilmiştir (Bilici, 2023).

Tablo 3. Faktör yükü ölçüm sonuçları

Boyut	İfade	İfade Kodu	Faktör Yüğü
Somutluk	Katılım sigorta şirketleri iç ve dış mimari olarak modern bir donanım ve görünümüne sahiptir.	SM1	0.778
	Katılım sigorta şirketi personellerinin kıyafetleri temiz ve düzün görünür.	SM2	0.780
	Katılım sigorta şirketleri yeterli donanım ve cihazlar kullanılır.	SM3	0.842
	Katılım sigorta şirketleri tarafından verilen broşürler ve ekstreler açık ve anlaşılırdır.	SM4	0.788
Güvenirlilik	Katılım sigorta şirketi personelleri müşterilerine verdiği sözü daima zamanında yerine getirir.	GN5	0.835
	Katılım sigorta şirketi personelleri müşterilerine karşı police veya tazminat işlemlerinde kayıtlarını tam ve doğru tutar.	GN6	0.875
	Katılım sigorta şirketi personelleri müşterilerinin daima kendini güvencede hissetmelerini sağlar.	GN7	0.896
	Katılım sigorta şirketi personelleri işlemler sonucu oluşan sorunu ilk seferde ve doğru şekilde çözer.	GN8	0.828
İsteklilik	Katılım sigorta şirketi personelleri en kısa sürede hızlı ve etkili hizmet sağlar.	IS9	0.870
	Katılım sigorta şirketi personelleri müşterilerine yardımcı olma konusunda isteklidir.	IS10	0.834
	Katılım sigorta şirketi personelleri müşterilerinin isteklerini her zaman dikkate alır.	IS11	0.778
	Katılım sigorta şirketi personelleri müşterileri ile yaptığı görüşmelerde daima samimi ve naziktir.	IS12	0.863
Güvenlik	Katılım sigorta şirketi personellerin davranışları müşterilerde güven duygusu yaratır.	GV13	0.870
	Katılım sigorta şirketi müşterileri işlemlerini yaparken kendilerini güvende hisseder.	GV14	0.838
	Katılım sigortası şirketleri müşterilerinin bilgilerini gizli tutulmasını temin eder.	GV15	0.781
	Katılım sigorta şirketi personelleri müşterilerin sorularına cevap verebilecek derecede yeterli bilgiye sahiptir.	GV16	0.822
	Katılım sigorta şirketleri işlerini iyi yapabilmeleri için personellerini yeterince destekler.	GV17	0.822
Empati	Katılım sigorta şirketleri sunduğu hizmet karşılığında müşterilerinden makul bir prim talep eder.	EM18	0.717
	Katılım sigorta şirketlerinin çalışma saatleri tüm müşterilere uygun saatlerde düzenlenmiştir.	EM19	0.734
	Katılım sigorta şirketleri her müşterisi ile özel olarak ilgilenen personellere sahiptir.	EM20	0.771
	Katılım sigorta şirketi personelleri müşterilerin menfaatini her şeyin önünde tutar.	EM21	0.831
	Katılım sigorta şirketleri müşterilerinin kolaylıkla ulaşım ve erişim sağlayacağı yerlerde konumlandırmıştır.	EM22	0.791

Memnuniyet	Katılım sigortası şirketlerinin müşterisi olmaktan ve çalışmaktan memnunum.	MM23	0.850
	Katılım sigorta şirketlerinin verdiği hizmetleri kullanırken kendimi huzurlu hissediyorum.	MM24	0.875
	Katılım sigorta şirketi personelleri ile olan kişisel ilişkilerimden memnunum.	MM25	0.864
	Katılım sigorta şirketlerinin sunduğu hizmet kalitesinden memnunum.	MM26	0.806
	Katılım sigorta şirketlerine karşı iyi ve olumlu bir bakış açım var.	MM27	0.833
Sadakat	Gelecekte katılım sigorta şirketlerinin müşterisi olarak devam etmeye niyetliyim.	SA28	0.900
	Katılım sigortacılığı hakkında çevremdeki insanlara olumlu şeyler söylerim.	SA29	0.877
	Gelecekte katılım sigortacılığı ürünlerini ve hizmetlerini kullanmaya devam edeceğim.	SA30	0.866
	Katılım sigorta şirketini ana sigorta şirketim olarak tercih ediyorum.	SA31	0.838
	Katılım sigorta şirketleri ile çalışması için akrabalarımı ve yakın çevremi teşvik ediyorum.	SA32	0.877

Tablo 3'te faktör yüklerinin 0,717 ile 0,900 arasında değiştiği gözlemlenmektedir (Hair vd., 2021). Faktör yükleri eşik değerinin ($\geq 0,70$) altında bulunmadığı için tüm ifadeler ölçüm modeli içinde yer almaktadır. Diğer bir ifade ile bütün ifadelerde bireysel faktör yükü güvenilirliği sağlanmıştır.

Tablo 4. Güvenilirlik ve geçerlilik sonuçları

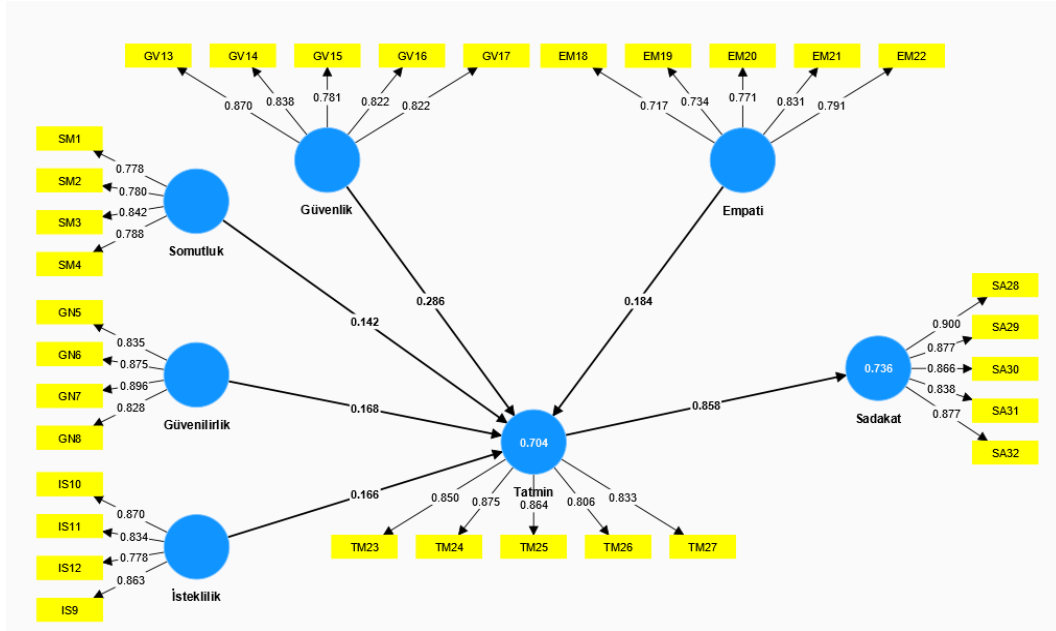
Boyut	Cronbach's Alpha Değeri	Birleşik Güvenilirlik (CR) Değeri	AVE Değeri
Somutluk	0,810	0,822	0,636
Güvenilirlik	0,884	0,888	0,684
İsteklilik	0,857	0,863	0,700
Güvenlik	0,881	0,881	0,737
Empati	0,828	0,834	0,593
Memnuniyet	0,900	0,901	0,716
Sadakat	0,921	0,924	0,760

Tablo 4'teki güvenilirlik ve geçerlilik sonuçlarına göre, boyutların Cronbach's Alpha değerleri 0,810 ile 0,921 arasında değişmektedir. En düşük değere sahip somutluk boyutunda dahi yüksek bir güvenilirlik sağlanmıştır. Birleşik güvenilirlik (CR) değerleri ise 0,822 ile 0,924 arasındadır. CR katsayıları, iç tutarlılık güvenilirliğini sağlamak için gerekli olan $\geq 0,70$ koşulunu sağlamaktadır. Tüm boyutların ortalama varyans değerleri (AVE) ise 0,593 ile 0,760 arasında değişmektedir. Bu katsayılara göre, AVE $\geq 0,50$ olduğu için birleşme geçerliliği sağlanmıştır (Hair, Ringle & Sarstedt, 2011; Yıldız, 2020)

Araştırmanın hipotezleri PLS-YEM modeli kullanılarak en küçük kareler yöntemine göre test edilmiştir. Kurulan hipotezlerin analizi;

- Yol katsayıları beta (β) ve p değerleri ($p < 0,05$ küçük olma koşuluyla),
- Çoklu doğrusallık bağıntısı VIF değeri (bağımsız değişkenler arasında),
- Boyutlar arası etki büyüklüğü F^2 değeri,
- Boyutlar arası açıklama oranı R^2 değeri,
- Kurulan modelim tahmin gücü Q^2 değerleri ölçümlenerek sonuçları açıklanmıştır.

Ölçüm sonuçları Smart PLS 4.0 programı kullanılarak yapılmıştır. Yol katsayılarının ölçümü için Bootstrapping yöntemi kullanılmıştır. Alt örneklem sayısı 5000 olarak alınmış ve t değeri hesaplanmıştır. Şekil 2'de kurulan yapısal eşitlik modelinin ekran görüntüsü yer almaktadır.

Şekil 2. Yapısal eşitlik modellemesi analiz sonuçları

Tablo 5'te yol analiz sonuçları gösterilmektedir. Hipotezler boyutların karşıladığı açıklama yollarına göre yorumlanmıştır.

Tablo 5. Yapısal eşitlik modellemesi yol analiz sonuçları

Hipotez	Yollar	Standardize β Katsayısı	Standart Hata	T Değeri	P Değeri	Hipotezin Desteklenme Durumu
H_1	Somutluk -> Memnuniyet	0.140	0.080	1.789	0.075	Desteklenmedi
H_2	Güvenlik -> Memnuniyet	0.285	0.097	2.961	0.003	Desteklendi
H_3	Güvenilirlik -> Memnuniyet	0.169	0.089	1.973	0.047	Desteklendi
H_4	Empati -> Memnuniyet	0.184	0.085	2.087	0.037	Desteklendi
H_5	İsteklilik -> Memnuniyet	0.172	0.091	1.822	0.069	Desteklenmedi
H_6	Memnuniyet -> Sadakat	0.859	0.019	44.843	0.000	Desteklendi

Tablo 5'te yer alan sonuçlara göre $p < 0,05$ anlamlılık düzeyinde H_2 , H_3 , H_4 ve H_6 hipotezleri kabul edilmiş, H_2 ve H_5 hipotezleri ise reddedilmiştir. Tablo 6'da yapısal eşitlik modelinin R^2 , Q^2 , F^2 ve VIF değerleri gösterilmektedir.

Tablo 6. Yapısal eşitlik modelinin R^2 , Q^2 , F^2 ve VIF değerleri

Yollar	VIF Değeri	F ² Değeri	R ² Değeri	Q ² Değeri
Somutluk -> Memnuniyet	2,134	0,031		
Güvenlik -> Memnuniyet	4,465	0,063		
Güvenilirlik -> Memnuniyet	3,387	0,028	0,696	0,737
Empati -> Memnuniyet	2,834	0,040		
İsteklilik -> Memnuniyet	4,649	0,021		
Memnuniyet -> Sadakat	1,000	2,817	0,738	0,703

Araştırmada VIF değerleri, bağımsız değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantının varlığını belirlemek amacıyla incelenmiştir. Hair, Ringle ve Sarstedt (2011) tarafından belirtildiği üzere, bu değerlerin tüm değişkenlerde beşten küçük olması beklenmektedir. Tablo 6'ya göre tüm değişkenler arasındaki VIF değerinin beşten küçük olması, çoklu doğrusal bağlantı sorunu olmadığı sonucuna varılmasını sağlamıştır. R^2 değerleri, somutluk, güvenlik, güvenilirlik, empati, isteklilik boyutlarının müşteri memnuniyetini %69 oranında açıkladığını göstermektedir. Memnuniyet boyutunun müşteri sadakatini açıklama oranı ise %73 olarak tespit edilmiştir. Çalışmada tahmin gücünün ölçülmesi için Q^2 değeri değerlendirilmiştir. Somutluk, güvenlik, güvenilirlik, empati ve isteklilik boyutlarının, müşteri memnuniyetini tahmin gücünün 0,737 olduğu görülmektedir. Ayrıca memnuniyet boyutunun müşteri sadakatini tahmin gücünün 0.703 olduğu belirlenmiştir. Bu doğrultuda, oluşturulan tüm modellerin anlamlı olduğu ve yüksek bir tahmin gücü ile sonuçları açıkladığı tespit edilmiştir.

4. Tartışma ve Sonuç

Bu çalışma, Türk katılım sigorta sektöründe müşteri memnuniyeti ve sadakatine etki eden faktörleri belirlemeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla Türkiye'de yerleşik 417 kişiden anket formu toplanmış, katılım sigorta müşterisi olan 207 kişiye ilişkin veriler yapısal eşitlik modellemesi yöntemiyle detaylı olarak analiz edilmiştir. Çalışmada müşterilerin, somutluk, güvenlik, güvenilirlik, empati ve isteklilik boyutlarındaki hizmet kalitesi algıları ile memnuniyeti düzeyleri arasındaki ilişki incelenmiş, ayrıca müşteri memnuniyeti ile müşteri sadakati arasındaki bağlantı araştırılmıştır. Sonuçlar, güvelik, güvenilirlik ve empati boyutları ile müşteri memnuniyeti arasında pozitif yönlü ve güçlü bir bağlantı olduğunu göstermektedir. Memnuniyet düzeyi ise müşterilerin katılım sigorta şirketine olan bağlılığının önemli bir belirleyicisidir. Öte yandan, somutluk ve isteklilik düzeyleri ile müşteri memnuniyeti arasında nispeten sınırlı bir ilişki vardır.

Araştırma sonuçları, hizmet kalitesinin Türk katılım sigorta sektöründe müşteri memnuniyeti ve sadakatini etkileyen kilit faktörlerden biri olduğunu göstermektedir. Bu yönüyle bulgular tekâfül

sektöründe hizmet kalitesinin önemini vurgulayan öncü çalışmalarla uyumludur (Arifin, Yazid & Sulong, 2013; Hassan, Jusoh & Hamid, 2014; Jamaludin, Mohamed & Razak, 2020). Hizmet kalitesinin alt boyutları üzerinden yapılan analiz, katılım sigorta müşterilerinin önceliklerini daha ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktadır. Müşterilerin katılım sigorta şirketlerinden temel beklentileri arasında güvenilir bir marka imajı sunma, sigortacılık işlemlerinde güvenliği ve gizliliği ön planda tutma, tüketici beklentilerine uygun bir hizmet anlayışıyla çalışma yer almaktadır. Bu koşulların sağlanması, katılım sigorta şirketleri için sadık bir müşteri portföyü oluşturacaktır. Bu sadık müşteriler, sadece düzenli olarak poliçelerini yenilemekle kalmayacak, aynı zamanda ağızdan ağıza pazarlama yoluyla memnuniyetlerini çevreleriyle paylaşacaklardır (Meral, Cavga & Ersoy, 2024). Bu durum, bir yandan şirketlerin müşteri kazanım maliyetlerini azaltarak kârlılıklarını olumlu yönde etkileyecek, diğer yandan ise sektörün sürdürülebilir kalkınmasını destekleyecektir.

Çalışmanın dikkat çekici bulgularından biri, somutluk ve isteklilik düzeylerinin müşteri memnuniyeti üzerindeki etkisinin nispeten sınırlı olmasıdır. İlgili boyutlar, müşterilerin katılım sigorta şirketlerinden beklentileri arasında üst sıralarda yer almamaktadır. Bu durum, katılım sigortacılığının ilgili başlıklardaki vadinin yetersizliğinden kaynaklanıyor olabileceği gibi dijitalleşme ile birlikte değişen iş modellerinden de etkileniyor olabilir. Doğası itibariyle soyut bir ürün sunan ve müşterileriyle iletişimi sınırlı olan katılım sigorta şirketleri, bu hizmet boyutlarında tüketici kararlarını etkileyecek düzeyde farklılaşmıyor olabilir. Aslan ve Avcı'nın (2021) ile Er ve Durmuş'un (2020) vurguladığı gibi, Türkiye'de katılım sigortacılığına ilişkin sınırlı farkındalık düzeyi bu sorunu daha da pekiştirmektedir. Diğer yandan dijitalleşmenin artması ve fiziksel etkileşimin azalması, bu başlıkların tüketiciler için ikincil öneme sahip hale gelmesine neden olmaktadır (Cebulsky vd., 2017). Her durumda katılım sigorta şirketleri teknolojiyi etkin kullanarak yeni çağın gereksinimlerine ve müşteri beklentilerine uygun kurumsal iletişim stratejileri geliştirmelidir.

Çalışmada elde edilen bulgular, katılım sigorta sektörü paydaşları için önemli içgörüler sunmaktadır. Sektör paydaşları hizmet kalitesini artırmaya çalışmalı, özellikle de müşteri tercihleri üzerinde etkili olan güvenlik, güvenilirlik ve empati boyutlarına odaklanmalıdır. Şirketler katılım finans prensiplerine uygun, şeffaf ve adil fiyatlandırılmış ürünler sunmalıdır. Müşterilerin güvenlik, güvenilirlik ve empati algılarını iyileştirmek için sahada aktif rol oynayacak nitelikli profesyoneller istihdam edilmelidir. Bu profesyoneller, katılım sigortacılığı alanındaki yeterli bilgi birikimine sahip olması özellikle önemlidir. Ayrıca müşteri memnuniyet düzeyinin düşük olduğu alanlarda düzenli saha araştırmaları yapılmalı, geri bildirimler yakından takip edilmeli ve hizmet kalitesinin sürekli olarak iyileştirilmesi için çaba gösterilmelidir. Düzenleyici otoriteler şirketlerin genel sigortacılık mevzuatına ve katılım sigortacılığına özgü düzenlemelere uyumunu sağlayarak müşterilerinin güvenlik ve güvenilirlik beklentilerini karşılamalıdır. İlaveten kamu-özel sektör işbirliği çerçevesinde toplumsal farkındalığı artırmak amacıyla katılım sigortacılığının temel prensipleri ve özgün yönleri hakkında iletişim kampanyaları düzenlenmelidir.

Bu çalışma, Türkiye'deki katılım sigorta müşterilerinin hizmet kalitesi algılarına ilişkin faydalı bir analiz sunmakla birlikte, bazı temel kısıtlar içermektedir. İlk olarak araştırmanın nispeten

sınırlı örnekleme, Türkiye'deki katılım sigorta müşterilerini tam anlamıyla temsil etmeyebilir. Ayrıca çalışma sadece katılım sigortacılığına odaklandığından katılım sigortacılığının geleneksel sigortacılıktan farklılaşan özelliklerini müşteri algıları açısından yeterince ortaya koyamamaktadır. Gelecekte yapılacak araştırmalar, daha geniş ve çeşitli katılımcı grupları üzerinde çalışarak, daha kapsamlı ve karşılaştırmalı bir tahlil sunabilir. Ayrıca nitel araştırma yöntemleri kullanılarak katılım sigorta müşterilerinin hizmet algılarına dair derinlemesine bir kavrayış elde edilebilir.

Etik Kurul Onayı

Bu makalenin saha çalışması, Çankırı Karatekin Üniversitesi Fen, Matematik ve Sosyal Bilimler Etik Kurulunun 08.01.2024 tarih ve 37 nolu toplantısında alınan 741d69c7f5d74558 sıra sayılı Etik Kurul İzni ile yürütülmüştür.

Kaynakça

- Abdur Rehman, M., Osman, I., Aziz, K., Koh, H., & Awais, M. (2020). Get connected with your Takaful representatives: Revisiting customer loyalty through relationship marketing and service quality. *Journal of Islamic Marketing*, 11(5), 1175-1200.x1.
- Ahmad, A., & Sungip, Z. (2008). An assessment on service quality in Malaysia insurance industry. *Communications of the IBIMA*, 1, 13-26.
- Akpınar, Ö. (2023). Sigorta Müşteri İlişkileri Yönetiminde Yeni Dönemin İpuçları, H. Meral (Ed.), *21. yüzyılda Türk sigorta sektörüne 21 tavsiye* içinde (s. 171-186). Ankara: Nobel Bilimsel Eserler.
- Arifin, J., Yazid, A. S., & Sulong, Z. (2013). A conceptual model of literature review for family Takaful (Islamic Life Insurance) demand in Malaysia. *International Business Research*, 6(3), 210.
- Aslan, H. (2015). Takaful (Islamic Insurance) Applications in Turkey: Problems And Proposals. *International Journal of Islamic Economics and Finance Studies*, 1(1), 93-117.
- Aslan, H., & Avcı, E. (2021). Can Turkey Implement Malaysian Takaful Know-How into Turkish Market? A Qualitative Inquiry. *International Journal of Islamic Economics and Finance Studies*, 7(1), 1-30.
- Bala, N., Sandhu, H. S., & Nagpal, N. (2011). Measuring life insurance service quality: An empirical assessment of SERVQUAL instrument. *International business research*, 4(4), 176.
- Bilici, F. (2023). *Tüketicilerin Planlı Ürün Eskitme Algılarının Satın Alma Karar ve Tutumları Üzerindeki Etkileri: Akıllı Telefonlar Üzerine Bir Araştırma*. (Doktora Tezi). Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Cebulsky, M., Günther, J., Heidkamp, P., & Brinkmann, F. (2017). The digital insurance-facing customer expectation in a rapidly changing world. In: Linnhoff-Popien, C., Schneider, R., Zaddach, M. (eds) *Digital Marketplaces Unleashed* (pp. 359-370). Berlin: Springer.
- Eckert, C., Neunsinger, C., & Osterrieder, K. (2022). Managing customer satisfaction: digital applications for insurance companies. *The Geneva Papers on Risk and Insurance-Issues and Practice*, 47(3), 569-602.
- Er, H., & Durmuş, H. (2020). A Research on the Perceptions of Individuals Towards Participation Insurance (Takaful). *Turkish Studies-Economics, Finance, Politics*, 15(4), 2017-2033.

- Ergene, L., & Ülev, S. (2023). Muhafazakâr İş Adamlarının Katılım Sigortacılığı (Tekâfül) Farkındalığı ve Tercih Nedenleri. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 98-111.
- Ersoy, B., & Meral, H. (2024). Türkiye’de Katılım Sigortacılığı: Geleneksel Sigortacılıkla Karşılaştırmalı Bir Analiz. *İzmir İktisat Dergisi*, 39(1), 180-199.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J. & Anderson, R. E. (2014). *Multivariate data analysis: Pearson new international edition*. Essex: Pearson Education Limited.
- Hair, J. F., Hult, G. T. M., Ringle, C. M., & Sarstedt, M. (2021). A primer on partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM) California: SAGE Publications.
- Hair, J. F., Ringle, C. M., & Sarstedt, M. (2011). PLS-SEM: Indeed a silver bullet. *Journal of Marketing theory and Practice*, 19(2), 139-152.
- Hassan, L. F. A., Jusoh, W. J. W., & Hamid, Z. (2014). Determinant of customer loyalty in Malaysian Takaful Industry. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 130, 362-370.
- Hassan, R., Salina Kassim, H. M., & Salman, S. A. (2018). Examining the innovative minds of takaful consumers: The case of Malaysia. *Executive Editor*, 9(12), 127.
- Jamaludin, H., Mohamed, B., & Abdul Razak, F. Z. (2020). Perceived Service Quality, Customer Satisfaction, and Customer Loyalty in Takaful Industry. In N. S. Othman, A. H. B. Jaaffar, N. H. B. Harun, S. B. Buniamin, N. E. A. B. Mohamad, I. B. M. Ali, N. H. B. A. Razali, & S. L. B. M. Hashim (Eds.), *Driving Sustainability through Business-Technology Synergy, vol 100. European Proceedings of Social and Behavioural Sciences* (pp. 765-778). European Publisher.
- Janjua, P. Z., & Akmal, M. (2014). A comparative analysis of customers’ satisfaction for conventional and Islamic insurance companies in Pakistan. *International Journal of Economics and Finance*, 6(4), 36-50.
- Juhari, A. S., Bhatti, M. A., & Piaralal, S. K. (2016). Service quality and customer loyalty in Malaysian Islamic insurance sector exploring the mediating effects of customer satisfaction. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 6(3), 17-36.
- Kashif, M. T., Anjum, A., Ashfaq, M., Azeem, M., & Khurshid, M. K. (2017). Assessing the relationship between service quality and customer loyalty: Evidence from takaful insurance customers in Pakistan. *Journal of Managerial Sciences*, 11(3), 335-360.
- Khan, A., Hassan, M. K., Paltrinieri, A., Dreassi, A., & Bahoo, S. (2020). A bibliometric review of takaful literature. *International Review of Economics & Finance*, 69, 389-405.
- Meral, H. Cavga, S. H., & Ersoy, B. (2024). Enhancing Customer Retention in Insurance: Insights from A Machine Learning Analysis of Complaint Data. *Int. J. of Business Innovation and Research – basım sürecinde*.
- Meral, H., & Ersoy, B. (2023). Türk Sigorta Sektöründe Müşteri Memnuniyeti: Sigorta Şikâyetleri Üzerine Derinlemesine Bir Analiz. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(4), 1295-1312.
- Nugraheni, P., & Fauziah, L. (2019). The impact of corporate governance on customer satisfaction and loyalty of Islamic insurance company in Indonesia. *Journal of Accounting and Investment*, 20(2), 114-128.
- Outreville, J. F. (2013). The relationship between insurance and economic development: 85 empirical papers for a review of the literature. *Risk Management and Insurance Review*, 16(1), 71-122.
- Özdemir, E., & Sözen, M. (2019). Katılım Bankaları Müşterilerinin Hizmet Kalite Algılarının Müşteri Tatmini ve Sadakati Üzerindeki Etkisi: *Katılım Bankaları Müşterileri Üzerinde Bir Araştırma, Katılım Finansmanında Yeni Yaklaşımlar II* içinde, (s. 91-133). İstanbul: Türkiye Katılım Bankaları Birliği Yayınları.
- TSB. (2023). Katılım sigortacılığı sektör raporu. <https://www.tsb.org.tr/tr/yayin/katilim-sigortaciligi-sektor-raporu> (Erişim tarihi: 23.01.2024).

- Rizwan, S., & Al-Malkawi, H. A. N. (2021). Development of a conceptual model to understand the purchase intentions of takaful (Islamic insurance) customers. *Journal of Economic Cooperation and Development*, 42(1), 197-224.
- Swiss Re. (2023). Sigma Explorer. <https://www.sigma-explorer.com/index.html> (Erişim tarihi: 23.01.2024).
- Yıldız, E. (2020). *SmartPLS ile yapısal eşitlik modellemesi reflektif ve formatif yapılar*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldız, M. (2023). Katılım sigortacılığında Türkiye'yi bekleyen fırsatlar. H. Meral (Ed.), *21. yüzyılda Türk sigorta sektörüne 21 tavsiye* içinde. (ss.199-210). Ankara: Nobel Bilimsel Eserler.

FACTORS AFFECTING CUSTOMER SATISFACTION AND LOYALTY IN TURKISH PARTICIPATION INSURANCE INDUSTRY^{* **}

Müslime SÖZEN^{***}
Hasan MERAL^{****}

Turkey introduced participation insurance in 2009, which showed strong growth in its first decade of operation and gradually gained a 5% market share. Many new companies joined the market during this time, and participation insurance coverage expanded. However, from 2019 onwards, the growth of participation insurance in terms of market share slowed and even experienced a slight decline. The trend of the past five years suggests that participation insurance may have reached its natural limits with its current marketing and distribution strategies. To succeed, participation insurance companies must adopt a strategic approach that retains their existing customer base and attract new customers.

In the modern business landscape, participation insurance companies recognize the importance of customer relationship management as a strategic priority. Companies gain a competitive edge in the insurance market by offering products and services that align with customer needs and expectations. This study aims to assess the perceptions of participation insurance customers in Turkey regarding service quality and to investigate the connection between these perceptions, customer satisfaction,

* The survey in this article was approved by the decision number 741d69c7f5d74558 taken at the meeting of Cankırı Karatekin University Science, Mathematics, and Social Sciences Ethics Committee on 08.01.2024 and numbered 37.

** This study is derived from Müslime Sözen's master's thesis titled "Factors Affecting Customer Satisfaction and Loyalty in Turkish Participation Insurance Sector", which she defended under the supervision of Hasan Meral at the Marmara University Institute of Islamic Economics and Finance.

*** Marmara University, Institute of Islamic Economics and Finance, muslimesozen@gmail.com, 0000-0003-1381-6052

**** Marmara University, Institute of Islamic Economics and Finance, hasan.meral@marmara.edu.tr, 0000-0002-2079-0674

and loyalty. A field study that explores the service quality perceptions, satisfaction levels, and loyalty tendencies of participation insurance customers in Turkey is applied to achieve this goal. The study provides valuable insights into customers' attitudes towards participation insurance, enhancing satisfaction and loyalty in the industry.

For data collection, the questionnaire is the preferred method in this research. The population of the study is participation insurance customers in Turkey, with a sample of 207 individuals selected through the convenience sampling method. The survey is conducted online through various websites and social media platforms from 08.01.2024 to 18.01.2024. Participants are presented with a multiple-choice survey form utilizing the Google Forms infrastructure. The questionnaire is divided into two parts: the first part consists of eight questions about the participants' socio-demographic characteristics, while the second part comprises 32 questions that form the five dimensions of the SERVQUAL model.

The study evaluates service quality based on key factors: tangibility, reliability, responsiveness, assurance, and empathy. Tangibility contains the physical appearance of the company's facilities, equipment, personnel, and communication methods. Reliability measures the company's track record in delivering on its promises. Responsiveness measures the company's eagerness to assist and provide excellent customer service. Assurance measures the company's competence in earning customer trust and communicating effectively with them. Finally, empathy reflects the company's ability to show care and concern for its customers.

The research model aims to identify the factors that impact customer satisfaction and loyalty within the Turkish participation insurance industry. The hypotheses formulated for this purpose are as follows: H_1 - A positive correlation exists between the tangibility dimension of service quality and customer satisfaction in participation insurance. H_2 - A positive correlation exists between the assurance dimension of service quality and customer satisfaction in participation insurance. H_3 - A positive correlation exists between the reliability dimension of service quality and customer satisfaction in participation insurance. H_4 - A positive correlation exists between the empathy dimension of service quality and customer satisfaction in participation insurance. H_5 - A positive correlation exists between the responsiveness dimension of service quality and customer satisfaction in participation insurance. H_6 - A positive relationship exists between customer satisfaction with service quality in participation insurance and customer loyalty.

Based on the analysis findings, hypotheses H_2 , H_3 , H_4 , and H_6 are supported, while hypotheses H_1 and H_5 are not supported at a significance level of $p < 0.05$. The R^2 coefficients of the model indicate that the attributes of tangibility, assurance, reliability, empathy, and responsiveness make up 69% of customer satisfaction, while the satisfaction factor that affects customer loyalty is 73%. Given these results, all models are significant and possess a high predictive power. The findings indicate a significant correlation between assurance, reliability, empathy, and customer satisfaction. High satisfaction levels are key in promoting customer loyalty towards the participation insurance

company. In contrast, tangibility and responsiveness levels have a relatively weaker impact on customer satisfaction. Customers expect participation insurance companies to maintain a strong brand image, prioritize security and confidentiality in insurance transactions, and align their service approach with consumer expectations.

One noteworthy discovery from the study reveals that the effects of tangibility and responsiveness levels on customer satisfaction are rather subdued. There are a few possible explanations, such as the insufficient brand promise of participation insurance or the influence of evolving business models due to digitalization. Since participation insurance providers offer intangible products and have limited customer interaction, they may struggle to differentiate themselves in these service dimensions. Participation insurance companies must utilize technological advancements and develop communication strategies that align with the current expectations of their customers. This will allow them to stay ahead of the competition and continue to provide their clients with personalized and unique experiences.

The study's results offer valuable insights for stakeholders in the participation insurance industry. To enhance customer satisfaction, industry players must prioritize service quality, particularly in the dimensions of assurance, reliability, and empathy. Companies should offer transparent and reasonably priced products that align with the principles of participation finance. Qualified professionals with deep knowledge of participation insurance should be employed to actively improve customer perceptions of assurance, reliability, and empathy. Regular field surveys should also pinpoint areas where customer satisfaction is low, and feedback should be monitored to enhance service quality. Regulatory bodies should ensure that companies comply with general insurance regulations and regulations specific to participation insurance, meeting customers' assurance and reliability expectations. Lastly, public-private sector collaborations should organize communication campaigns to educate the public on participation insurance's fundamental principles and unique features.

IMPACT OF POLITICAL CULTURE ON THE POLICY-MAKING PROCESS: COMPARATIVE ANALYSIS OF THE UNITED KINGDOM AND TÜRKİYE

SİYASAL KÜLTÜRÜN POLİTİKA OLUŞTURMA SÜRECİNE ETKİSİ: BİRLEŞİK KRALLIK VE TÜRKİYE’NİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ

Emre AYDİLEK^{ID}

Abstract

Questioning the codes, sociological tendencies, fields of social conflict/ harmony of a country’s political culture is essential in identifying the problems of that country’s political, social, and human life. All these parameters, such as determining values, symbols, and tendencies in political culture, directly or indirectly affect the policy-making process of countries. This study focuses on the effects of political culture on policy making in the United Kingdom (UK) and Türkiye, trying to understand the differences and similarities in this area and includes extensive comparative analysis. The main problem of this research is whether phenomena can be transferred from the UK to Türkiye in terms of political culture to solve political and social issues in Türkiye. The hypothesis derived from this research question is that Türkiye’s political culture and institutions have been politicized as a historical tradition, especially in recent years. In this context, the study aims to contribute to an under-researched area of comparative political science and literature by providing insights into the political dynamics of Türkiye and the UK. The study’s methodology and explanations of the literature on political culture, integrated with analyses of selected cases, provide a framework for understanding and comparing Türkiye’s

* Kastamonu University, Scientific Research Project (BAP) Coordinatorship, eaydilek@kastamonu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4767-2424.

How to cite this article/Atıf için: Aydılek, E. (2024). Impact of political culture on the policy-making process: Comparative analysis of the United Kingdom and Türkiye, *Öneri Dergisi*, 19(62), 166-189. DOI: 10.14783/maruoneri.1473246

Makale Gönderim Tarihi: 24.04.2024

Yayına Kabul Tarihi: 02.07.2024

Bu eser Creative Commons Atıf-Gayri Ticari
4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

political culture with that of the UK. These efforts can be seen as an insufficient but essential step towards solving the problems of Türkiye's political culture.

Keywords: Comparative Politics, Political Culture, Policy-Making, Public Institutions/Bodies, The United Kingdom, Türkiye.

Öz

Bir ülkenin siyasal kültürünün kodlarını, sosyolojik eğilimlerini, çatışma ve uyum alanlarını sorgulamak, o ülkenin siyasal, toplumsal ve beşeri yaşamının sorunlarını tespit etme sürecinde önemli bir adımdır. Siyasal kültürdeki belirleyici değerler, semboller ve eğilimler gibi tüm bu parametreler ülkelerin politika oluşturma sürecine doğrudan ya da dolaylı olarak etki yapar. Bu çalışma, Birleşik Krallık ve Türkiye'de siyasi kültürün politika yapımı üzerindeki etkilerine odaklanmakta, söz konusu alandaki farklılıkları ile benzerliklerini anlamaya çalışmakta ve kapsamlı karşılaştırmalı analizler içermektedir. Türkiye'deki toplumsal, politik ve sosyal sorunların çözümü için Birleşik Krallık'tan Türkiye'ye siyasal kültür açısından aktarılacak olguların var olup olmadığı sorusu bu araştırmanın temel sorunsalıdır. Bu araştırma sorusundan türetilen hipotez, Türkiye'nin siyasi kültürünün ve siyasi kurumlarının tarihsel bir gelenek olarak – özellikle son yıllarda – siyasallaştığı yönündedir. Bu bağlamda çalışma, Türkiye ve Birleşik Krallık'ın siyasi dinamiklerine dair içgörüler sunarak, karşılaştırmalı siyaset bilimi ve literatürünün az araştırılmış bir alanına katkıda bulunmayı hedeflemektedir. Çalışmanın metodolojisi ve siyasi kültürle ilgili literatür açıklamaları, seçilen örneklerin analizleri ile entegre biçimde, Türkiye'nin siyasal kültürünü anlamak ve Birleşik Krallık ile karşılaştırmak için bir çerçeve sunulmaktadır. Bu çabalar, Türkiye'nin siyasal kültürüne yönelik sorunların çözümü için yetersiz ama önemli bir adım olarak görülebilir.

Anahtar Kelimeler: Karşılaştırmalı Siyaset, Siyasal Kültür, Politika Oluşturma, Kamu Kurumları, Birleşik Krallık, Türkiye.

1. Introduction

Comparative politics is both a scientific method and one of the sub-branches of the discipline of political science. After the second half of the 20th century, on the one hand, it started to be institutionalized as an essential field of study in the discipline of Political Science in the world's respected universities; on the other hand, many significant and qualified studies¹ have been carried out at the international level in this field. Even though comparative politics has been included as main science branches in the political science and public administration departments of a few universities in Türkiye, it has not received sufficient attention as a methodological field of study.

A preliminary review of the literature reveals that no comprehensive, methodological, and analytical study compares “the impact of political culture on the policymaking process in Türkiye and the UK,” which is the subject of this study. When we move away from the specific research topic and turn to the literature from a more macro perspective, it is observed that the Turkish literature on how political culture affects the policymaking process is quite limited and indirect. The few existing

1 Under the leadership of notable political scientists such as Gabriel Almond, Kenneth Newton, John McCormick, Ruth Lane, Hwa Yol Jung, Daniele Caramani, William Roberts Clark, and Michael G. Roskin.

publications do not include detailed analyses and seem methodologically inadequate. This is in line with the fact that there is a significant gap in this field, at least at the theoretical level. For this reason, this study was inspired by the determination that there is a need for qualified studies and reports that will guide policymakers by analyzing Turkish political culture in a comparative method with ideal examples. The effort to create conditions in which we can live in more prosperity, freedom, and peace by solving our problems related to political culture, or at least to contribute to this and deal with this problem, should stand out among the primary tasks of researchers. I believe that this study will contribute to this deficiency.

The hypothesis of this study is the following: Türkiye's political culture and political institutions have been politicized as a historical tradition, especially in recent years. The research question of this study is: Given that both Türkiye and the UK have similar populations, similar deep-rooted historical backgrounds, and both are major regional powers, what are the political cultures' similarities and differences? The answer to this research question is also the aim of the study: Are there phenomena that can be transferred to Türkiye in terms of political culture from the UK, which is known as a relatively stable and well-functioning society? The aims and objectives of the research in a more comprehensive way can be listed as follows:

(1) The experiences while solving the fundamental structural problems of different political systems can be an essential alternative for other political systems. In this context, as stated in modernization theories, taking as an example (though not all aspects), the development processes of developed countries can help us identify and solve the problems of Turkish political culture.

(2) As Peter Mair points out (1998, p.319), generalizable results can be obtained by applying generalizable models in countries identified by region or status. Taking inspiration from Sodaro (2008, pp.28-29), While exploring the advantages and disadvantages of our political system, we may also develop them by using examples from other countries. Specifically, we can look to the UK as an example, where values like welfare, democracy, and fundamental rights are standardized and used less contentiously to find an answer to the question of what can be positively transferred to Türkiye. Thus, we can develop a more stable politico-social understanding of politics generally, the relationships between governments and people, and other concepts and processes.

This paper is structured as follows: The theoretical literature on political culture and its relationship with the policy-making process is briefly summarized. Next, the methodology of the research is described. Then, qualitative and quantitative descriptions of the two countries selected as the sample within the framework of the two topics/cases determined as the sample are presented. Finally, the findings are discussed, including the study's hypothesis, purpose, and methodology.

2. Literature Review

Policymaking takes place in a context that is significantly influenced by politics. Politics is central to determining what policies are pursued and how they are implemented. It is logical to start with politics when understanding the impact of culture and values on policymaking (Muers, 2018, p.15).

Sociocultural factors that influence the functioning of a democratic system can lead to the differentiation of democratic practices. Due to the characteristics of its nature, each society interprets its understanding, attitudes, and behaviors towards its system of governance in a different way and creates a unique governance practice. The concept of political culture has functional importance in understanding where these different political practices originate (Yarçı, 2018, p.31).

Focusing on the outputs of political processes and political institutions, even only on their results, and therefore looking at politics as an independent variable rather than a dependent variable (Mair, 1998, p.321) is not the right approach. We arrive at the concept of political culture by focusing on the network of relations, as Foucault does, in questioning politics. Political culture is one of the most fundamental determinants of political processes. The role of the concept of political culture is crucial when examining how the relationship between individuals and society with the political system is established, the extent to which people from different segments adopt the legitimacy of the political system, and the internalized patterns of behavior concerning public events (Durdu, 2018, p.575). Political culture is critical as a historical source of differences in habits, perspectives, and attitudes that influence political life in different societies. A particular society's conceptions of the use of power and the nature of justice are also essential aspects of its political culture (Elazar, 1972, pp.85,91).

Members of society's values can influence legislators' opinions, the execution of power, and the implementation of policy (Neal, 2019, p.112). Focusing on political culture makes it easier to analyze multidimensional social relations, such as the functions of political institutions, their unique characteristics, and the ties of these institutions with society at many different scales. It offers a deeper understanding of how and why individuals or organizations behave as they do and provides significant insights for the design and evaluation of policy interventions. Cultural analysis can help identify patterns of cultural ensembles across a population. It makes conceptual contributions to the formulation of policy by suggesting the assessment of both immediate and long-term effects (Stephenson, 2023, pp.157,185).

Political culture can be defined as the whole of dominant behaviors, beliefs, and values that show the functioning of a political system in society (Canan Sokullu, 2013, p.104). Political culture is the character of political systems, reflected in the values and rules that color different systems and the patterns of political behavior characterized as normal or abnormal (McCormick, 2000, p.23). As an extension of social culture, political culture represents society as a whole with the rulers and the ruled (Gencer, 2003, p.100).

To accurately analyze the concept of political culture, one of the most critical determinants of the political system, one must also comprehend societal, political trends, be aware of people's beliefs, expectations, and perceptions of the political system, and be able to assess the influence of prevailing social opinion or tendency on the political system (Canan Sokullu, 2013, p.103). It also requires a willingness to participate in intercultural inquiry (Dallmayr, 2013, p.105).

There is a close relationship between the political culture and values of a country and the political institutions of that country. For example, the more democratic the political culture and values are, the more democratic the political institutions and their functioning will be (Yılmaz, 2013, p.1334). According to another proposition, political culture facilitates the functioning of the political process through the communication of norms, and it provides legitimacy and reproduction of the order (Turan, 1996, p.33). Undoubtedly, political culture cannot be analyzed solely on parameters such as democracy, institutions or the functioning of the system. It is necessary to question and discuss this relationship over other factors such as social welfare, fundamental rights, internal peace, tranquility, stability, and security. A more detailed analysis of political culture is necessary to engage in this discussion.

Political culture influences the creation of the political structure and process and is reinforced by those same political structures and processes (Seavey et al., 2023, p.111). Culture and values are crucial for understanding public policy, as they play a central role in determining policy outcomes. In a democratic polity, it is essential that a policy is accepted as legitimate, and legitimacy is closely tied to the values held by the population. This includes considerations such as what policy development processes are acceptable, how individuals interacting with the state are treated, and what distributional consequences are perceived as fair. A policy that fails to consider these underlying values risks being seen as illegitimate, and a policy perceived as illegitimate is less likely to achieve its objectives (Muers, 2018, pp.7-8).

Recognizing that culture and values are at the core of policy processes can significantly enhance these processes. Understanding that values influence how citizens interpret politicians' statements, the purpose of policy decisions, and the actual outcomes has profound implications for the behavior of policy actors. Cultural elements such as stories, symbols, assumptions, beliefs, and prejudices influence government policy as much as economics, science, options assessments, and strategies (Muers, 2018, p.26). Scientific studies show that cultural variables affect the performance of laws, policies, political institutions (Bednar & Page, 2018, p.82), policy-making processes, and the wealth of nations (Alesina & Giuliano, 2015, p.898).

Meanwhile, some critical questions arise: What are the main features of a country's political culture? Does individualism or collectivism predominate in political culture? How do citizens accept the state: as a servant or a benefactor? To what extent does the state intervene in citizens' life through regulation? In which sectors are the subsidies, and how intense are they? How much is the government involved in daily life? To what extent is the state active in the production of value? Does

the state accept citizens as they are and treat them as equal citizens, or does it try to make them ideal citizens? Briefly, what political understanding constitutes the core of the country's dominant political culture? (Yayla, 2014, pp.79-80). It is necessary to seek answers to these questions on a concrete level, in the global context, and through geographical differences.

For example, Anglo-American political culture is mainly stable, homogeneous, secular, rational, and deliberative. The majority of the actors in the political system accept some combination of the values of freedom, mass welfare, and security as the purpose of the state's existence. Different views and values are respected. Each actor – official government agencies, political parties, pressure groups, other voluntary associations, the communication media, and public institutions – pursues specific goals and performs specialized functions in these areas. Each of these actors is interdependent but at the same time autonomous. Governmental institutions (such as the army, parliament, and bureaucracy) do not extend beyond their designated roles (Almond, 1956, pp.398-400).

Un-industrialized or partially industrialized political systems contain mixed political cultures. Parliaments, institutions, parties, and pressure groups act unconventionally in such countries, and bureaucracies-armies often dominate the political system. There is an atmosphere of unpredictability and potential conflict surrounding the political system. A typical indicator of the conflict between political cultures is that political culture has a two-layered structure, as evidenced by movements to accept revised political behavior norms partly or to reaffirm the old tradition. Political views often tend to be secretive, and politics often takes the form of violent action/conflict. Political parties are unstable; they disintegrate and merge, appear and disappear. There may be only partial development of the bureaucratic structure and democratic political mechanisms that are the legacy of Western colonial power. Thus, bureaucracies or armies can take over legislative or power functions, and they often do. A crowd may emerge and be at the center of the policy-making phase for a short time. There may be a parliament formally based on a set of legal norms and regulations; however, a powerful family may operate within it, a religious sect, a group of chieftains, or a combination of these. In other words, unlike Anglo-American political systems, mixed political cultures that unindustrialized society do not have a stable division of labor and structure (Almond, 1956, pp.400-402).

Continental European political culture is more fragmented² and differentiated. It has a common historical heritage and roots in which all three elements of the Catholic, aristocratic, and bourgeoisie exist. As a natural consequence of this, opponents of secularism and modernizers, conservatives, and socialists, a political culture has emerged in which the owners of the means of production and the working class are all active. A multicultural, multi-religious heritage with a high level of political participation forms the basis for a political culture that focuses on positions of conflict rather than negotiation and differences. The organization of political culture is concentrated on social movements and sects rather than political parties. In sum, the political culture of Continental Europe

2 This is a different fragmentation from non-Western systems. Therefore, it would be more accurate to call them distinct political subcultures rather than fragmented (Almond, 1956, p.406).

is not fully reflected in the political system. All actors come to the public arena to preach, negotiate, and transform the political system, not to compromise and adapt. Unlike Anglo-American culture, political roles are embedded in subsets rather than individual or formal-legal role structures³. For this reason, political power is more inactive in the policy-making process, while bureaucracy is more dominant (Almond, 1956, pp.406-408).

3. Research Method

To understand the basic features of a country's political system, initially, the distinctive features of its political system, its institutions, the country's system formed by the constitution, and other relevant legislation are examined. On the other hand, to analyze the country's political model and political culture, it is necessary to look at how it works in practice and how it was established on paper (Yayla, 2014, p.77-78). However, that is still not enough. It is essential that the analysis is carried out using a comparative method and that specific problems are discussed.

Meanwhile, the question arises as to why it is not enough to study countries in isolation. The vast majority of modern states have a set of administrative institutions and legal-judicial systems with similar powers and functions. On the surface, most institutions and processes may seem the same. However, when we go into the details, we see that power and authority are defined, established, and limited in different ways. But without the context that comparison provides, we fall short of fully understanding these constructs. We can never know whether a country's political and cultural characteristics are typical or exceptional. We cannot fully comprehend its place in the global system. We cannot create universal rules regarding administration and politics; we have difficulty making predictions (McCormick, 2000, p.18). In sum, comparative politics helps countries and societies to understand better their position in other political systems in the world, to be aware of their differences from other countries, and to determine what kind of solutions other countries have developed against the problems they face (Yilmaz, 2013, pp.1336-1337).

Comparative politics, as a field of study and method, focuses on understanding and explaining political phenomena within a state, society, country, or political system. Stated differently, comparative politics, whether national, regional, local or even supranational, builds on the diversity (similarities and differences) between political systems, internal political structures (such as parliaments and rulers), actors (voters, parties, interest groups), focuses on processes (policy making, communication, political culture) and analyses them empirically by describing, explaining and predicting (Caramani, 2011, p.2). It deals with the functions of the institutions that govern society, how they interact with

3 The Catholic subculture has the Church itself, Catholic schools, propaganda organizations such as Catholic Action, Catholic unions or workers' organizations, a Catholic party or parties, and a Catholic press. The communist subculture – the subculture of the political “outsiders” – likewise has a complete and separate system of roles. Socialist and “liberal” subcultures tend in the same direction, but they are less fully organized and less exclusive (Almond, 1956, p.407).

their populations, and how political decisions are influenced by which actors (Krupavičius et al., 2013, p.7). In this way, we can identify the similarities and differences in the political world; using these definitions, we can produce a range of analytical tools such as concepts, classifications, and typologies; we can explain these similarities and differences, which are defined and classified; we can analyze the causal links between these relationships; we can predict future political outcomes (Eldem, 2020, pp.44-45).

Finding empirical correlations between variables is aided by the comparative technique (Lijphart, 1971, p.683). Finding and explaining “significant regularities, similarities, and differences” is the core of the comparative method (Roberts, 1972, p.51). Beyond the formal institutions of government, it focuses on political processes, functions, and culture (Verba, 1967, p.111). This kind of inquiry allows us to make detailed and in-depth observations about many parameters related to politics. In addition, it allows for distinguishing features specific to different political phenomena. It also shows that even nation-states, which are supposed to have very similar political cultures, have very different political structures and phenomena. Thus, it plays an essential role in observing the differences in similar political phenomena and similarities in different political phenomena and distinguishing the conditions and causes that reveal them (Kalaycıoğlu, 2012, p.3).

In this study, comparative politics was preferred as the macro-analysis method, and qualitative research as the micro-analysis method. Over similarities and differences in a reasonable number of identified cases in both sample countries, the identified political, institutional, and social facts are systematically compared. The ‘cases’⁴ to be compared’ selected as the sample was determined as follows:

- (1) Level of commitment to the roles of executive, legislative and judicial powers,
- (2) The capacity of society, individuals, and other civil actors to influence public policy, opportunities for negotiation and debate in the public sphere, and other parameters that shape public and legitimate politics.

The comparison will be carried out separately within the framework of the abovementioned cases/topics for each of the two chosen countries, the UK and Türkiye samples. The selected cases were determined and titled according to the preliminary literature review. Data collection on the cases will be done through document/textual analysis. National-international reports and public opinion polls obtained from reliable and shared document databases; official public policy documents; scientific studies; archives of media-press organizations will be used. Qualitative and quantitative data in the relevant field will be collected, compiled, and classified. Data sets from both countries will be analyzed, discussed, and interpreted comparatively. It will try to determine whether similar or different results are obtained, whether they cause similar or different phenomena and whether the causes influence

⁴ Hypothesis-generating case studies begin with a more or less specific idea of possible hypotheses and then attempt to formulate definitive hypotheses to be tested among a more significant number of cases (Lijphart, 1971, p.692).

them. Hence, the independent factors that determine the political culture as a dependent variable in the UK and Türkiye will be questioned, and whether these factors are positive or negative in their effects on parameters such as democracy, stability, and prosperity will be investigated. As a result of this, an answer will be sought to the question, “What can we take as an example from the political culture of the UK to Türkiye?”

4. Case Study: Türkiye and the United Kingdom

4.1. Level of Commitment to the Roles of Executive, Legislative and Judicial Powers

Because each society has its own culture, political practices are influenced by these values. A country’s political system is inextricably linked to its political culture, including broad structural factors ranging from political dynamics, political structure, institutions, individuals’ political attitudes and tendencies, and democratic maturity (Sahnagil, 2021, p.523). Legislators, bureaucracy, and political parties play different roles in Western and non-Western political systems. In Western homogeneous political cultures, defined roles predominate; in mixed political cultures, ambiguous role structures predominate.

4.1.1. The United Kingdom

The UK’s political and public institutions are highly dependent on their roles and have significant autonomy; there are no revolutions or coups in political life, and deep crises are infrequent. There is barely any debate on fundamental issues such as justice, merit, freedom of expression, and democracy.

The UK is a constitutional monarchy and parliamentary democracy. While the UK is described by some commentators as a “centralized state” (for example Lewer, 2021), others call it a “decentralized and devolved” state (such as Elliot et al., 2022, p.108). The UK consists of England, Scotland, Wales and Northern Ireland. Many domestic policy matters such as health, education, culture, the environment, and transportation are handled by devolved administrations in Scotland, Wales, and Northern Ireland, and their parliaments/assemblies have the authority to enact laws in those regions (GOV.UK [How government works], 2024).

To understand the main structure of the UK system, it is necessary to focus on the roles and functions of the legislative, executive and judicial powers.

The country’s unwritten constitution, defines the structure of power, its powers, and citizens’ rights. The constitution comprises documents (such as the Magna Carta of 1215, the Bill of Rights of 1689, and the Acts of Parliament of 1911 and 1949), common law principles, customs, and practices. The parliament is the supreme or final authority on constitutional amendment and interpretation (Lijphart, 2012, pp.18-19). The fact that the UK Constitution is not a single document but rather a collection of documents adds flexibility to the political system (Roskin, 2007, p.37).

According to Forman & Baldwin (1999, p.8), it is difficult to understand British politics without understanding the role of organized, centralized, disciplined political parties. The political parties of the country are not ideological or class parties. They are programme parties (Gürbüz, 1980, pp.51-53). Two major parties have long dominated British politics. In the past, the Tory (Conservatives) and Whing (Liberals) parties dominated British politics; today, the Conservative Party and the Labor Party. Other parties run in elections and gain seats in the House of Commons. However, their numbers are insufficient to becoming a ruler (Lijphart, 2012, p.13). Although there are differences between the two parties in theory, in practice this difference is not so sharp (Roskin, 2007, p.52). The methods for electing party leaders are democratic (Eroğul, 2016, p.71).

Parliament is the supreme rule-making body of the country. The Speaker of Parliament acts with impartiality. Strong laws protect the powers of the legislature. So much so that the prime minister has no veto power over the legislature, while the The Sovereign (the king/or queen), although in theory he has this power, is not usually seen to exercise it. Parliament's power to legislate is almost unlimited. Parliament has two houses: the House of Commons and the House of Lords. The House of Lords, which is not popularly elected, has a role in the legislative process, but this role is limited. It can scrutinize and delay legislation but has no direct legislative power. The House of Commons, which the people elect, has broader legislative powers (UK Parliament, 2024).

There are differing opinions in the country regarding the balance of power between the legislature and the government. One perspective views the UK as having a political system characterized by parliamentary sovereignty (see also Özbudun, 1968). This approach defends the argument that parliament is the main determinant in British politics. According to other view, while the legislature theoretically holds significant power, there is no effective separation of powers in practice. Although the House of Commons appears to control the cabinet by having the power to dismiss the government, the reality is different. The cabinet has clearly established supremacy over the legislature (Lijphart, 2012, p.12). The government effectively controls parliament, often through informal agreements with the opposition. It is nearly impossible to pass legislation against the government's wishes unless there is a substantial insurgent group (Forman & Baldwin, 1999, p.285). Deputies are only expected to obey their parties. Prime Ministers administer and control The House of Commons (Roskin, 2007, pp.47-48). However, according to a current study published in 2024, data emerging after the Brexit referendum show that both the number and rate of examples showing the parliament as strong increased significantly during this period (Russel & James, 2024). Therefore, there is no consensus on this issue. As a result, it can be said that the role and power of the UK legislature is (relatively) high by world standards.

The Sovereign and the government share executive power. The royal position as head of state is symbolic⁵. It is an honorific duty with no real political clout. Because there is no political competition

5 Some opinions contend that the royal authority controls all powers and institutions, including the parliament and the prime minister, and is the ultimate actor behind the scenes in the administration of the UK.

for this office, royalty is a psychological glue that holds the country together (Roskin, 2007, pp.37-38). The government obtains the royal authorization as a formality in its affairs and transactions. The government must also answer to the House of Commons (Gürbüz, 1980, pp.66-68; Forman & Baldwin, 1999, p.463).

Three interconnected boards carry out the government function: the special counsel, the cabinet (government), and the cabinet. The cabinet, the most petite body, determines the country's overall policy. In other words, the cabinet held most of the power (Gürbüz, 1980, pp.69-70). As can be seen, the UK's government is both extensive and complex (Eroğul, 2016, p.31).

The prime minister, the head of the government and leads his party in elections, is the most influential representative of UK politics. In theory, the prime minister's powers are pretty extensive. The Prime Minister appoints and controls the cabinet, leads the largest party in parliament, and has the authority to enact most legal and administrative regulations. The Prime Minister develops public policies with a small personal staff and then communicates them to his cabinet. He tries to keep his party together in parliament and power by balancing (Roskin, 2007, pp.38-42). As a result, the prime minister has the final say in government business. Except in the rare case of a coalition government, it is rare to find a cabinet member who disagrees with the prime minister (Eroğul, 2016, p.31). Despite such significant executive power, the prime minister's office is like a tightrope walker. The Prime Minister's metaphor is "it is like a castle built on sand: it may appear impregnable, but a surge in the tide can destroy it" (Forman & Baldwin, 1999, p.316).

Cabinet ministers are appointed for political reasons rather than specific expertise in running their ministries. The minister is the head of the ministries; he represents his ministry in cabinet meetings and defends it in the House of Commons. However, the most influential actors in the ministries are also senior civil servants (called permanent secretaries). Ministers theoretically command their ministries, but in practice, they lack sufficient knowledge of how the ministry operates. They instead rely on administrative personnel. Permanent secretaries on permanent duty are so powerful in the bureaucracy that they earn salary more than the minister, sometimes nearly twice as much. They are more specialized and well-versed in their ministry's personnel, problems, interests, and budget (Roskin, 2007, pp.79-81). To summarize, there is an interdependent working relationship in the ministry hierarchy. Officials expect ministers to be clear about the policy goals they want to pursue, to listen to advice about possible outcomes and implementation methods, and to present compelling arguments for public policy to parliament, the media, and the public. As a result, it is reasonable to conclude that civil servants wield significant power and influence in the UK government. Nonetheless, the realities of British politics support the conclusion that civil servants rarely question ministers' political rights, and that civil servants must serve every government with the same loyalty, regardless of political affiliation. Public officials' impartiality is highly valued⁶. The Civil Service

⁶ Let us cite research demonstrating the merit-based nature of the UK public personnel and service system: For instance, a February 2021 survey found that the majority of British citizens feel that hard work and perseverance

Commission, appointed through public competition and independent of the government and the civil service, ensures that civil servants are selected on merit through fair and open competition. It also plays a role in maintaining the impartiality of the civil service. The administrative continuity and political impartiality that distinguishes the UK civil service act as a check on both partisanship and political bias (Eroğul, 2016, p.33; Forman & Baldwin, 1999, p.336; CSC, 2024).

The UK's system of government is characterized by its complexity and multi-layered structure. The various institutions and organizations in this system perform their functions and services at different levels and in various ways. There are 605 public organizations in the country. These include 24 ministerial departments, 20 non-ministerial public departments, 426 agencies and other public bodies, 112 high-profile groups, 19 public corporations and 3 devolved administrations. According to March 2024 data from the UK Office for National Statistics (ONS, 2024), there are approximately 5.95 million employees in the public sector. 3.76 million of these are employed in central government and 1.99 million in local government. This data demonstrates the size of the public sector in the UK (GOV.UK [Departments, agencies and public bodies], 2024).

Responsibilities for the provision of public services are distributed between public, private and voluntary/community organizations. The public body system has become more complex and fragmented in service delivery in recent years. To understand UK public administration, it is necessary to focus on the key themes of fragmentation and fragmentation. This is because the UK has historically been made up of different countries, principalities and provinces. New Public Management (NPM) and New Public Governance theories can help to understand public body system. The multi-level governance, networks and complex interdependencies of this structure provide a “natural laboratory” for international scholars and public administration practitioners (Elliot et al., 2022, pp.99-109).

Local government structures are also highly complex. There are around 12.000 local councils in the country, ranging from small village and community boards to large combined authority areas covering the most populous cities in the country (Stowers, 2024). This diversity is due to the fact that each of the four different countries (England, Scotland, Wales and Northern Ireland) has a different system of local government. According to the Local Autonomy Index 2.0, the UK is ranked among the countries with a lower-middle level of local autonomy with a score of 45.65. In the context of local government, the impact of centralization is felt most strongly in the home counties of England and Northern Ireland (for different reasons), and to a lesser extent in Scotland and Wales (Local Autonomy Index 2.0, nd). The range of services provided by local authorities is wide, but central

are the keys to success in life, with fewer holding the view that background matters. The vast majority of individuals (76%) believe that success is mostly or entirely determined by one's ability to work hard. Knowing the proper people or coming from an affluent family are examples of social capital and financial resources that are viewed as less significant, whereas demographic characteristics like color, gender, and religion are viewed as least significant (Duffy et al., 2021, p.32).

funding is decreasing year by year. This has a negative impact on the financial sustainability and independence of local government services. Discussions on this issue have intensified recently.

The Sovereign is the head of the Armed Forces. The army is officially known as “His Majesty’s Armed Forces” (The Cabinet Manual, 2011, p.5). There are no examples of the UK Army interfering in the internal affairs of the government or making political statements.

Unlike the Continental Europe, the ‘Anglo-Saxon Legal System’ is applied. The judiciary in the UK is independent. The Constitutional Reform Act of 2005, in particular, established a new Supreme Court and an independent Judicial Appointments Commission, strengthening the judiciary and reinforcing the separation of powers (Turenne, 2022).

Other actors in the political process, aside from political parties, powers, and bureaucracy, include pressure groups, the media, markets, the UK’s European partners, and the general public. All of these are significant players in the Prime Minister’s and Cabinet’s decision-making processes (Forman & Baldwin, 1999, p.316).

4.1.2. Türkiye

In Türkiye, there is a low level of commitment to the roles of powers and institutions. Coups and crises have occurred frequently in political life throughout the Republic’s history (and even before), and legitimate democracy has been disrupted numerous times by military interventions. Bureaucratic and judicial oversight has been effective in political life until recently. Debates on fundamental issues such as justice, merit, freedom of expression, and democracy frequently occupy the public agenda.

Türkiye, a centralized and unitary republic, has been governed by a presidential system since 2008. The President holds both executive power and the position of head of state. The President wields enormous power. It chooses and appoints ministers, senior public officials, ambassadors, and many Supreme Court justices (T.C. Anayasası, m.104). The cabinet, which provides public services, serves as a secretariat and is entirely under the President’s control. Institutions have little independence. Judicial independence is a contentious issue. Army forces have recently become more committed to their roles.

Since 1876, the Turkish Constitution has served as the supreme legal standard. The Founding Constitution was created five times and frequently (19 times) amended. The 1982 constitution is still in effect today. The legislation includes laws, presidential decrees and decisions, regulations, and other regulatory acts in addition to the Constitution.

From Türkiye’s inception in 1923 until 2007, executive power was balanced in a tripartite structure represented by the President, Prime Minister, and Council of Ministers. Since implementing the new management model in 2008, the Presidency, directly elected by the people, has shifted this balance in its favor.

Between 1923 and 1960, the government task was carried out by single-party coalitions. However, between 1961 and 2002, there was a reversal in this trend, with approximately 20 different coalition governments being established. Since 2002, the country has been governed by the same party (Adalet ve Kalkınma Partisi), which has consistently dominated elections.

Although the new system has the potential to stabilize politics, which is currently disrupted by short-term coalitions, it is still being debated due to risks such as impeding executive flexibility, excluding common sense, and over-centralization (see also Yıldırım, 2020).

In recent years, alliances between parties have determined election results in Turkish politics. Even though many parties run in the elections, the party or alliance with the most votes (50%+1) controls the executive and the legislature. M.P.s and the opposition have almost no political influence or role. Officials, employees, and public administrators essentially have little direct power or influence in the executive. The public merit level is low. Despite their legal autonomy, the government effectively controls The Central Bank and independent regulatory agencies.

Some studies have found that partisan attitudes and ideology are the factors that influence voting preferences in Türkiye (Tek, 2023). The differences between alliances are profound, fueled by ideological and religious arguments rather than welfare and social policy promises. The ruling Adalet ve Kalkınma Partisi and its ally, the Milliyetçi Hareket Partisi, and some minor political parties form a “people’s alliance” with conservative (neo-Ottomanist), Islamist, and nationalist policies. The opposition wing is represented by the Cumhuriyet Halk Partisi, symbolised on the basis of the ideology of Kemalism and the founding values of the Republic, as well as 5-6 different parties, large and small, with different political views. There are also a few tiny parties with little chance of obtaining votes and a political movement that often changes its name and represents Kurdish ethnic politics.

The parliament holds the power to enact laws in Türkiye. Furthermore, the President has the authority to issue decrees and decisions that govern the executive branch. This situation raises the possibility of conflict of authority and pacification of the parliament occurring occasionally. According to a report submitted by a member of parliament and a constitutional lawyer named *Ibrahim Kaboglu* on the process involving the 27th legislative period – from the 2018 general elections to 2022-, an equal number of (89) Presidential Decrees and (89) law proposals were enacted during this period (Demirkaya, 2022).

For much of the Republic’s history, the military bureaucracy was the power that exerted pressure on the political powers. Two times in the Republic’s history, with direct military coups (1960 and 1980) and twice with memorandums forcing the government to resign (1971 and 1997), governments were forced to resign. Furthermore, the “2007 e-memorandum” and the “2016 FETÖ coup attempt” (there are a few small initiatives that we cannot count here) can be considered illegitimate interventions against legitimate governments. Military tutelage over political power has been removed in recent years.

In theory, Türkiye's judiciary is independent, and constitutional principles protect this situation. However, various international and national reports, particularly the EU's Turkey Progress Reports, highlight several concerns regarding the functioning of the judiciary. These concerns include political criticism directed towards higher judicial bodies, the appointment of judges lacking merit-based criteria, allegations of judicial instructions, frequent replacement of court members in critical cases, and debates surrounding the independence and impartiality of the judiciary (see Reports on Turkey Prepared by the European Commission; World Justice Project, 2024).

Public service delivery in Türkiye is organized in a dual structure as central administration and local governments. The central administration is institutionalized as capital and provincial organizations. On the other hand, local administrations are institutionalized as local administrations and service institutions. According to the information in the State Organization Central Registration System (DETSIS, 2024) database, there are 1.949 institutions and 345.325 units in Türkiye.

Local governments have constitutional guarantees and legal administrative-financial autonomy. However, due to the new system's centralist nature, the organization of central government at the local level, and the government's attitude, there are conflicts of authority and tutelage debates regarding center-local relations.

The debate on merit is intense. Non-merit-based hiring and promotion criteria, such as partisanship and political favoritism in the public sector, are frequently on the public agenda. According to the recent Ipsos Equalities Index 2024, a comprehensive and up-to-date survey of 29 countries, Türkiye was the country with the highest level of agreement with the statement "people's chances of success in your country are often dependent on factors beyond their control" at 48%.

4.2. The Ability of Society, Individuals, and Other Civil Actors to Influence Public Policy; Opportunities for Public Negotiation and Debate; and Other Parameters that Shape Public and Legitimate Politics

There are certain cultural phenomena that, from a macro perspective, determine state-society relations and, from a micro perspective, the public policy-making process: such as the extent of opportunities for public debate and deliberation, the language of politics, tolerance, the strength and intensity of civil society pressure/interest groups, the responsiveness of governments to public demands, public interest and trust in politics, the neutral and watchdog role of the media.

4.2.1. The United Kingdom

Governments frequently face pressure to make choices that conform to public expectations. One of the main characteristics of British politics is the constant exchange of information between individuals and politicians. Government parties have traditionally acted broadly responsible and moderately. Thus, it is indisputable that public opinion has a significant role in determining the course of the British political system (Forman & Baldwin, 1999, pp.124,205; Gürbüz, 1980, p.47).

Prime Ministers are frequently cautious about introducing regulations that may enrage the public. Prime ministers generally implement moderate, gradual policies to avoid offending a sizable portion of the electorate (Roskin, 2007, p.43).

Mainstream media outlets have been subject to criticism for predominantly reflecting right-leaning ideologies and occasionally exhibiting partisan inclinations (Smith 2017; Britpolitics, nd.). Nevertheless, the media has a significant impact on British politics, particularly during election campaigns. The media's role is undeniably to make it more difficult for governments to manage, by criticizing flaws and shortcomings in public policy and the politicians responsible for them, and by raising public expectations to levels that no government can meet. Eventually it can be argued that mainstream media outlets remain committed to their constructive role, which includes raising public awareness and safeguarding democracy (Forman & Baldwin, 1999, pp.123,177,178).

In politics, pressure and interest groups are common. They are unaffected by the state or power. Before deciding, the government usually consults with pressure groups (Gürbüz, 1980, p.63). A sizable proportion of the British electorate is affiliated with at least one of the powerful interest groups representing industry, commerce, professions, and labor (Roskin, 2007, p.77). Support for pressure and interest groups has grown over the last 40 years, owing to the public's growing disillusionment with established political parties. While active participation in party politics has been declining for some time, it has been accompanied by an equally impressive increase in pressure group participation (Forman & Baldwin, 1999, p.147).

The UK has a rich history of civic participation and non-governmental organizations. The civil society sector includes, in addition to legally registered organizations such as charities, funds, and foundations, informal communities, volunteer groups, citizens participating in social actions, and social enterprises working on social issues and using entrepreneurial models. The country has over 400,000 registered non-governmental charities organizations. Non-governmental organizations employ approximately 930,000 people. This represents 3% of the UK workforce (Find that Charity, 2024; NCVO, 2023).

Elitism and class structure predominate in the economy, politics, and bureaucracy. The role of elite educational institutions in this is significant (Ozdemir & Kanat, 2020, p.2339). The true path to status and power in the UK is studying (and networking) at elite universities (such as Oxford and Cambridge). Class differences also influence individuals' lives. Working-class people, for example, live, dress, and speak differently than middle-class people. The British value and protect their differences (Roskin, 2007, pp.55-57). Although class differences in the country provided advantages in areas such as career and enrichment, they did not give rise to a caste system, as in India, nor did they lead to class conflicts, as in France. Although the class structure of British society has negative aspects, it has a distinct richness.

The British people are relatively detached from the party political process and place a high value on maintaining political stability. This rhetoric implies that British people prefer 'quiet living' and

‘growing their garden’ and spend most of their time in social institutions ranging from pubs to fishing clubs. As a result, many people have concluded that having high expectations of the government or other public institutions makes no sense, and this has led them to be skeptical of promises made by politicians, particularly during election season (Forman & Baldwin, 1999, p.14). The data support the low level of political interest among UK citizens. The number of party members has decreased from over 3 million at the end of WWII to around 800,000 today. The average age of party members is over 50, and young people are scarce. The 2019 general election witnessed a turnout of 67% (The House of Commons Library, 2022).

Class voting was common in the UK until recently. The fact that the majority of the working class supports left-wing policies (Labour Party) while the majority of the middle class supports right-wing policies (Conservative Party) demonstrates this. Although class differences are prevalent in British politics, they no longer correspond directly to voter preference. Class dynamics explain only a portion of British voting patterns (Roskin, 2007, pp.58-59). Furthermore, in the UK, citizens’ voting behavior is influenced by subjective factors such as political heritage, self-interest, and party performance, as well as objective factors such as job prospects, level of housing/car purchase, educational attainment, and geographic location. debates and sessions by politicians and the media that last weeks/months can be included in these parameters. As a result, there needs to be more certainty in voting behavior in the UK (Forman & Baldwin, 1999, p.85). Particularly during the neoliberal era, voting preferences of social classes have become blurred, and class-based voting preferences have decreased significantly (Özdemir & Kanat, 2020, p.2338). As a result, British political culture can be described broadly as pragmatic and a dash of ideologic (Roskin, 2007, pp.61-62).

4.2.2. Türkiye

Governments in Türkiye generally communicate poorly with the public. Governments generally consider the people’s demands for reasons such as populism and their vote base. The fact that the state is regarded as an absolute power and sacred, above all else, plays a significant role. However, under intense public pressure, they may revise their policies in certain circumstances.

Hurting, bitter, and deep ideological debates or conflicts are encountered in Turkish political culture. Politicians are not kind to one another; they can use insulting and derogatory language about one another (see also Türkiye Raporu – [Siyasetin Dili Nasıl?], 2021).

According to the 2024 World Press Freedom report, Türkiye ranks 158th among 180 countries (RSF, 2024). According to some authors, the media environment in Türkiye has become a structure in which partisanship has increased, and freedom of the press has significantly disappeared (Aydın Düzgüt, 2023, p.239). The Turkish media has lost its impartiality and primary function and has been divided into two wings (see Kızılkaya & Ütücü, 2021). While the mainstream media focused on legitimizing the government, an oppositional media based on government criticism emerged on the other side.

A dual structure and a cultural divide stand out when explaining the basic structure of Turkish society. One part of the society can be characterized as Western/modern, and the other as traditional/conservative and close to religious values. Some various studies and approaches support this determination.

According to Konda Research Company's interactive data titled "If Turkey were 100 People" (2021), Turkish society's lifestyle is 30% modern, 45% traditional conservative, and 24% religious conservative. Furthermore, according to the Turkey Trends – 2022 Quantitative Research Report, in the parameter "Turkish People's Place in the Political Spectrum," in response to the question "How would you define yourself in terms of your political view?," 27.4% responded as "conservative," 16.6% as "Kemalist," 15% as "nationalist," 12.9% as "political Islamist," 9.9% as "social democrat" and 5.5% as "ulusalcı" (Aydın et al., 2023, p.13).

Certain scholarly investigations also make this clear. According to Kemal Karpat's "Türk Demokrasi Tarihi," two main factions developed following the Republic's proclamation: the secular and conservative ones (2010, p.130). Doğan Avcıoğlu highlights the two opposing poles of society in his book "Türkiye'nin Düzeni," wrote, "the middle class in the agricultural regions favors the liberalization of religion, while the urban upper class – partly because it is cosmopolitan – favors secularism" (Avcıoğlu, 1976, p.575). Şerif Mardin (2014, p.145), İdris Küçükömer (2009, p.112), and numerous other sociologists and political scientists highlight this distinction in their paper.

Recent research shows the existence of intense polarization in Turkish society (see V-Dem 2022, p.34; Somer, 2018). There is a widespread view that political elites primarily fuel the root causes of this polarization. This argument argues that deep ethnic, sectarian, and value-based divisions stemming from Türkiye's history formed the basis of various partisan affiliations at the societal level (Aydın Düzgit, 2023, p.240). Perhaps as a natural consequence, politics garners significant interest among the populace, with political discussions occupying a central role in individual socialization. According to T.C. Yargıtay Başkanlığı (Supreme Court) data, the AKP has 11 million members, CHP has 1.4 million members, and the total number of party members is approximately 15 million. Notably, the participation rate in the most recent general election, held in 2023, reached an impressive 84% (T.C. Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı, 2024).

Türkiye's civil society is underdeveloped and under pressure. The Human Rights Foundation of Türkiye's 2021 report, named 'Shifting Lines in the Struggle for Human Rights in Türkiye' states that "the scope of action of non-governmental organizations has also narrowed, all kinds of oppositional subjects and discourses have been criminalized, associated with terrorism, and punished, and after the declaration of the State of Emergency, civil society organizations were closed, and heavy control was imposed on civil society." According to the Democracy Report 2024 (2024, p.16), the organization V-Dem lists Türkiye among the countries where civil society conditions have significantly deteriorated in the last decade. "Turkey lacks a strong civil society or civil space in general that can withstand the pressure of a very powerful state," according to a recent analysis

published in the think tank Chatham House (Dalay & Toremark, 2024). Foundations, associations, unions, associations, and other non-state entities are reluctant to confront the government on their behalf. Only a few professional associations appear to be independent of the government, such as the Turkish Medical Association (TTB), the Union of Turkish Bar Associations (TBB), and the Turkish Industry and Business Association (TÜSİAD).

5. Conclusions and Discussion

M. Sandel makes an essential point about what constitutes a just social order: “To inquire as to whether a society is just, one must inquire how the income we deserve, responsibilities and rights, powers and opportunities, positions and ranks are distributed. These values are distributed correctly in a just society. Given each person what he deserves” (Sandel, 2017, p.41). Then we should revisit the following questions: What are the salient problems in Türkiye’s social order when compared to the example of the UK? How can we improve these problem areas?

This study compares the impact of the political cultures of the United Kingdom and Türkiye on the policy-making process within the framework of selected cases. In this comparison, academic approaches/theories and practical situations are supported by data from reliable research and reports. Initially, it should be noted that, according to Almond’s typological classification, the United Kingdom state broadly shows the general characteristics of Anglo-American political culture. In contrast, Türkiye shows the general characteristics of a mixed political culture. This assumption serves as an essential source of reference for the findings and analysis.

The political culture of the UK is stable, secular, rational, and deliberative. Fundamental rights, freedom, and mass welfare are essential values. Powers and institutions are devoted to their respective roles. The media is independent and relatively objective. Pressure groups are autonomous and effective. Tolerance for different lifestyles is acceptable. There is no pressure or dominance on various points of view and values. As a result, social polarization is low in the country, while welfare and stability are high.

While UK has tolerance-intensive cultural values, it can be said that there are significant deficiencies in this field in Türkiye. As *Tekeli* emphasizes (2002, p.78), “there is a major crisis of trust between the political arena and society.” However, according to Almond and Verba, there must be a balance between the political structure and culture. Otherwise, insecurity and legitimacy issues may arise (Almond & Verba, 1963, pp.22,34). For example, even though the UK had a strong prime minister, the system did not produce authoritarianism. In Türkiye, on the contrary, the atmosphere is quite different.

Religion, historical values, belief systems, nationalism, nepotism, and utilitarianism plays hegemonic role in societies’ understanding of mixed culture. For example, *culture* can be defined as honor/chastity by rejecting incompatible behaviors. Those who do not think in parallel may be

labeled as traitors if culture is defined in terms of the sacred past, customs, and race. The pragmatist acceptance of culture can lead us to consider it reasonable or ignore it when we can condemn and criticize another person's behavior or discourse but do the same ourselves. Alternatively, we can prefer to remain silent or say 'oh well' when this happens to someone else while we scream in the face of an injustice done to us. Culture can be viewed as the source of discrimination, favoritism, and torpedoing. People with different religious tendencies or atheists are marginalized as infidels/non-religious when culture can be defined through religion. These attitudes contribute to societal polarization and harm the dynamic of coexistence. Therefore, culture should not be seen as an authoritarian tool that forces people to adopt imposed patterns of behavior.

Based on the conclusions and information gathered during the investigation, we validate the initial hypothesis: Political culture in Türkiye has been politicized (needless to say, this is a big problem), particularly in recent years. As a result of the analysis in this study, several recommendations can be drawn from the UK example to address the problems related to Türkiye's political culture. First, merit should be restored in public service institutions, ensuring that they are depoliticized and restructured depending on their roles. Strengthening the separation of powers and freeing autonomous and independent authorities from external interference is vital. Enhancing the legislature's function and securing the judiciary's independence are other necessary steps. Limiting the power of the executive/political power and providing flexibility to the system through effective oversight mechanisms can bring significant gains. Furthermore, the media should be encouraged to return to its proper role as a non-partisan check on the government. It is also vital that pressure and interest groups and civil society organizations are urged to become more autonomous and effective, with legal and practical arrangements to protect freedom of expression. Finally, developing a political language and attitude that reduces social polarization and allows citizens to focus on their daily lives rather than political bickering is essential.

All this policy recommendations require comprehensive and structural reforms. Consequently, it is critical to rebuild Turkish political culture at the legal, political, and social levels with a new understanding of freedom, justice, morality, and especially depolitization.

References

- Alesina, A., & Giuliano, P. (2015). Culture and institutions. *Journal of Economic Literature*, 53(4), 898-944. <http://dx.doi.org/10.1257/jel.53.4.898>
- Almond, G.A., & Verba, S. (1963). *The civic culture: attitudes and democracy in five nations*. USA: Princeton University.
- Almond, G.A. (1956). Comparative political systems. *The Journal of Politics*, 18(3), 391-409. <https://doi.org/10.2307/2127255>
- Avcıoğlu, D. (1976). *Türkiye'nin düzeni-birinci kitap*. İstanbul: Tekin.
- Aydın Düzigit, S. (2023). Dünyadaki örnekler ışığında Türkiye'de kutuplaşma. Çarkoğlu, A. v.d. (Ed.). *Türkiye siyasetinin sınırları: Siyasal davranış, kurumlar ve kültür*. (ss.235-250). İstanbul: Bilgi Üniversitesi.

- Aydın, M. et al. (2023). *Quantitative research report: Türkiye political social trends survey 2022*. İstanbul: Akademetre and Global Academy.
- Bednar, J., & Page, S. E. (2018). When order affects performance: Culture, behavioral spillovers, and institutional path dependence. *American Political Science Review*, 112(1), 82-98. <https://doi.org/10.1017/S000.305.5417000466>
- Britpolitics. (nd) *Characteristics of the British press since 1945 – highly partisan*. Retrieved June 10, 2024, from <https://www.britpolitics.co.uk/university-british-politics-and-the-media-partisan/>
- Canan Sokullu, E.S. (2013). Siyasal kültür. Sayari, S., & Bilgin, H.D. (Ed). *Karşılaştırmalı siyaset-temel konular ve yaklaşımlar*. (ss.102-121). İstanbul: Bilgi Üniversitesi.
- Caramani, D. (2011). *Comparative politics*. UK: Oxford University.
- CSC (Civil Service Commission) Official Website. *About the commission*. Retrieved June 27, 2024, from <https://civilservicecommission.independent.gov.uk/about-the-commission/>
- Dalay, G., & Toremark, L. (2024, May 23). Democracy in Turkey. *Chatham House*. Retrieved June 30, 2024, from <https://www.chathamhouse.org/2024/05/democracy-turkey>
- Dallmayr, F. (2013). Monoloğun ötesinde: Karşılaştırmalı bir siyaset teorisine doğru. (F. Yılmaz, Çev.). *Divan Journal of Interdisciplinary Studies*, 18(35), 87-107. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/divan/issue/25964/273539>
- Demirkaya, N. (2022, 8 Ocak). Kaboğlu 3.5 yılı raporladı: Kurumsal yapı çökerken tek kişi büyüyor. *Gazete Duvar*. Retrieved 5 May, 2024, from <https://www.gazeteduvar.com.tr/kaboglu-35-yili-raporladi-kurumsal-yapi-cokerken-tek-kisi-buyuygu-haber-1548441>
- Devlet Teşkilatı Merkezi Kayıt Sistemi (DETSİS). Retrieved 27 June, 2024, from <https://detsis.gov.tr/>
- Duffy, B., et al. (2021). *Unequal Britain: Attitudes to inequalities after Covid-19*. UK: King's College London.
- Durdu, Z. (2018). Siyasal kültür, modern devlet ve demokrasinin demokratikleştirilmesi, *International Journal of Social Studies*, 11(61), 574-582. <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2018.2948>
- Elazar, D. J. (1972). *American federalism: A view from the states*. NY: Crowell.
- Eldem, T. (2020). Bir alt-alan ve yöntem olarak karşılaştırmalı siyaset. *Liberal Düşünce Dergisi*, 25(100), 37-68. <https://doi.org/10.36484/liberal.818214>
- Elliot, I.C. et al. (2022). The fragmentation of public administration: Differentiated and decentred governance in the (Dis)United Kingdom. *Public Administration*, 100(1) Special Issue, 98-115. <https://doi.org/10.1111/padm.12803>
- Eroğul, C. (2016). *Çağdaş devlet düzenleri*. Ankara: İmaj.
- EU. *Reports on Turkey prepared by the European Commission*. Retrieved 10 June, 2024, from https://www.ab.gov.tr/ilerleme-raporlari_46224.html
- Find that Charity. Retrieved 28 June, 2024, from <https://findthatcharity.uk/orgid/type/registered-charity>
- Forman, F.N., & Baldwin, J. (1999). *Mastering British politics*. NY: Macmillan.
- Gencer, B. (2003). Türk siyasi kültürü: Analitik bir çerçeveye doğru. *Liberal Düşünce*, 8(32), 97-118.
- Government's Official Website (GOV.UK). *Departments, agencies and public bodies*. Retrieved 26 June, 2024, from <https://www.gov.uk/government/organisations>
- Government's Official Website (GOV.UK). *How government works*. Retrieved 28 June, 2024, from <https://www.gov.uk/government/how-government-works>
- Gürbüz, Y. (1980). *Siyasal sistemler*. İstanbul: May.

- Human Rights Foundation of Türkiye (2021). *Shifting lines in the struggle for human rights in Türkiye*. Ankara: TİHV.
- IPSOS. (2024, May). *Equalities index 2024*. Retrieved 28 June, 2024, from https://www.ipsos.com/sites/default/files/ct/news/documents/2024-05/IEL_2024_Global%20Charts.pdf
- Kalaycıoğlu, E., & Kağncıoğlu, D. (Ed). (2018). *Karşılaştırmalı siyasal sistemler*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Karpat, K. (2010). *Türk demokrasi tarihi*. İstanbul: Timaş.
- Kızılkaya, E., & Ütücü, B. (2021). *IPI Türkiye dijital medya raporu: Türkiye’de ‘yeni ana akım’ yükseliyor*. Viyana: International Press Institute.
- Konda Araştırma (2021). *Türkiye 100 kişi olsaydı*. Retrieved 8 June, 2024, from <https://interaktif.konda.com.tr/rapor/turkiye-100-kisi-olsa/1>
- Krupavičius, A., & Isoda, V. & Vaišnoras, T. (2013). *Introduction to comparative politics: Didactic guidelines*. Kaunas: Aktaja.
- Küçükömer, İ. (2009). *Sivil toplum yazıları*. İstanbul: Profil.
- Lewer, A. (2021, May 5). The UK is one of the most centralised advanced democracies – it’s time that changed. *New Statesman*. Retrieved 29 June, 2024, from <https://www.newstatesman.com/spotlight/2021/05/the-uk-is-one-of-the-most-centralised-advanced-democracies-its-time-that-changed>
- Lijphart, A. (1971). Comparative politics and the comparative method, *The American Political Science Review*, 65(3), 682-693. <https://doi.org/10.2307/1955513>
- Lijphart, A. (2012). *Patterns of democracy: government forms and performance in thirty-six countries*. USA: Yale University.
- Local Autonomy Index 2.0: *United Kingdom (2015-2020)*. Retrieved 16 June, 2024, from <http://local-autonomy.andreasladner.ch/downloads/>
- Mair, P. (1998). Comparative politics: An overview. Goodin, R.E., & Klingemann, H.D. (Eds). *A new handbook of politics science*. (pp.309-335). UK: Oxford University.
- Mardin, Ş. (2014). *Din ve ideoloji*. İstanbul: İletişim.
- McCormick, J. (2020). *Karşılaştırmalı siyaset ve yönetim sistemleri*. (Ceylan, M. Çev.). Ankara: Felix.
- Muers, S. (2018). *Culture, values and public policy*. (IPR Report). UK: University of Bath.
- NCVO. (2023, October 12). *UK civil society almanac 2023: Data. trends. insights*. Retrieved 22 June, 2024, from <https://www.ncvo.org.uk/news-and-insights/news-index/uk-civil-society-almanac-2023/workforce/>
- Neal, H. L. (2019). *Political culture and policy: The impact of culture and values on school choice legislation* (Doctoral dissertation, Old Dominion University). <https://doi.org/10.25777/d6tz-0z43>
- Office for National Statistics. (2024). *Public sector employment, UK: March 2024*. Retrieved 26 June, 2024, from <https://www.ons.gov.uk/employmentandlabourmarket/peopleinwork/publicsectorpersonnel/bulletins/publicsectoremployment/march2024>
- Özbudun, E. (1968). İngiltere’de parlamento egemenliği teorisi. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 25(1). https://doi.org/10.1501/Hukfak_000.000.1334
- Özdemir, H., & Kanat C. (2020). On the change in British political culture in neo-liberal period. *Turkish Studies-Economics, Finance, Politics*, 15(4), 2337-2359. <http://dx.doi.org/10.47644/TurkishStudies.46589>
- RSF-Reporters Without Borders. (2024). *World press freedom index 2024*. Retrieved 23 June, 2024, from <https://rsf.org/en/2024-world-press-freedom-index-journalism-under-political-pressure>

- Roberts, G.K. (1972). Comparative politics today. *Government and Opposition*, 7(1), 38-55. <https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.1972.tb00832.x>
- Roskin, M.G. (2007). *Çağdaş devlet sistemleri-siyaset, coğrafya, kültür*. Ankara: Adres.
- Russell, M., & James, L. (2024). Representation of the UK Parliament's power in the national media: Too weak, or too strong? *Parliamentary Affairs*, 20, 1-26. <https://doi.org/10.1093/pa/gxae005>
- Sahnagil, S. (2021). Türk siyasal kültürü kapsamında bir sistem arayışı: Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi, *Ekev Academi Dergisi*, 25(88), 523-540. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sosekev/issue/71386/1147788>
- Sandel, M.J. (2017). *Adalet: yapılması gereken doğru şey nedir?* (Kocaoğlu, M. Çev.). Ankara: Eski Kitaplar.
- Seavey, J. W., Aytur, S. A., & McGrath, R. J. (2023). Political culture. Seavey, J. (Ed.). *Health policy analysis*. (pp. 111-126). NY: Springer.
- Smith, M. (2017, March 7). How left or right-wing are the UK's newspapers? *YouGov*. Retrieved 29 March, 2024, from <https://yougov.co.uk/politics/articles/17715-how-left-or-right-wing-are-uks-newspapers>
- Sodaro, M.J. (2008). *Comparative politics: A global introduction*. NY: McGraw.
- Somer, M. (2019). Turkey: The Slippery slope from reformist to revolutionary polarization and democratic breakdown. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 681(1), 42-61. <https://doi.org/10.1177/000.271.6218818056>
- Stephenson, J. (2023). *Culture and sustainability*. London: Palgrave Macmillan
- Stowers, S. (2024, April 2). Local government in England, Scotland and Wales. *UK in a changing Europe*. Retrieved 20 May, 2024, from <https://ukandeu.ac.uk/explainers/local-government-in-england-scotland-and-wales/>
- T.C. Anayasası 1982. Resmi Gazete. Tarih: 9/11/1982, Sayı: 17863
- T.C. Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı Resmi Web Sayfası, *Political parties and statutes*. Retrieved 21 June, 2024, from <https://www.gpo.gov.tr/kategori/38/political-parties-and-statutes>
- Tek, Ö.B. (2023, 16 Eylül). Türkiye'de seçmen davranışı analizleri. *Perspektif*. Retrieved 9 February, 2024, from <https://www.perspektif.online/turkiyede-secmen-davranisi-analizleri/>
- Tekeli, I. (2002). *Türkiye'de yeni bir siyasal kültürün gerekliliği ve gerçekleştirilebilirliği üzerine düşünceler*. İstanbul: Sodev.
- The Cabinet Manual, 2011. Retrieved 6 April, 2024, from <https://www.gov.uk/government/publications/cabinet-manual>
- The Constitutional Reform Act 2005, Retrieved 7 April, 2024, from <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2005/4/contents>
- The House of Commons Library. (2022, August 30). *Membership of political parties in Great Britain. (Research Briefing)*. Retrieved 16 June, 2024, from <https://commonslibrary.parliament.uk>
- Turan, I. (1996). *Siyasal sistem siyasal davranış*. İstanbul: Der.
- Turenne, S. (2022). The 'good chap' and a 'new type of judge': the UK constitution under stress. *Teoría Y Realidad Constitucional*, 50, 613-628. <https://doi.org/10.5944/trc.50.2022.36386>
- Türkiye Raporu (2021, Şubat 14). *Siyasetin dili nasıl?* Retrieved 24 February, 2024, from <https://turkiyeraporu.com/arastirma/siyasetin-dili-nasil-1982/>
- UK Parliament *Official Website*. *How Parliament works*. Retrieved 29 June, 2024, from <https://www.parliament.uk/>

- V-Dem Institute. (2022). *Democracy Report 2022: Autocratization changing nature?* Retrieved 18 February, 2024, from https://v-dem.net/democracy_
- V-Dem Institute. (2024). *Democracy Report 2024: Democracy winning and losing at the ballot.* Retrieved 18 February, 2024, from <https://www.v-dem.net/publications/democracy-reports/>
- Verba, S. (1967). Some dilemmas in comparative research. *World Politics*, 20(1), 111-127. <https://doi.org/10.2307/2009730>
- World Justice Project. *Rule of law index 2022 and 2023*, Retrieved 24 June, 2024, from <https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/global>
- Yarcı, S. (2018). Türk toplumunun tarz-ı siyaseti. Batal, S. (ed.). *Sosyal bilimlerde alternatif yorumlar.* (ss. 29-51). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Yayla, A. (2014). *Karşılaştırmalı siyasal sistemler.* Ankara: Liberte.
- Yıldırım, U.T. (2020). Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminin eleştirileri: Türkiye'de muhalefet partileri üzerinden bir inceleme. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 13(79), 509-524. <http://dx.doi.org/10.29228/JASSS.39936>
- Yılmaz, N. (2013). Karşılaştırmalı siyaset biliminin konusu ve seçme eserler bibliyografyası. *The Journal of Academics Social Science Studies*, 6(6), 1323-1340. <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS1692>

EK

YAZIM KURALLARI

GENEL KURALLAR

1. Dergide yayımlanan yazı ve makalelerde kullanılacak dil Türkçe ve İngilizcedir.
2. Çalışmayı destekleyen bir kurum varsa, makale başlığının son kelimesi üzerine (*) konularak, aynı sayfada dipnot olarak destek veren kurum bilgileri belirtilmelidir.
3. Gönderilen yazılar kaynakça ve ekler dahil 12.000 kelimeyi aşmamalıdır.
4. Makaleler APA referans sistemine göre düzenlenmelidir. Lütfen metin içinde verilen referansların kaynakçada olmasına özen gösteriniz.
5. Türkçe makaleler için makalenin amaç, kapsam, yöntem, bulgu, analiz ve sonuçlarına yer veren bütünsel bir metin olarak 800-1200 kelime aralığında, genişletilmiş İngilizce özet metni hazırlanmalı ve makalenin sonuna eklenerek sisteme tek bir dosya halinde yüklenmelidir.
6. 2020 yılından sonra yapılmış anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırma için **Etik Kurul İzni** gerekmektedir.

ÖZEL KURALLAR

Sayfa Düzeni: Tüm sayfalar A4 sayfa düzeninde, kenar boşlukları; üst 3 cm, alt 3 cm, sağ 2 cm, sol 2 cm olacak şekilde düzenlenmelidir.

Yazı Türü: Times New Roman yazı karakteri kullanılmalıdır. Türkçe “Öz” İngilizce “Abstract” bölümleri 9 punto, ana metin 10 punto, kaynakça ise 9 punto olmalı; metin iki yöne yaslı olarak hizalanmalıdır. Metin tek satır aralığı kullanılarak yazılmalı, paragraflar 1 cm sayfa girintisi ile başlatılmalıdır.

Başlıklar: Makale ana başlık ve alt başlıklardan oluşacak şekilde düzenlenmelidir.

• **Makale Başlığı:** İlk sayfanın başında, ortalı, tüm harfleri büyük, 12 punto, tek satır aralıklı, 30 nk önce, 12 nk sonra olacak şekilde, Türkçe makaleler için Türkçe başlığın altına İngilizce, İngilizce makaleler için İngilizce başlığın altına Türkçe makale başlığı yazılarak oluşturulmalıdır.

• **Alt Başlıklar:** Makalenin içeriğine göre oluşturulan başlıklar 12 punto, bold ve Arap rakamlarına göre (1.- 1.1.-1.1.1...vb.) sıralanarak hazırlanmalıdır. Makale metnindeki ana ve alt başlıklar 1., 2., 3., şeklinde, 6 nk önce, 6 nk sonra, ilk harf karakterleri büyük olacak şekilde yazılmalıdır. Metin içinde ana başlıklar altında sıralanacak alt başlıklar, ait oldukları ana başlığın sıra numarasına göre ikinci düzeyde 1.1., 1.2... şeklinde 6 nk önce, 6 nk sonra; üçüncü düzeyde 1.1.1., 1.1.2... şeklinde 6 nk önce, 6 nk sonra şeklinde başlıkta kullanılan her bir kelimenin ilk harfi büyük diğer harfler küçük olacak şekilde hazırlanmalıdır.

Öz/Abstract, Anahtar Kelimeler/Keywords: Makalede Türkçe “Öz” İngilizce “Abstract” ve metin içeriğine uygun olacak şekilde anahtar kelimelerin bulunması zorunludur.

• Makale dilinin Türkçe ya da İngilizce olmasına bakılmaksızın 100-200 kelime aralığında Türkçe “Öz” ve İngilizce “Abstract” bölümü olmalıdır. Öz ve abstract 9 punto ve tek paragraf şeklinde düzenlenmelidir. Öz’ün hemen altında “Anahtar Kelimeler” ve Abstract’ın hemen altında “Keywords” başlığı oluşturularak, makaleye uygun en az üç anahtar kelime; 9 punto, anahtar kelimelerin ilk harfleri büyük diğer harfleri küçük olacak şekilde yazılmalıdır.

Tablo, Şekil, Grafik ve Resimler: Metinde kullanılan tablo, şekil, grafik ve resimler yazar(lar) tarafından özgün olarak oluşturulmamış ise kaynak gösterilerek metin içinde kullanılabilir.

• **Tablo ve Grafikler:** Metin içinde kullanılan tablo ve grafikler Tablo 1., Tablo 2./ Grafik 1., Grafik 2. ... vb gibi sıralanmalı, başlıklar tablo ve grafiklerin üstüne yazılmalıdır. Tablo/Grafik sınırını aşmayacak şekilde başlıklar sola yaslı ve başlıkta kullanılan kelimelerin ilk harfi büyük diğerleri küçük olacak şekilde oluşturulmalıdır. Özgün olmayan tablo ve grafiklerin hemen altına sola yaslı olarak “Kaynak” başlığı açılarak, tablo ve grafiklerin kaynağı belirtilmelidir.

• **Şekil ve Resimler:** Metin içinde kullanılan şekil ve resimler Şekil 1., Şekil 2./ Resim 1., Resim 2. ... vb. gibi sıralanmalı, başlıklar şekil ve resimlerin altına yazılmalıdır. Şekil/Resmin altında başlıklar ortalı ve ilk kelimenin ilk harfleri büyük diğerleri küçük olacak şekilde oluşturulmalıdır. Özgün olmayan şekil ve resimlerin hemen altına sola yaslı olarak “Kaynak” başlığı açılarak, şekil ve resimlerin kaynağı belirtilmelidir.

ATIFLAR: Makalede yapılan atıflar APA kurallarına uygun olacak şekilde düzenlenmelidir. APA atıf kuralları için [buraya](#) tıklayınız.

Metin içi atıf:

Tek yazarlı kaynaklara atıf: (Atılğan, 2015, s.10 / ss.15-20)

İki yazarlı kaynaklara atıf: (Atılğan & Demir, 2015)

Üç yazarlı kaynaklara atıf: (Atılğan, Demir & Yener, 2015)

Üçten fazla yazarlı kaynaklara atıf: (Atılğan vd., 2015)

İkincil kaynaklar/Aktaran: (Çonkar, 2010; akt. Biçer & İlman, 2018)

KAYNAKÇA: Makalede yararlanılan kaynaklar APA kurallarına uygun olacak şekilde düzenlenmelidir. APA kaynak gösterimi için [buraya](#) tıklayınız.

Tek yazarlı kitap

Tuncer, D. (1992). *Dağıtım kanalları sistemi* (2. Baskı) Ankara: Gazi Yayınları.

İki yazarlı kitap

Turgut, M. F., & Baykul, Y. (1992). *Ölçekleme teknikleri*. Ankara: ÖSYM Yayınları.

Editörlü kitap

Theberge, J. (Ed.). (1968). *Economics of trade and development*. New York: John Wiley.

Çeviri kitap

Morgan, L.H. (2015). *Eski toplum*. (Oskay, Ü. Çev.). İstanbul: İnkılap Yayınevi.

Kitap bölümü

Ünlüer, A. O. (1988). Boş zamanı değerlendirme açısından kitle iletişim araçlarının ülkemizde durumu. Demiray, U. (Ed.). *Kitle iletişim araçları ve boş zaman*. (ss.71-113). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Eğitim Teknolojisi ve Yaygın Eğitim Vakfı.

E-kitap

Anderson, C. A., Gentile, D. A., & Buckley, K. E. (2007). *Violent video game effects on children and adolescents: Theory, research, and public policy*. doi: 10.1093/acprof:oso/9780195309836.001.0001

Basılı dergi

Engin, B. H. (2016). Markalaşma kavramı çerçevesinde marka ederi. *Öneri Dergisi*, 12(46), 277-294.

Elektronik dergi

Sebetci, Ö., Günay, M. B., & Sebetci, E. (2018). İş süreç yönetimi (bpm) ve iş akışı yönetimi (wfm) kavramlarına yaklaşım. *AJIT-e*, 9(33), 115-126. doi: 10.5824/1309-1581.2018.3.007.x

Basılı Gazete

Kumcu, E. (2006, 11 Aralık). Büyüme yavaşlama sinyali veriyor. *Hürriyet Gazetesi*. s.9.

Elektronik Gazete

Mills, S. (2012, 16 Ekim). How Twitter is winning the 2012 US election. *The Guardian* (Erişim tarihi: 10 Temmuz 2018). <https://www.theguardian.com/commentisfree/2012/oct/16/twitter-winning-2012-us-election>

Tez

Algül, N. (2006). *Sanat tarihinde Mahmut Akok*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Web sayfası

Yavuz, E. (2018, 7 Kasım). *Zaman ve insan üzerine*. 14 Ekim 2020 tarihinde <https://dusunbil.com/zaman-ve-insan-uzerine> adresinden alındı.

Rapor

Taymaz, E. (2018). *Dijital teknolojiler ve ekonomik büyüme raporu*. (TÜSİAD-T/2018,10-600). <https://www.tusiad.org/tr/yayinlar/raporlar/item/10130-dijital-teknolojiler-ve-ekonomik-buyume-raporu>

AUTHOR GUIDELINES

GENERAL RULES FOR SUBMISSION

1. Öneri accepts articles both in English and Turkish.
2. You are requested to identify funding/supporting organizations for the conduct of the research and/or preparation of the article as a footnote on the title page.
3. Manuscript should not exceed 12,000 words, including footnotes, tables, figures, and references.
4. Manuscript should be organized using the APA method of referencing (6th Edition). Please ensure that every reference cited in the text is also present in the reference list (and vice versa).
5. An extended abstract in English should be prepared in the range of 800-1200 words as a holistic text containing the aim, scope, method, findings, analysis and results of the article for submissions in Turkish. It should be placed at the end of the article and uploaded to the system as a single file.
6. **Ethics Committee Permission** is required for any research carried out with qualitative or quantitative approaches that require data collection from participants using survey, interview, focus group work, observation, experiment, interview techniques.

SPECIFIC RULES

Layout: All pages should be in A4 size with margins as 3cm top, 3cm bottom, 2cm right and 2cm left.

Font Type and Size: Times New Roman is the font type to be used for submissions. Abstracts in Turkish and English and References should be 9pt and the main text should be 10pt. The main text should be justified with single line spacing.

Titles: Submissions should contain a main title and subtitles.

• **Main Title:** The main title should be placed in the first page as centered with capital letters in 14pt. Turkish submissions should also include an English title (and vice versa).

• **Subtitles:** The relevant subtitles should be in 12pt in bold characters and ranked with Arabic numerals (1.- 1.1.-1.1.1...etc.). The headings such as Introduction, Literature Review, Findings and Conclusion should be centered with first letter being capital. and sorted with 1., 2., 3. Second level headings should be sorted as 1.1., 1.2., and third level headings should be sorted as 1.1.1., 1.1.2., with first letter being capital.

Abstract and Keywords: The abstract should state briefly the purpose of the research, the principal results and major conclusions. Manuscripts should contain Turkish and English abstracts with relevant keywords.

• **Abstract and Keywords:** V1 Regardless of whether the language of the article is Turkish or English, there should be abstracts in Turkish and English in the range of 100-200 words. Both abstracts should be arranged in 9 pt, as a single justified paragraph. There should be at least 3 keywords relevant to the article just under the abstracts with the title of Keywords in bold letters. Keywords also should be arranged in 9 pt with first letters as capital.

Tables, Figures, Graphics and Pictures: Tables, figures, graphics, and pictures in the text should include a source unless they belong to the author(s).

- **Tables and Graphics:** Ensure that each table and graphic embedded in the text has a caption that should be sorted as Table 1., Table 2., or Graphic 1., Graphic 2. The corresponding caption should be placed directly above the table or graphic. The captions should be justified to the left as first letters in capital. The source should be specified with heading “Source” just below the tables and graphics as justified to the left.
- **Figures and Images:** Ensure that each figure and image embedded in the text has a caption that should be sorted as Figure 1., Figure 2., or Image 1., Image 2. The corresponding caption should be placed directly above the figure or image. The captions should be justified to the center as first letters in capital. The source should be specified with heading “Source” just below the tables and graphics as justified to the left.
- **Referencing:** The APA (6th Edition) should be used as the method of referencing. For further information about the APA method, please refer to [here](#).

REFERENCE STYLE

In text;

Single author: (Atılğan, 2015, p.10 / pp.15-20)

Two authors: (Atılğan & Demir, 2015)

Three authors: (Atılğan, Demir & Yener, 2015)

More than three authors: (Atılğan et al., 2015)

APA Citation for “As Cited In”: (Çonkar, 2010; as cited in Biçer & İlman, 2018)

REFERENCE LİST

Reference to a book

Single author: Tuncer, D. (1992). *Dağıtım kanalları sistemi*. Ankara: Gazi Yayınları.

Two authors: Turgut, M. F., & Baykul, Y. (1992). *Ölçekleme teknikleri*. Ankara: ÖSYM Yayınları.

Reference to an edited book

Theberge, J. (Ed.). (1968). *Economics of trade and development*. New York: John Wiley.

Reference to a translated book

Morgan, L. H. (2015). *Eski toplum*. (Oskay, Ü. Çev.). İstanbul: İnkılap Yayınevi.

Reference to a chapter in an edited book:

Ünlüer, A. O. (1988). Boş zamanı değerlendirme açısından kitle iletişim araçlarının ülkemizde durumu. Demiray, U. (Ed.). *Kitle iletişim araçları ve boş zaman*. (pp.71-113). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Eğitim Teknolojisi ve Yaygın Eğitim Vakfı.

Reference to an E-Book

Anderson, C. A., Gentile, D. A., & Buckley, K. E. (2007). *Violent video game effects on children and*

adolescents: Theory, research, and public policy. doi: 10.1093/acprof:oso/9780195309836.001.0001

Reference to a journal publication

Engin, B. H. (2016). Markalaşma kavramı çerçevesinde marka ederi. *Öneri Dergisi*, 12(46), 277-294.

Reference to an online journal

Sebetci, Ö., Günay. M. B., & Sebetci, E. (2018). İş süreç yönetimi (bpm) ve iş akış yönetimi (wfm) kavramlarına yaklaşım. *AJIT-e*, 9(33), 115-126. doi: 10.5824/1309-1581.2018.3.007.x

Reference to a published newspaper

Kumcu. E. (2006, December 11). Büyüme yavaşlama sinyali veriyor. *Hürriyet Gazetesi*. p.9.

Reference to an online newspaper

Mills, S. (2012, October 16). How Twitter is winning the 2012 US election. *The Guardian* (Access date: 10 July 2018). <https://www.theguardian.com/commentisfree/2012/oct/16/twitter-winning-2012-us-election>

Reference to a dissertation or thesis

Algül, N. (2006). *Sanat tarihinde Mahmut Akok*. (Unpublished PhD Dissertation). Marmara University, İstanbul.

Reference to a website

Yavuz, E. (2018, November 7). *Zaman ve insan üzerine*. Retrieved October 14, 2020, from <https://dusunbil.com/zaman-ve-insan-uzerine>

Reference to a report

Taymaz, E. (2018). *Dijital teknolojiler ve ekonomik büyüme raporu*. (TÜSİAD-T/2018,10-600). <https://www.tusiad.org/tr/yayinlar/raporlar/item/10130-dijital-teknolojiler-ve-ekonomik-buyume-raporu>